

Заснована у 2006 році

П . В . М И Р О Н Е Н К О

**Ф О Р М А
П Р А В Л І Н Н Я**
**Політичні трансформації
на зламі століть**

М О Н О Г Р А Ф І Я

КИЇВ
ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР «АКАДЕМІЯ»
2014

УДК 342.3"18/20"(02)

ББК 67.400

М64

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України **М. І. Михальченко**;
доктор політичних наук, професор **В. А. Гошовська**;
доктор політичних наук, професор **Л. Є. Шкляр**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту всесвітньої історії Національної академії наук України
(Протокол № 11 від 30 грудня 2013 р.)*

Політичні трансформації форм правління наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. означили перехід багатьох країн від авторитаризму до демократії. Цей складний процес характеризують спільні парадигмальні ознаки, а також різноманітні регіональні, місцеві та інші відмінності, що актуалізує значущість наукової проблеми, покладеної в основу пропонованої монографії. У ній дискурсивно репрезентовано основні напрями політологічного аналізу сутності форм правління, проаналізовано їх трансформації, особливості перехідних моделей державної влади на постсоціалістичному просторі, розкрито динаміку становлення демократичної форми правління в сучасній Україні.

Монографія адресована науковцям, які досліджують проблеми демократичного розвитку. Прислужиться викладачам, аспірантам, студентам і всім, хто цікавиться політологічною проблематикою.

ISBN 978-966-580-322-5 (серія)

ISBN 978-966-580-448-2

© Мироненко П. В., 2014
© ВЦ «Академія»,
оригінал-макет, 2014

ФОРМА ПРАВЛІННЯ — УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

«Форма правління» належить до базових категорій, які набувають змістового наповнення у процесі формування політичної системи суспільства. Для молодих постсоціалістичних, насамперед пострадянських, держав перехідного типу проблема осмислення цього поняття і практично-політичного явища, яке воно позначає, актуалізується у зв'язку з потребою демократизації держави й суспільства, необхідністю завершення конституційних реформ та подолання суперечностей застосування демократичних принципів.

Упродовж останніх 20 років проблема еволюції форм правління перебуває в полі зору дослідників пострадянських країн. Вагомий вклад у її вивчення зробили російські вчені О. Автономов, О. Кутафін, М. Матузov, Р. Мухаєв, А. Саїдов, Б. Страшун, В. Чиркін, Е. Тадевoсян. Серед українських дослідників слід назвати М. Баймуратова, А. Кудряченка, Ю. Барабаша, А. Георгіцу, М. Козюбру, М. Орзіха, В. Погорілка, Р. Павленка, О. Скрипнюка, Ю. Тодіку, В. Шаповала, О. Ярмиша, С. Бостана, С. Серьогіну.

Форма правління є універсальним показником розвитку держави. Вона вказує на структуру і повноваження вищих органів державної влади, характеризує ступінь та способи участі громадян у їхньому формуванні; розкриває специфіку відносин між владою і населенням та ступінь впливу останнього на прийняття державно-політичних та державно-управлінських рішень; засвідчує форми легітимації державної влади і наявні проблеми у цьому процесі. Форма правління перебуває в тісному зв'язку з партійною і виборчою системами, а також із формою територіального устрою держави. Досвід розвинутих демократичних країн показує, що глибоке теоретичне осмислення характеру форми правління є запорукою

ефективного функціонування на практиці всіх складових політичної і правової систем.

Демократична форма правління через вибудувані у процесі розвитку людства інститути та процедури покликана забезпечувати зміни, спрямовані на підвищення ефективності функціонування державно-владних інфраструктури і механізмів. Багатьма дослідниками доведено, що трансформації форм правління можуть бути як позитивними, так і негативними. Надзвичайно складними є процеси їхньої демократизації на пострадянському просторі, оскільки на них впливають авторитарні методи управління, архаїчне мислення державних чиновників, бюрократизм, корупція та інші негативні чинники, отримані у спадок від Радянського Союзу.

Вибір між президентською, парламентарною та змішаною формами правління є характерним для країн, що здійснюють перехід від авторитаризму до демократії. Далеко не завжди цей процес відбувається в напрямі впровадження демократичних цінностей. Зокрема, спотвореного характеру набули багатопартійність, інститут президентства, судочинство, наявний серйозний дисбаланс у механізмі поділу влади. Відсутність сталих демократичних традицій у пострадянських країнах провокує реалізацію ідеї сильної влади за відсутності належного парламентського контролю, спотворює застосування конституційних норм, зумовлює невиконання демократичних правил і процедур.

З огляду на зазначене дослідження комплексу питань і викликів, які постають внаслідок політичних трансформацій, особливо актуалізується. У пропонованій праці автор зосередився на таких наукових проблемах: осмислення поняття «форма державного правління» в контексті сучасних політичних трансформацій; визначення основних напрямів політологічного аналізу сутності форми правління; дослідження світового досвіду осмислення та еволюції форм правління із аналізом їхньої класифікації та особливостей забезпечення ефективності класичних і некласичних моделей здійснення державної влади; розкриття специфіки перехідних форм правління на постсоціалістичному просторі, включаючи східноєвропейські країни, Російську Федерацію і Республіку Білорусь, країни Центральної Азії; виявлення динаміки формування демократичної форми правління в сучасній Україні.

1. ФОРМА ПРАВЛІННЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА І ПРИКЛАДНА ПРОБЛЕМА

1.1. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Проблема осмислення поняття «форма державного правління» передбачає насамперед вивчення питань про оптимальну організацію державної влади, вибір найефективнішої в умовах трансформації політичної системи тієї чи іншої країни моделі політико-правових відносин і варіанту взаємодії центральних органів державної влади, а також такої конфігурації базових державних інститутів, яка б сприяла національному суспільно-політичному розвитку, ставши його політико-правовою основою. Тому в останні десятиріччя і в політичній, і в соціологічній, і в юридичній науці активізуються дискусії щодо необхідності перегляду класичних підходів до типологізації форм державного правління, визначення засадничих критеріїв їх класифікації, важливості розрізнення формальних та неформальних форм правління при характеристиці організації системи державної влади й управління. Дослідження проблематики форми правління не будуть втрачати своєї актуальності ще тривалий час, адже сучасний світ загалом, його політичне та соціально-економічне життя зокрема і його юридично-правове оформлення є надзвичайно динамічними, такими, що зазнають постійних змін, модифікацій та потребують переосмислення традиційних науково-методологічних позицій їх вивчення й аналізу.

Спроба формулювання авторської дослідницької позиції щодо розгляду низки важливих параметрів для визначення форми державного правління — це мета, яка обумовлюється вище окресленими

причинами. У цьому сенсі особливо важливими є: 1) аналіз феномену бікамералізму як важливої складової при визначенні форми державного правління; 2) висвітлення деяких аспектів труднощів становлення і розвитку парламентаризму й інституту глави держави в сучасній Україні з огляду на утвердження напівпрезидентської форми правління; 3) з'ясування специфіки теоретичного обґрунтування та практичного прояву формально-юридичного і політико-правового аспектів функціонування форми державного правління; 4) вивчення політологічного бачення проблеми збалансованості форми державного правління.

З огляду на зазначене автор при виборі бібліографічно-джерельної бази для осмислення досліджуваної проблеми звертався до новітніх (здійснених упродовж десятиріччя) фундаментальних досліджень як молодих, так і досвідчених та авторитетних вітчизняних науковців. Основою дослідження, зокрема, стали результати дисертаційних праць Л. Дунаєвої, М. Новікова, С. Серьогіної, О. Скребець, О. Харченко, присвячених актуальним питанням висвітлення специфіки форм державного правління в Україні та світі. Великий евристично-пошуковий потенціал для подальших напрацювань щодо форми державного правління мають дисертаційні роботи Л. Дунаєвої «Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасним суспільством» і С. Серьогіної «Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект», які є найґрунтовнішими дослідженнями з окресленої проблематики в межах політичної та юридичної наук.

Розподіл та окреслення меж повноважень центральних державних інститутів є одним із ключових чинників успішності суспільно-політичного розвитку в будь-якій сучасній країні. Саме дискусії щодо вибору «правильної», «оптимальної», «такої, що відповідає національним традиціям» модифікації форми державного правління дуже часто визначають вектор стратегічного розвитку суспільства, що у підсумку призводить або до його демократизації, або до автократизації.

Одним із таких центральних інститутів держави є парламент — найвища установа представницько-законодавчого характеру, від базових політико-правових ознак якої багато в чому і залежить вибір певного варіанта (моделі) суспільно-політичного розвитку країни. Місце парламенту як найвищого законодавчого органу державної влади у політичній системі, особливості його взаємодії з іншими державними інститутами, коло повноважень *de jure* та *de facto* дуже часто стають визначальними при класифікації форми правління. Водночас вивчення внутрішньої інституціональної структури парламенту, яка нині представлена унікамеральною та бікамеральною моделями, дає підстави для комплексної характеристики політичної системи і політичного розвитку держави крізь

призму висвітлення особливостей форми правління у ній. У цьому контексті важливим є аналіз бікамералізму як політико-правового феномену.

Бікамералізм має давні історичні корені. Так, першими історичними формами бікамералізму були антична модель (ґрунтувалася на теорії «змішаного правління» Арістотеля, Полібія, Цицерона) та модель станового представництва (в її основі — станова монархія як форма державного правління, що мала у структурному підґрунті два елементи — колегіально-дорадчий та станово-представницький). Сучасною і постсучасною формами бікамералізму є модерна модель (заснована на теорії розподілу влади Ш. Монтеск'є та ідеї «стримувань і противаг» Дж. Адамса, в яких було обґрунтовано необхідність диференціації законодавчої влади шляхом її поділу на дві палати) та плюральна модель (ґрунтується на ідеї багатовимірності реальної політики). Модерна модель сформувалася внаслідок руйнування полікамеральної одноманітності європейських парламентів, ліквідації феодальних порядків і переходу до загального виборчого права. Плюральна модель бікамералізму відповідає стандартам «процесуально-консенсусної» демократії, яка є останнім політико-правовим трендом розвитку держави та аргументовано доводить, що нині вже немає тісної залежності між територіально-державним устроєм і наявністю або відсутністю другої палати парламенту. Адже нині, за словами вітчизняного науковця М. Новікова, друга (сенатська) палата найвищого законодавчого органу держави покликана стати функціонально ефективною репрезентантою різних меншин в унітарних державах [1, с. 7].

Отже, цілком логічною та методологічно обґрунтованою є можливість виокремлення у моделі республіканського правління такої її варіації як бікамеральна форма правління. Серед переваг бікамералізму як особливої форми (або її варіації) правління можна назвати такі: 1) бікамеральні системи є ефективними у тому разі, коли палати мають значні відмінності, але відносно рівні повноваження; 2) комбінація таких базових ознак бікамералізму, як (не)конгурентність та (а)симетрія є оптимальною для багатьох сучасних держав перехідного типу, оскільки сприяє зміцненню демократичних засад розвитку та реалізації їх принципів у політичному житті [1, с. 4]. Саме тому впродовж останніх двадцяти років у вітчизняній соціально-гуманітарній науці та в політичних колах не вщухають дискусії щодо переваг і недоліків бікамералізму в сенсі розвитку українського парламентаризму, становлення національної демократичної політичної системи.

Проте при вивченні можливостей впровадження бікамералізму в політичну систему України слід зважати і на особливості політичної культури (зокрема на таке поширене явище у вітчизняній політиці, як непотизм (протекціонізм, кумівство), властиве всім її акторам —

лівим, центристам, правим; прозахідним і проросійським); відсутність тривалого, неперервного досвіду державотворення та демократичного розвитку; специфіку характеру політичної конкуренції, а також, що вкрай важливо, відсутність реальних важелів впливу і контролю з боку громадян (виборців) за діяльністю парламентарів. Отже, на нашу думку, перш ніж пропонувати перехід до бікамеральної парламентарної системи правління у вітчизняних соціокультурних і політичних реаліях, варто звернути увагу на забезпечення механізмів впровадження дієвого імперативного депутатського мандату та налагодження ефективного взаємозв'язку між виборцями і парламентарями. Водночас недооцінювання ролі й місця парламенту в системі органів державної влади й управління, у вітчизняній моделі державного правління спотворює уявлення про оптимальну політичну систему, яку слід сформувати в Україні нині, адже принцип представництва як засадничий принцип демократії має свої витoki у діяльності саме вищого законодавчого органу держави.

Вітчизняна дослідниця О. Скребець, спираючись на матеріали політико-правових документів і соціально значущих подій у сфері відносин парламентської і президентської гілок влади, стверджує: «Здійснення Верховною Радою України інструментальних функцій ускладнюється недоліками виборчого механізму, відсутністю стійкої партійної системи, [...] особливостями мобілізованого типу політичної участі українського населення» [2, с. 11]. Окрім того, досвід вітчизняного парламентаризму показує: протягом двадцяти двох років його суверенного функціонування робота національного парламенту постійно засвідчувала зростання розриву між інтересами народних обранців і тих, хто їх обирає. Тому наполягати на запровадженні бікамералізму у вітчизняних умовах зарано, тим більше у випадку, коли чітко не розроблено засади рекрутування потенційних парламентарів у верхню палату найвищого законодавчого органу держави.

Важливе значення при дослідженні форми правління має система розташування центральних інститутів державної влади та характерна для кожного суспільства специфіка розподілу влади. Наприклад, українська дослідниця Л. Дунаєва пропонує при вивченні зазначеного параметру форми правління використовувати термін «схематизм влади». «Схематизм влади у такому розумінні реалізується як певна, визначена конфігурація, яка забезпечує певний спосіб взаємодії транценденцій влади, інстанцій влади, еліт, місць присутності та народу. Якщо будь-яка з складових буде пропущена, то це може призвести до негативних наслідків» [3, с. 13]. Отже, при визначенні форми правління як комплексної характеристики держави слід враховувати всі можливі іпостасі влади як її центрального, сутнісного компоненту: власне державну, а також політичну, публічну, владу місцевого самоврядування, владу політичного

менеджменту тощо. При визначенні форми правління дуже важливі й такі структурні показники влади: суб'єкти, об'єкти, джерела, ресурси, мета, методи, форми прояву та реалізації. Зміна конфігурації влади зокрема та форми правління загалом відбуваються, на думку Л. Дунаєвої, внаслідок протікання трьох процесів: «інтеграції мереж довіри, ізоляції категоріальної нерівності та ліквідації незалежних центрів влади, які вдаються до насилля та примусу» [3, с. 13].

Кожна країна розробляє власну модель державного правління, втім ті універсальні параметри форми правління, які напрацьовані політичною та юридичною науками, вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за тих чи інших умов політичного життя. Конкретизація таких переваг і недоліків форми державного правління може здійснюватися, у т. ч., через поняття «механізм держави». Механізм держави — це система різноманітних організацій, за допомогою яких держава реалізує свої функції. Він обов'язково заснований на нормативній базі та передбачає наділення державних інститутів спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності [4, с. 64]. Тобто поняття «механізм держави» вказує на нормативно-юридичний аспект форми державного правління, на її формальну складову частину, без чіткого оформлення якої неможливе якісне наповнення форми державного правління політичним «змістом».

Якщо поєднати в діалектичному аналізі «форму» та «зміст», політичний і нормативно-юридичний аспекти форми державного правління, то слушним буде виокремлення певних компонентів у наведеному понятті: перший компонент — норми та практика, що стосуються виду, структури, правового становища вищих органів державної влади; другий — норми та практика, що характеризують відносини між органами державної влади; третій — норма та практика зворотного зв'язку між органами державного управління та тими, ким управляють [5, с. 8]. Саме реальні варіації поєднання «форми» та «змісту» у кожній модифікації системи державного правління в тій чи іншій країні часто не виправдовують тих сподівань, які покладалися на їх ідеальні, теоретичні відповідники. Ця обставина є однією з причин постійного пошуку політологами та правниками оптимальних конфігурацій «змішаного правління», які максимально відповідали б викликам часу.

Коли йдеться про республіканську форму правління, більшість науковців зазвичай звертає увагу на напівпрезидентську її модифікацію як таку, що потенційно позбавлена недоліків і «чистої» парламентської, і «чистої» президентської систем і наділена максимумом переваг цих систем. Тому вітчизняні творці Конституції, розробляючи Основний Закон України, віддали перевагу саме напівпрезидентській формі правління — спочатку у моделі президентсько-парламентської, згодом — парламентсько-президентської, потім ще раз

повернулися до президентсько-парламентської республіки, а в лютому 2014 р. — знову до парламентсько-президентської. Український науковець І. Грицяк так пояснює переваги змішаної, напівпрезидентської форми правління: «Застосування змішаної форми правління, яка передбачає двовладдя між президентом (глава держави) і прем'єр-міністром (глава уряду), фактично встановлює систему правління, відповідно до якої “першим главою” є за традицією (відповідно до конституційного звичаю) президент, а за законом (відповідно до тексту конституції) — прем'єр-міністр» [6, с. 43]. Однак окреслена модель, яка сформувалася і закріпилася на європейському континенті в умовах сталої (зрілої) демократії, за умов розвитку перехідного типу, зокрема в Україні, не завжди доцільна. Як приклад, можна назвати тривалий період «двовладдя» у вітчизняній політиці за часів президентства В. Ющенка та функціонування парламентсько-президентської системи правління, що не була підкріплена сталими демократичними традиціями врядування та достатньо високим рівнем правової і політичної культури, як це спостерігається в європейських країнах.

Потреби демократизації суспільно-політичного розвитку країни, оптимізації й підвищення ефективності функціонування системи державної влади та управління зумовлюють необхідність зосередження уваги, також на важливості інституціалізації персоніфікованих форм здійснення влади, насамперед — інституту глави держави. Адже за всіх модифікацій форми державного правління до універсальних повноважень глави держави належать: забезпечення спадковості (наступництва) державної влади, гарантування конституційного порядку та захисту прав і свобод громадян, дотримання балансу у функціонуванні гілок центральної державної влади, вище представництво держави у міжнародних відносинах. При цьому інститут глави держави можна досліджувати принаймні з двох методологічних позицій: як державний інститут та як одну з ключових характеристик (критеріїв) при визначенні форми державного правління.

Саме від форми правління залежить політико-правове значення та реальне становище глави держави у національній політико-правовій системі. Якщо йдеться про напівпрезидентське правління, обсяг повноважень глави держави значною мірою залежатиме, за словами вітчизняної дослідниці О. Харченко, «від структуризації ключових політико-правових акторів усередині суспільно-політичної системи, а це дозволяє пристосувати їх норми до різних обставин» [7, с. 10]. Напівпрезидентська система правління найефективніше себе зарекомендувала у тих країнах, де суспільство розколоте на радикально налаштовані групи та існує потреба значної структурної перебудови політичного й економічного устроїв, оскільки президент володіє реальними можливостями політико-управлінського впливу на розвиток держави, на функціонування інших її цен-

тральних інститутів. Специфікою напівпрезидентського правління в Україні за весь період новітньої історії стало те, що Президент України у межах своїх конституційних прерогатив, з одного боку, перебуває поза системою поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, а з іншого — покликаний забезпечувати дієздатність всієї системи державної влади й управління, спрямовувати її на реалізацію стратегічних і тактичних завдань суспільно-політичного розвитку.

Отже, поняття «форма правління» вказує на сутнісні, базові принципи побудови системи державної влади й управління, на ключові напрями впливу державного апарату на суспільство. Втім, як зауважила українська дослідниця С. Серьогіна, «...виконання одних й тих самих завдань, які стоять перед суспільством, може бути здійснене за допомогою різних способів організації державного апарату, тобто допускає певний “композиційний плюралізм” у даній сфері» [8, с. 10]. Тому одним із основних завдань вироблення стратегічно-державницького курсу будь-якої сучасної країни стає творення, політико-правове оформлення і реалізація на практиці такого «композиційного плюралізму» на рівні засадничих державних параметрів — того, що називається формою держави, невід’ємною і дуже важливою складовою якої є форма правління. Особливого значення осмислення композиції системи державної влади й управління набуває на державотворчому етапі розвитку суспільства, на якому перебуває нині Україна.

У цьому контексті одним із основних є питання про визначення ступеня «збалансованості» форм правління. За словами С. Серьогіної, ступінь збалансованості повноважень між вищими органами державної влади вказує на співвідношення обсягу повноважень на політичному рівні державної організації, а також є показником наявності (або відсутності) дієвого механізму «стримувань і противаг» у політико-правовій системі суспільства. Збалансована форма правління, у свою чергу, свідчить, що жоден із вищих органів державної влади не може домінувати на політичній арені, оскільки законодавча, виконавча та судова гілки влади діють на паритетних засадах, між ними відсутня конкуренція за обсяг повноважень, а прийняття найважливіших політико-правових рішень вимагає узгодженої співпраці кількох вищих органів державної влади. «Цей критерій має оцінний характер, але все-таки дає змогу адекватно оцінити загальну композицію державного апарату, його інституційно-функціональну організацію», — наголошує С. Серьогіна [8, с. 12]. Хоча Україну більшість дослідників зараховує до групи країн з «відносно збалансованою формою правління», бо у вітчизняній політико-правовій системі традиційно «слабкою ланкою» на політичній арені є уряд (за лише поодинокими винятками), автор переконаний: саме суттєвий ступінь незбалансованості вітчизняної моделі форми правління зумовлює (безперечно, у комплексі з

іншими чинниками) ключові проблеми державно-політичного розвитку держави.

Отже, аналіз теоретичних і прикладних аспектів проблематики форми державного правління, здійснений у цій праці, дає підстави стверджувати: пошуки умовно «ідеальної» для сучасної України форми державного правління слід продовжити, а чинну напівпрезидентську модель корегувати і вдосконалювати. Переосмислення базових засад функціонування форми правління у вітчизняних політико-державних реаліях потребує обов'язкового врахування національної специфіки — політичної історії, традицій, особливостей типових проявів політичної свідомості та політико-правової культури тощо. Однак, на наше переконання, при цьому не можна ігнорувати найкращі надбаня західної політико-правової теорії, досвід функціонування різних моделей форми державного правління за умов утвердження демократичного режиму та/або в періоди демократичних транзитів.

Динамічні зміни, які в останні десятиріччя зачепили усі сфери життя суспільства, позначилися й на державі як ключовому механізмі функціонування будь-якого соціуму. Розгортання процесів демократизації та глобалізації є провідною тенденцією суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку сьогодення. Паралельно з названими процесами поживаються вияви протилежних трансформаційних процесів — значна частина сучасного світу стає дедалі закритішою щодо зовнішніх впливів; є приклади так званих «відкатів демократії», коли деякі країни під дією низки факторів відмовляються від принципів демократії на користь авторитарних і тоталітарних форм правління, політичних режимів. За цих умов об'єктивною тенденцією є зростання уваги науковців до проблематики трансформації сучасної держави як центрального політико-правового інституту політичної системи суспільства.

Розгляд основних тенденцій у змінах форми державного правління є одним із найактуальніших питань у контексті означеної проблематики. Особливо важливе значення при цьому мають: 1) історично-порівняльний аналіз генези поняття «форма державного правління»; 2) вивчення провідних підходів до визначення форми державного правління, вироблених сучасною політичною наукою; 3) розгляд деяких форм державного правління гібридного типу (на прикладі співдружності та неопатримоніалізму), які поширюються в останні десятиріччя у світі.

Осмисленню форми державного правління в контексті сучасних політичних трансформацій допоможе звернення до монографічних праць, присвячених вивченню проблематики розвитку держави та форм державного правління (С. К. Бостан «Форма правління сучасної держави...», Г. Єллінек «Загальне вчення про державу», Н. Макіавеллі «Государ», Р. Челлен «Держава як форма життя»); спе-

ціальної навчальної та довідкової літератури («Політологічний енциклопедичний словник» за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка, «Політологія: Підручник» (А. Мельвіль та інші), «Теорія держави і права: Підручник» (О. Піголкін, А. Головістикова, Ю. Дмитрієв, А. Саїдов), «Форми правління: Історія і сучасність: Навчальний посібник» (Л. Симонішвілі), «Юридична енциклопедія» за редакцією Ю. Шемшученка); авторських досліджень окремих проблем сучасної політичної науки (стаття В. Сафонова «Співвідношення форм правління та режимів правління», матеріали автореферату С. Шуляка «Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі»).

«Форма державного правління» належить до базових понять, які характеризують політологічну сутність держави. Воно має глибокі історичні корені, оскільки було впроваджене в науковий обіг ще в часи античності, проте не втрачає свого значення і нині. Якщо оглянути генезу терміну «форма державного правління», то можна дійти висновку, що антична теорія держави ґрунтувалася на отождненні понять «форма правління» та «форма державного устрою», розглядаючи їх як незмінні остови, з якими пов'язані численні змінні та динамічні елементи держави. Як писав німецький юрист і державознавець Георг Еллінек, поняття «форма правління» та «форма державного устрою», спираючись на їх античне розуміння, висвітлюють «формальні моменти виражених у конституції вольових відносин, які, незалежно від усіляких конкретних особливостей, у силу правової необхідності відображенні у житті держави. ...Питання про форми держави тотожне з питанням про правові відмінності конституцій» [9, с. 632]. Отже, історично першим було тлумачення терміну «форма державного правління» у суто правовому контексті, відповідно до нього «форма державного правління» — це юридичний принцип функціонування держави.

Однак поступово відбувався відхід від суто правового до політико-правового розуміння держави як особливого інституту, що позначилося і на трактуванні сутності поняття «форма державного правління». Започаткування політичного тлумачення держави пов'язане з діяльністю італійського мислителя епохи Відродження Нікколо Макіавеллі, який першим в історії політичної думки протиставив дві форми державного правління — монархію та республіку. Саме Н. Макіавеллі поняття «республіка» почав вживати лише для позначення немонархічних держав [10]. Отже, сучасне політологічне трактування терміну «форма державного правління» пов'язане з двома чинниками: розширенням розуміння держави від суто правового до політичного; поширенням у наукових дослідженнях двочленного поділу форм правління як основи вчення про форми держави.

Пізніше трактування поняття «форма державного правління» конкретизувалося. Це пов'язано передусім з розширенням розуміння

держави не просто як політико-правового інституту, а і як особливої системи управління у суспільстві, яка ґрунтується на відносинах панування. «Державна діяльність за своєю виключною природою є управлінням», — зазначає шведський правник К. Рьойтершольд [11, с. 241]. Таке тлумачення сутності та соціального призначення держави почало формуватися у XIX ст., а остаточного наукового визнання набуло у XX ст. Якщо опиратися на це тлумачення, то поняття «форма державного правління» можна визначити як організацію механізму реалізації завдань управління. За цих умов, за словами шведського політолога та правника Р. Челлена, провідним принципом державного управління стає політична доцільність, а не право. Вчений був переконаний, що «держава реалізує право тому, що вона усвідомлює його доцільність» [11, с. 240—241].

Отже, при характеристиці сутності форми державного правління необхідно враховувати не лише суто правові (нормативно-юридичні) або політичні, а й соціальні засади функціонування держави. Політичні, соціальні та економічні реалії спонукають дослідників розглядати питання про форму правління не тільки в теоретичному, а й у практично-політичному вимірі. Необхідні вивчення й аналіз того, як організована та реалізується державна влада; визначення факторів, від яких залежать ефективність державного керівництва, дієвість управління, престиж і стабільність уряду, стан законності та правопорядку в країні. Тому, як переконана російська дослідниця Л. Симонішвілі, «проблема форми держави має суттєвий політичний аспект» [12, с. 5]. Вона пропонує визначати форму державного правління, з огляду на те, хто і як править, тобто здійснює державну владу в державно організованій спільноті; як влаштовані, організовані та діють у ній державно-владні структури (органи держави); якими є засади їх відносин з населенням, а також яким є ступінь участі населення у формуванні державних структур [12, с. 5]. Л. Симонішвілі пропонує розглядати поняття «форма державного правління» у якомога ширшому його тлумаченні. Таке трактування форми державного правління передбачає надання пріоритету дослідженню не так теоретичних, як прикладних, практично-політичних аспектів її проявів, адже саме це дає змогу визначити сутність системи органів державної влади загалом і проаналізувати особливості функціонування тієї чи тієї державно-правової моделі зокрема. Отже, сучасне тлумачення поняття «форма державного правління» передбачає його розуміння як провідного елементу форми держави, який визначає і форму державно-територіального устрою, і різновид політичного режиму.

Проте поняття «форма державного правління» є одним із найсуперечливіших елементів форми держави, оскільки існує надто багато різних підходів до визначення сутності цього терміну, дослідження його природи та соціального призначення. Так, на думку

Л. Симонішвілі, форму правління слід вивчати, спираючись на аналіз минулого (передумов вибору тієї чи іншої форми правління у кожній конкретній державі), сьогодення (через врахування її особливостей у тій чи іншій державі на визначеному етапі її функціонування) та майбутнього (через прогнозування можливостей посилення або послаблення окремих державних інститутів) [12, с. 4]. Крім цього, всебічний науковий розгляд форми держави передбачає вивчення базових факторів, які обумовлюють вибір певної форми правління у певній державі. Л. Симонішвілі називає такі провідні фактори:

— розстановка соціально-політичних сил та результат боротьби між ними (дія цього фактору особливо яскраво виявляється у революційні періоди, коли одні форми правління — монархії — змінюються іншими — республіками);

— історичні особливості країни (поза історичним контекстом неможливо, наприклад, пояснити існування у сучасній Великій Британії монархії);

— особливості культури народу, яка акумулює історичний та політичний досвід, звичаї і навички життя в умовах конкретної держави; вплив неполітичних процесів [12, с. 4].

Також існує група дослідників, які при з'ясуванні сутності форми державного правління, її природи і специфіки прояву наголошують на особливому значенні суб'єктивного чинника при формуванні та реалізації конкретної форми правління у певній державі на визначеному етапі її розвитку. Такий підхід підтримують чимало вітчизняних політологів та юристів. Наприклад, один з найавторитетніших фахівців у царині політологічної теорії держави, український дослідник С. Рябов зазначив, що форма державного правління безпосередньо залежить від того, «хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і в який спосіб ці особи отримують такий статус» [13, с. 696]. За цією логікою запропоновано розрізняти монархичні (абсолютна монархія, президентська республіка) та колегіально-представницькі (конституційна монархія, парламентська республіка) форми державного правління. Тобто базовим критерієм для типологізації форм державного правління стає персональний (суб'єктивний) чинник — визначення того, хто і в який спосіб формує уряд та керує його роботою. Як пише вітчизняний політолог Р. Павленко, цей підхід заснований не на формальних, а на реальних повноваженнях суб'єктів здійснення державної влади; його перевагою є вдосконалення традиційного розуміння форм правління завдяки з'ясуванню особливостей структури та відносин органів державної влади [13, с. 696].

Український дослідник з питань теорії держави і права В. Шаповал наголошує, що форма державного правління «відображає інституційні особливості організації державного владування...» та «...особливості статусу глави держави» [14, с. 295]. На думку вченого,

трансформація розуміння сутності форми державного правління та її конкретно-політичного втілення у функціонуванні певної держави обумовлюється передусім еволюцією конституціоналізму як загального явища, що конкретизується за умов різних країн [14, с. 296]. Перевагами такого трактування сутності форми державного правління, на наш погляд, є відмова від суто формальних, нормативно-правових визначень цього інституту держави та концентрація дослідницької уваги на з'ясуванні особливостей функціональних відносин ключових суб'єктів державної влади у певній державі, що дає змогу виокремити особливості проявів форми державного правління на інституційно-функціональному та особистісно-персональному рівнях здійснення державного управління.

Важливою характеристикою поняття «форма державного правління», яка теж може бути основою визначення його сутності та соціального призначення, є ознака соціального керування. Адже термін «правління» можна розглядати як певний динамічний процес — «вид соціального керівництва (керування), котрий цілеспрямовано впливає на певну сферу соціальних відносин» [15, с. 78]. Російський дослідник В. Чиркін при визначенні сутності форми державного правління вживає як синоніми терміни «правління» та «управління», оскільки обидва позначають певні види соціального керування [15, с. 79]. Соціальне керування, у свою чергу, є результатом діяльності різних органів влади, причому не автономних, а об'єднаних у систему. Тому С. Бостан пропонує таке визначення поняття «форма державного правління»: ««державне правління» — це спосіб володарювання вищого рівня, за якого керівництво соціальними процесами в державі здійснюється верховними органами» [15, с. 79].

Отже, для представників окресленого напряду однією з провідних, визначальних ознак форми державного правління є системність, яка виявляється через: 1) мету діяльності та/або функціонування (мета — правити (керувати) державою); 2) взаємозв'язок елементів (елементи форми державного правління — це органи державної влади); 3) структурно-функціональну єдність вищих органів держави (кожен з них має чітко визначений статус, найважливішими його структурними компонентами є компетенція державного органу, порядок його формування та відповідальність) [15, с. 80]. З огляду на це при дослідженні форми державного правління особливу увагу слід зосередити на з'ясуванні відносин вищих органів держави, які утворюють зміст функціонування державного правління. Так, за переконанням російських вчених О. Піголкіна, А. Головістикової, Ю. Дмитрієва, А. Саїдова, форма правління «характеризує порядок формування та організацію вищих органів державної влади». Цей складник держави визначають:

- структура та повноваження вищих органів державної влади країни;
- порядок їх утворення та відносин один з одним;
- ступінь участі населення у формуванні цих органів та вплив на рішення, які ними приймаються [16, с. 217].

Спираючись на наведене трактування форми державного правління та її визначальних складників, російські дослідники пропонують виокремити такий сучасний різновид державного правління, як співдружність. Вони пишуть: «Співдружність — це доволі рідкісне, ще більш аморфне, ніж конфедерація, але не менш організоване, об'єднання держав, які характеризуються наявністю спільних ознак, певним ступенем однорідності» [16, с. 296]. В ідеалізованих підходах об'єднаннями для співдружності називають спільні ознаки: 1) в економіці (однакова форма власності, інтеграція господарських зв'язків, єдина грошова одиниця тощо); 2) у праві (схожість процесуальних норм кримінального, цивільного права, правового статусу громадянина); 3) у мові (зазвичай, це лінгвістична єдність, хоча можлива і єдність мови як наслідок колоніального панування, наприклад у країнах Британської співдружності націй); 4) у культурі (культурна спільність внаслідок єдиного походження або взаємозбагачення, привнесення чи асиміляції елементів інших культур). Однак, як зазначають російські науковці, співдружність все-таки не можна вважати повноцінним різновидом державного правління, бо співдружність — це не держава, а своєрідне об'єднання незалежних держав, котрі заради досягнення спільних цілей погоджуються обмежити власний суверенітет [16, с. 226—227].

Співдружність держав як різновид форми правління є сучасною формою об'єднання держав, яка почала розвиватися з середини ХХ ст. Прикладами співдружності держав можна вважати ООН, НАТО та інші об'єднання міждержавного та міжнаціонального характеру. Як правило, співдружність є перехідною формою, яка еволюціонує у бік конфедерації (наприклад, Європейське співтовариство) [16, с. 227—228].

Отже, сучасне тлумачення сутності форми державного правління передбачає врахування різноманітних факторів, чинників, тенденцій політико-правового характеру, результатом яких є найрізноманітніші поєднання національно-державних та адміністративно-територіальних форм і видів правління. Так, прикладом такого феномену можна вважати неопатримоніалізм, який є специфічним різновидом поєднання форми сучасної держави у країнах, котрі звільнилися від колоніальної залежності, з традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. Неопатримоніальний режим є персональним правлінням, що спирається, з одного боку, на систему сучасних політичних інститутів, з іншого — на мережу персональних зв'язків традиційного типу (конфесійних,

племінних, патронажних), які інтегруються до цієї системи та визначають способи і принципи її функціонування [17, с. 3].

Вітчизняний політолог С. Шуляк вказує на дві головні ознаки неопатримоніальних режимів: персоналізація влади і патронажно-клієнтальні відносини. За такої форми правління право на владу належить радше особі, аніж офіційній установі. Закономірно, що уся повнота влади концентрується в руках глави держави, який контролює діяльність усіх гілок влади. Він обіймає усі ключові посади в державно-політичній ієрархії та користується майже необмеженими повноваженнями, які закріплюються юридично [17, с. 7, 10]. Отже, неопатримоніалізм є сучасним різновидом форми правління гібридного типу, який поєднує формальні демократичні ознаки (наприклад, збереження республіканського правління де-юре) з фактично необмеженими повноваженнями глави держави, подібними до тих, котрими користується очільник держави за умов абсолютної монархії. Як наслідок, неопатримоніальне правління призводить до того, що глава держави перетворюється на її ключовий системоутворювальний елемент.

Більшість сучасних форм державного правління гібридного типу поєднують ознаки форми правління та режиму правління (політичного режиму), відповідаючи на два основні питання: «Хто править?» та «Як править?» [18, с. 112]. Подібні форми державного правління гібридного типу можна розглядати як один із визначальних елементів утворення політичної системи кожної держави та пристосування її до умов, що постійно змінюються. Крім того, аналіз функціонування гібридних форм правління свідчить про те, що поняття «форма державного правління» варто розглядати як одну з центральних категорій політичної науки, що постає поєднуючим елементом для категорій «політична система», «політичний режим», «політичний процес», «політичний інститут». Як наголошують А. Мельвіль, Т. Алексеєва, М. Льїн та ін., «у різних національних політологічних традиціях форма (рідше — тип) правління позначена неоднаково (зокрема, у Франції в такому разі використовують термін «політичний режим») [19, с. 251—252].

Отже, сучасна політична наука пропонує багато підходів до визначення поняття «форма державного правління». На нашу думку, системне дослідження сутності форми державного правління передбачає поєднання трьох базових аспектів функціонування будь-якої держави: 1) політичного (розгляд певної структури та політичних відносин у межах здійснення повноважень тими чи іншими представниками органів державної влади), 2) юридично-правового (аналіз юридично-правового статусу та особливостей правового регулювання таких відносин), 3) соціологічного (розуміння того, що органи державної влади завжди функціонують у конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку, що позна-

чається на всіх політико-правових процедурах їх відносин). Дослідження сучасних форм державного правління мають здійснюватися у двох провідних напрямках: виокремлення та розгляд найтипівіших форм державного правління, які максимально цілісно розкривають сутність цього поняття; з'ясування особливостей проявів найцікавіших у політологічному ракурсі конкретних форм правління гібридного типу.

1.2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СУТНОСТІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Неоднозначність процесів демократизації (точніше, її «третьої хвилі»), які розгортаються в останні десятиріччя, ставлять перед науковцями нові дослідницькі завдання. Одним із найактуальніших є пошук оптимальної системи правління за умов всебічного врахування факторів інституціонального, нормативного та функціонального характеру. Потреби сьогодення також обумовлюють вимогу відійти від абсолютизації тих чи інших тверджень щодо найкращої форми правління та зважати на весь комплекс національної специфіки кожної конкретної держави при визначенні найефективнішої для неї системи правління.

Саме тому дуже важливим є вивчення переваг і недоліків провідних напрямів аналізу проблематики сутності форми правління, що побутують у сучасній політичній науці. Для досягнення окресленої мети необхідне розв'язання таких дослідницько-евристичних завдань: 1) виокремлення й аналіз чотирьох базових поглядів на питання про ефективність президентської, парламентської та напівпрезидентської (змішаної) систем правління; 2) огляд тих чинників і факторів, які суттєво впливають на вибір певної форми правління; 3) порівняння теоретико-академічних поглядів та прикладів практичного функціонування систем правління за умов парламентаризму, президенціалізму та напівпрезиденціалізму.

У процесі розгляду цих проблем використано напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, які є фахівцями з питань аналізу теорії і практики систем державного правління, зокрема у російського вченого О. Зазнаєва, авторитетних американських політологів Х. Ленца, М.Шугарта, Дж. Кері, Е. Хейвуда, а також вітчизняного конституціоналіста В. Шаповала.

На перший погляд, проблематика виокремлення форми правління може видаватися вичерпаною, адже, починаючи з античних часів (концепції циклічності політичного розвитку держав Платона, Арістотеля, Полібія), її невтомно досліджували авторитетні мислителі.

Однак політичні системи більшості держав сучасного світу є надзвичайно динамічними, тому подальше вивчення особливостей функціонування тих чи інших форм правління залежно від багатьох умов набуває суттєвого значення не тільки на теоретико-академічному рівні, а й у практичній площині. Адже саме такі напрацювання дають змогу трансформації певних країн та їх наслідки для конкретних регіонів або світу загалом. Розгляд цієї проблематики також важливий у контексті оцінювання ефективності функціонування системи державної влади і державного управління кожної країни. Сутність такої проблеми, на нашу думку, ілюструє вислів британського дослідника Г. Ласкі: «Система правління дуже схожа на пару чобіт. Вона створюється для тих, чії ноги підходять за розміром до цього взуття. Але варто пам'ятати з приводу правління те, що є правильним також і щодо взуття: чоботи мають відповідати тій подорожі, яку передбачається здійснити» [20, с. 133].

Навіть побіжний погляд на специфіку функціонування форм правління у тих чи тих державах дає змогу дійти висновку: одні й ті самі ознаки певного узагальненого типу політичної системи можуть по-різному виявлятися у різних ситуаціях, оцінюватися в одних випадках переважно позитивно, а в інших — негативно. З огляду на це типологізація форм правління, формулювання ознак їх «чистого» вияву важливі для окреслення загальних параметрів конкретних політичних систем або «політичної системи» як наукової категорії. Обов'язковим також стає всебічне дослідження неінституціональних характеристик: політичних традицій, історичних умов, наявності або відсутності демократичного досвіду, рівня стабільності та прогнозованості розвитку певної держави і багатьох інших додаткових змінних. Адже в іншому випадку науковець не зможе вийти за межі суто формальних критеріїв, згідно з якими, наприклад, можна поставити знак рівності між президентськими республіками у США та у країнах Азії, Африки або в деяких державах Латинської Америки (наприклад, у Венесуелі або Болівії).

У сучасній політичній теорії умовно виокремлюють «чотири табори» дослідження форм правління. Перший «табір» (Х. Лінц і його послідовники) сформували прихильники парламентської системи і противники президентської форми правління. До другого «табору» належать захисники президентської системи. Третій «табір» згуртовує прибічників змішаних форм правління, у т. ч. напівпрезидентських. До четвертої групи дослідників належать вчені, переконані у тому, що не слід абсолютизувати переваги та недоліки різних форм правління, бо «одна й та сама форма правління може отримувати абсолютно різне наповнення, функціонуючи у різних соціальних умовах і артикулюючи різні сторони політичного спектру» [20, с. 134; 21, с. 210]. Доцільно здійснити аналіз кож-

ного зі згаданих підходів до проблематики виокремлення форми правління.

Прихильники парламентаризму наголошують на такій його особливості як інститут прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр за умов парламентської форми правління, з одного боку, має необхідні владні повноваження, а з іншого — несе повну відповідальність за свою діяльність [22]. Це важливо для розвитку демократії в інституціональному та нормативному вимірах, тому що прем'єр-міністр, на відміну від глави держави (президента або монарха), є повноцінним політично відповідальним суб'єктом владних відносин, що вимагає від нього вміння налагоджувати ефективний діалог як зі своїми політичними партнерами і конкурентами, так і з різними соціально активними силами суспільства. Як посередники у налагодженні такого діалогу переважно діють політичні партії, що також сприяє розширенню меж демократії. Серед переваг парламентарної форми правління професор політичних і соціальних наук Йельського університету Х. Лінц називає підвищення можливостей «...створення ефективної системи прийняття відповідальних рішень, формування стабільних урядів, сприяння конструктивному суперництву між партіями, не викликаючи при цьому розколів суспільства» [22]. Він наводить такі аргументи на користь парламентської системи: 1) вона частіше приводить до встановлення стабільної демократії, особливо у тих країнах, де глибокими є політичні розбіжності та функціонує багато політичних партій; 2) така система є дієвим гарантом збереження демократії [23, с. 52]. Однак, щоб уникнути незбалансованої оцінки парламентаризму як форми правління, Х. Лінц підкреслює: «У кінцевому підсумку усі, навіть найкращі, режими мусять спиратися на підтримку суспільства загалом: його основних сил, груп та установ. Тому вони повинні ґрунтуватися на суспільному консенсусі, визнанні законною лише тієї влади, яка отримана законним і демократичним шляхом. Вони також залежать від здатності їх лідерів управляти, вселяти довіру, не переступаючи межі своїх повноважень» [22]. Отже, одним з найвразливіших місць парламентарного правління можна назвати досить високий ступінь залежності від особистісних якостей політичного лідера, який обіймає посаду прем'єр-міністра. Окрім того, якщо в країні функціонує мультипартійна або атомізована партійна система, це може спровокувати невтихаючі політичні конфлікти як на парламентському, так і на позапарламентському рівнях.

Аналізуючи сучасний стан розвитку парламентської форми правління, слід наголосити на важливій ролі парламентів у формуванні політичної свідомості та політичної культури кожного конкретного суспільства, тому що ці представницькі органи і нині виконують важливу роль у царині ідеології, ідеологічного впливу на громадян. Саме парламенти є ареною активної пропаганди для

провідних політичних сил й акторів на загальнонаціональному рівні, найвиразнішим прикладом демократичної боротьби за владу. Парламентаризм як політичний інститут і як форма державного правління, змушений постійно змінюватися, пристосовуючись під динамічні перетворення у соціальній, економічній, політичній сферах. У цьому багато хто з дослідників вбачає водночас і силу, і слабкість парламентської форми правління. Неупереджений розгляд парламентаризму засвідчує, що принципи наукової об'єктивності вимагають від вченого уникати абсолютизації тих чи тих тверджень. Так, за словами В. Шаповала, «... явище парламентаризму ще не вичерпало себе, хоча надто оптимістичним було б говорити про якийсь “ренесанс” парламентаризму. Реальні процеси суспільно-політичного і державно-правового розвитку зарубіжних країн свідчать, що відбувається пристосування представницьких органів до потреб сьогодення. Все це і зумовлює оцінки змісту парламентаризму» [24, с. 131].

Отже, проаналізувавши аргументи на користь парламентської форми правління, сформульовані Х. Лінцем та його послідовниками, можемо дійти таких висновків: 1) «плюси» та «мінуси» парламентського правління відносні, адже подібна система у «чистому» вигляді може суттєво відрізнитися від її специфічного вияву у тій чи іншій країні (для прикладу варто порівняти парламентську республіку в Німеччині та Молдові); 2) ефективність і результативність політичного курсу за умов функціонування парламентської системи можуть залежати навіть від умов опосередкованого характеру (політичної історії, національного менталітету, геополітичних факторів тощо); 3) успішність функціонування парламентаризму обумовлюється фактичним, а не формальним впливом парламенту як найвищого колегіального органу державної влади, що виконує представницько-законотворчі функції. Тільки тоді, коли парламент стає соціально і політично авторитетним місцем узгодження суспільних інтересів, подолання конфліктів, примирення суперечностей, він здатен забезпечити одночасно стабільність і дієвість, спадкоємність і розвиток для власної політичної системи.

Захисники президентської форми правління (М. С. Шугарт, Дж. Керрі, С. Мейнуоринг) потенційні переваги президентської демократії порівняно з парламентською викладають у семи тезах: 1) президенціалізм забезпечує підзвітність електорату, налагоджуючи прямий зв'язок між зробленим електоратом вибором та його очікуваннями щодо діяльності обраних керівників. Сутність електоральної підзвітності полягає у тому, що виборці можуть застосувати санкції проти президента та його уряду на наступних виборах; 2) перевагою прямих виборів президента є ідентифікованість — здатність виборців передбачувати вірогідний склад потенційних урядів ще до підрахунку результатів виборів. На переконан-

ня М. Шугарта та Дж. Керрі, це означає наявність можливостей в електорату здійснити свій політичний вибір на перспективу; 3) президентська система (передусім американська) обумовлюється наявністю комплексу «стримувань і противаг». Система взаємних стримувань посилює взаємний контроль парламенту над виконавчою (президентською) владою і навпаки; 4) за відсутності у президента більшості у парламенті його своєрідним політичним «притулком» стає арбітраж — здійснення главою держави ролі арбітра, коли його підтримує парламентська меншість, є ефективнішим, ніж у парламентській системі; 5) у президентській системі правління парламентарі можуть не турбуватися про становище уряду, а отже, повноцінно займатися законотворчою діяльністю; краще закріплюється незалежність парламенту в законодавчих питаннях; 6) президентціалізм передбачає фіксовані терміни повноважень вищих органів виконавчої влади на противагу парламентаризму, як наслідок — політичний курс держави стає більш стабільним і прогнозованим; 7) президентська форма правління може запобігати проведенню політичної гри за принципом «переможець отримує все», оскільки діє вже згадувана система «стримувань і противаг» [25, с. 38—49].

Президентціалізм як специфічна форма правління ґрунтується на принципі особливого інституціонального значення глави держави, який є особою, котра посідає де-юре і де-факто найвище місце в структурі державних інститутів та водночас здійснює функцію представництва самої держави загалом. Як наслідок, глава держави як носій найвищих політико-представницьких функцій за умов президентського правління постає одним із найважливіших, ключових елементів державного механізму. За президентціалізму інститут глави держави стає справді іманентним феноменом державності, перетворюючись на нагальну соціальну потребу суспільства. У будь-якій президентській системі правління глава держави виконує роль, за визначенням російського дослідника М. Краснова, «національного батьківства», головне покликання якого — перетворити президента на головного охоронця конституційного ладу [26, с. 34—35].

На нашу думку, рецепція ідеї «батьківства» в особі глави держави у контексті вивчення президентської форми правління особливо актуальна з огляду на необхідність дослідження функцій політичного і соціального арбітражу. Адже в умовах президентціалізму глава держави найкраще виконує ці функції. Причому, чим більш політично нейтральною фігурою фактично є президент у такій системі правління, тим ефективніше він може здійснювати політичний і соціальний арбітраж, бути справжнім гарантом державності загалом та конституційності зокрема. Вітчизняний політолог, фахівець у царині державознавства С. Рябов стверджував, що глава держава повинен не просто очолювати, репрезентувати державу, він має перебувати «немовби понад безпосередньою політикою з її упередженою

політичною боротьбою, змаганнями окремих верств між собою, гендлями, парламентськими суперечками, виборчими перегонами». Тобто, на переконання українського науковця, глава держава має бути політично нейтральною фігурою [13, с. 105]. Однак досягнути політичної нейтральності глави держави у президентських системах правління важче, аніж у парламентських та змішаних.

Забезпечення максимальної політичної нейтральності глави держави за умов функціонування змішаних форм правління — один з найпоширеніших аргументів у середовищі прихильників цього типу держави. Одним із хрестоматійних прикладів ефективності змішаної системи правління є державний лад сучасної Франції (П'ята Республіка). Так, у положенні статті 5 Конституції Франції 1958 р. вказано, що «президент Республіки стежить за виконанням конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів, а також спадкоємність держави. Президент також проголошується гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і виконання договорів та угод». Як вказує В. Шаповал, французький досвід конституційного оформлення статусу та соціального призначення президента як глави держави ще з 70-х років XIX століття заклав підвалини для формування й реалізації концепції президентського арбітражу. Науковець наголошує, що роль «президента-арбітра уподібнювалася функціям спортивного судді: він не повинен був втручатися у роботу державного механізму і його окремих ланок, а мав діяти у виняткових випадках, коли виникала кризова ситуація. З цією метою президент надавалися повноваження вирішувати конфлікти, що виникали між різними органами держави. ...Але з часом такий підхід змінився, і стала домінувати концепція арбітражу, за якою припускається активне втручання президента у державно-політичне життя» [27, с. 12—13].

Розглядаючи переваги змішаної системи правління загалом, потрібно пам'ятати, що така форма урядування зберігає більшість ознак президенціалізму (скажімо, всенародний характер виборів глави держави, великий обсяг його повноважень). Російський науковець О. Зазнаєв зазначає, що більшість зарубіжних дослідників переконані: багато проблем президентської системи правління «знімаються» за умов напівпрезиденціалізму. Як переваги напівпрезиденціалізму вчений, спираючись на наукові напрацювання своїх іноземних колег, вказує: 1) менш категоричне протистояння президента і парламенту, ніж за президентського правління. Протистояння пом'якшується, оскільки президент змушений зважати на розклад сил у найвищому законодавчому органі держави. Отже, притаманна змішаній системі правління «ситуація співіснування» передбачає пошуки (нехай і вимушені) політичних компромісів між ключовими інститутами державної влади; 2) уряд не є представни-

ком лише інтересів глави держави; оскільки в умовах напівпрезидентціалізму для свого затвердження і подальшого функціонування потребує згоди (довіри) парламенту; 3) згладження проблеми подвійної демократичної легітимності, бо ця система правління здатна запобігти призупиненню законодавчого процесу в умовах протистояння між президентом і парламентом. Тому типовим для змішаного правління є такий розклад політичних сил, коли при главі держави діє опозиційний прем'єр-міністр, який має довіру більшості парламенту; 4) успішність реалізації функцій соціального і політичного арбітражу [20, с. 141—142].

Напівпрезидентські або змішані республіки (Україна, Франція, Португалія, Шрі Ланка та ін.) поєднують у своїй системі державного урядування ознаки як класичних президентських, так і парламентських форм правління, утворюючи нову якість глави держави — напівпрезидентціалізм. Російська дослідниця Л. Симонішвілі називає такі принципи функціонування напівпрезидентціалізму: обрання глави держави на загальних прямих виборах; право президента призначати уряд, який спирається на парламентську більшість; підзвітність (як правило) прем'єр-міністра перед президентом; право президента на розпуск парламенту тощо [12, с. 258].

Отже, змішана система правління більш гнучка, адже, зберігаючи деякі з переваг президентціалізму, вона демонструє здатність мінімізувати властиві йому недоліки. Проте подвійний характер виконавчої влади за умов напівпрезидентціалізму породжує певні проблеми інституціонального, нормативного, функціонального рівнів. Наприклад, у ситуації, коли протистояння між президентом і прем'єр-міністром досягає апогею, ефективність державного управління може бути мінімальною. Подібні ситуації спостерігалися у новітній історії сучасної України.

На основі аналізу перших трьох підходів до визначення сутності наукового розгляду проблематики форм правління можна дійти висновку, що одним із провідних критеріїв типологізації, які застосовують вчені — представники кожного з цих «таборів», є інститут глави держави. При конкретизації сутності вказаного критерію, передусім, йдеться про порядок обрання, обсяг і терміни повноважень, специфіку виконання представницьких функцій, а також особливості взаємодії таких ключових політичних інститутів республіканської державності, як президент і парламент. Отже, інститут глави держави, з огляду на досліджувану проблематику, є своєрідним «персоніфікатором» форми держави загалом та форми правління зокрема. «Глава держави є політичною постаттю, яка персоніфікує авторитет своєї держави. Постаючи головним представником держави, він є носієм найвищого політичного статусу в країні», — пише американський науковець, професор Е. Хейвуд [28, с. 41].

Досліджуючи четвертий підхід до вивчення проблематики форм правління, зокрема визначення «сильних» і «слабких» сторін кожної з розглянутих систем урядування, можна наголосити на його головній перевазі — намаганні вчених уникнути упередженості, яка призводить до абсолютизації котроїсь форми правління. Як зазначалося вище, тепер функціонування тієї чи тієї системи правління залежить від великої кількості умов і чинників. О. Зазнаєв пропонує аналізувати «плюси» і «мінуси» кожної конкретної форми правління, спираючись на такі критерії: демократія та її майбутне (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація), ефективність урядування (особливості політичного курсу та специфіка його реалізації на практиці), результативність різних напрямків публічної політики тощо [20, с. 134]. Виходячи з представлених критеріїв, більшість дослідників намагається розробити оригінальні моделі оптимальної форми правління.

Безперечно, досліджена нами проблематика не обмежується тими напрямами досліджень, огляд яких представлений у запропонованій роботі. Більшість вітчизняних та зарубіжних науковців погоджується з тим, що не можна ігнорувати різноманітні фактори як суто політичного, так і соціального, економічного, культурно-духовного характеру, котрі істотно впливають на форму правління. Головне, на нашу думку, — намагатися уникати односпрямованості дослідницького погляду (скажімо, коли враховують тільки чинники інституціонального характеру). До того ж, з'ясування сутності проблематики форм правління зумовлює і вивчення впливу систем правління та функціонування певних сфер суспільного життя.

Вивчення сутності й векторів трансформації форми державного правління є предметом наукового дослідження фахівців не тільки в галузі політології, а й правознавства, соціології, соціальної філософії. Це пояснюється тим, що означена проблематика є однією з найбільш актуальних для емпіричних, прикладних досліджень і перспективною та евристично цікавою в її теоретико-концептуальному аспекті. Саме в останні десятиліття з інтенсифікацією політичного життя дедалі частіше активізуються дискусії про оптимальну форму правління в умовах тієї чи тієї національно-державної специфіки, про необхідність перегляду й розширення традиційної типології форм правління, про специфіку переосмислення поняття «форма державного правління» у контексті сучасних політичних трансформацій, що висуває перед науковцями додаткові вимоги до формування методологічної бази подібних досліджень. Невід'ємною частиною такої методологічної бази є формування поняттєво-категоріального апарату досліджень проблематики форми державного правління, який обов'язково має бути переглянутий, уточнений і доповнений з урахуванням теоретич-

них і прикладних аспектів перебігу процесів системних трансформацій у сучасному світі.

Для розгляду проблем трансформаційних процесів доцільно використовувати як допоміжні (але при цьому не менш важливі й цінні) поряд із центральною категорією «форма правління» такі поняття, як: «державний інститут», «державне управління», «мережа людей», «самоорганізація», «синергізм» («синергетика»), «біфуркація». На користь цієї позиції свідчить кілька аргументів. По-перше, державність як одне з базових явищ політико-правового порядку функціонування будь-якого суспільства найповніше визначають за допомогою двох основних понять — «форма правління» і «державний інститут». І якщо під формою правління розуміють особливості системи організації і ротації вищих органів державної влади в країні, то трактування державного інституту може спиратися на різні традиції. Наприклад, на початку ХХ ст. домінуючим був погляд на державний інститут як відокремлену організаційно-функціональну структуру державності. Тим самим було покладено початок школі інституціоналізму. Трохи пізніше, із середини ХХ ст. дедалі більше вчених сходяться на думці, що державний інститут — це не тільки формально юридична організація державності, а й фактичне політико-правове явище [29, с. 24]. Другий підхід до розуміння державного інституту нині найбільш затребуваний у політичній науці, саме з його постулатами пов'язані дослідження гібридних форм правління, векторів трансформацій форм правління під впливом системних суспільних перетворень і/або модернізаційних процесів.

Отже, використання поняття «державний інститут» при розгляді проблематики трансформацій форми державного правління дає змогу конкретизувати те чи те (формально юридичне або прикладне, політичне) трактування форми державного правління і водночас сприяє більш комплексному аналізу системи організації державної влади з переліком усіх її елементів, враховуючи всі можливі варіанти зв'язків державності й різноманітних проявів громадського життя. При цьому обидва поняття — і «форма правління», і «державний інститут» — указують на певні функціональні характеристики державності, а значить — не тільки на її форму, а й на сутність, ефективність, дієздатність, дієвість. Зокрема, у прикладному аналізі конкретних проявів форми правління розглядають саме ключові державні інститути — інститут глави держави (інститут монархізму, інститут президентства або інститут колегіального правління), а також інститути законодавчої, виконавчої, судової гілок влади. І в цьому сенсі поняття «державний інститут» можна розуміти як невід'ємний складник більш широкої категорії — «форма правління».

По-друге, аналіз категорії «державне управління» передбачає вивчення діяльності органів державної влади (державних інститутів) і посадових осіб (як персоніфікації інститутів держави) для реалізації певного політичного (державного) курсу, яке, у свою чергу, зумовлює необхідність розгляду і формально юридичної, і політичної моделі форми правління, представленої в кожній конкретній країні. Інакше кажучи, осмислення поняття «форма державного правління», особливо в контексті його прикладного дослідження, буде неповним і однобічним без детального політологічного висвітлення проблематики державного управління. З огляду на це слід проаналізувати зміни у трактуванні форми державного правління під впливом сучасних політичних трансформацій; визначити основні напрями політологічного аналізу сутності форми правління і сформувати теоретичну базу та практичні потреби висвітлення процесу модифікації форми правління в суспільствах перехідного типу тепер. Відповідно, перспективними напрямками вивчення проблематики державного управління в контексті з'ясування еволюції форм правління є дослідження механізмів забезпечення ефективного функціонування системи державного управління в умовах розвитку оптимальної форми правління для кожної конкретної країни.

Серед таких механізмів, на нашу думку, особливу увагу варто звернути на процедури вироблення й прийняття ефективних і результативних рішень як серцевину процесу державного керівництва в будь-якій моделі правління. Як наголошують українські вчені Н. Нижник, С. Дубенко й ін., оптимальний алгоритм вироблення і прийняття ефективних політичних (державних) рішень обов'язково має враховувати такі об'єктивні закони управління:

- залежність організаційних форм і методів управління від структури державного устрою та умов управління;
- збереження пропорційності та оптимального співвідношення всіх елементів системи державного управління;
- єдність організаційно-методологічних основ на всіх рівнях державного управління;
- єдність й підпорядкованість критеріїв ефективності, які застосовуються в процесах управління;
- відповідність потрібного часу та часу, наявного в розпорядженні при вирішенні завдань управління;
- залежність ефективності вирішення завдань управління від обсягу та об'єктивності використаної інформації [30, с. 164].

На наш погляд, названі закони управління слід обов'язково враховувати в процесі трансформації тієї чи тієї форми державного правління в умовах розгортання модернізаційних процесів, тому що від вибору форми правління багато в чому залежить вектор політичного розвитку країни, ефективність здійснення системного рефор-

мування суспільства та програм державного будівництва. Крім того, при виборі або зміні форми державного правління необхідно пам'ятати про те, що політичний розвиток значної кількості держав в останні десятиліття відзначається поліваріантним, гібридним характером форм правління й типів політичних режимів. Найчастіше в оцінюванні певної форми державного правління вирішальну роль відіграє не її чітко визначена модифікація, а, наприклад, рівень компетентності вищого керівництва країни, специфіка ротації ключових державних інститутів і посадових осіб.

Визначення критеріїв оцінювання й шляхів підвищення політичної компетентності ключових (насамперед центральних) державних інститутів і вищих посадових осіб є однією з найгостріших проблем сучасної політики й політології. Саме політична компетентність державної влади — той фактор, який може сприяти або заважати подоланню нестабільності суспільно-політичного розвитку, мінімізувати або посилювати кризові явища у країні, особливо якщо вона є типовим суспільством перехідного типу з політичною системою, що остаточно не сформувалася загалом і не має чітко встановленої форми правління зокрема. Отже, політична компетентність ключових державних інститутів і посадових осіб є тим критерієм ефективності й успішності, який указує на відповідність вибраної (або зміненої) форми правління потребам і запитам суспільства, а значить, саме вона детермінує рівень легітимності національної політичної системи. Не дивно, що «абсолютна політична компетентність, — за словами української дослідниці Т. Каменчук, — включає володіння владними структурами знаннями всього спектру сучасних політичних технологій: гуманітарних, інформаційних, виборчих, а також методами “створення подій”» [31, с. 3].

По-третє, поняття «мережа людей» нерозривно пов'язане з феноменом «п'ятого менеджменту», відповідно до якого трансформації останнього десятиліття (соціальні, політичні, економічні, культурно-духовні й інші) багато в чому ґрунтуються на функціонуванні мережі — сукупності людей, сформованої за принципами відкритості та спонтанності. Тому й система державного управління нині найчастіше характеризується поняттям «політична мережа», спираючись на відносини не так субординації й вертикальних зв'язків, як багатоначальності й горизонтальних зв'язків. За словами американського дослідника Р. Роудса, у наші дні держава вже втратила можливість управляти і вже не є суб'єктом управління, натомість є мережею різноманітних організацій [32, с. 44]. І хоча зазначена точка зору досить дискусійна, її не можна не враховувати, аналізуючи майбутні перспективи можливих змін розвитку державних інститутів і форм правління.

Названі «мережеві» характеристики політичного управління в останні роки істотно впливають і на процеси трансформації форми

правління, причому це стосується країн з різною політичною історією, різним рівнем демократичних традицій, економічного й соціокультурного розвитку. Так, зміни форми правління (де-юре й/або де-факто) у деяких державах арабського регіону (Єгипті, Тунісі, Лівії та ін.) прямо пов'язані з поширенням мережевих комунікацій у цих традиціоналістських, ісламських суспільствах. Водночас, нехай і менш явні, але не менш важливі для політичного розвитку зміни, у т. ч. й у формі правління, спостерігаються в останнє десятиліття в розвинутих державах — суспільствах зрілої демократії. Головний вектор таких змін — формування держави з особливою формою правління й особливим політичним режимом — з «електронною демократією», «електронним (віртуальним) урядом», тобто держави, у якій технічні засоби комунікації створюють принципово нові умови для функціонування державних інститутів, налагодження взаємозв'язків між громадянським суспільством і системою державного управління. Німецький учений Г. Шельски сформулював ідею «технічної держави», висунувши на передній план не етичні й соціальні, а технічні аспекти політичної організації влади. Згодом представники теорії інформаційного суспільства Д. Мічн і Р. Джонсон запропонували розглядати як вирішальну роль комп'ютерної техніки в галузі політичних комунікацій [33, с. 395—396]. Одним із піонерів у запровадженні таких змін є Естонія, де всі ключові політичні процеси (такі, як голосування на виборах) відбуваються з обов'язковим залученням новітніх інформаційних технологій і можливостей інтернету.

По-четверте, дослідження всіх ключових політичних трансформацій (у т. ч. «мережевих»), що відбуваються в останні десятиліття у світі, тісно пов'язані з синергетичною методологією, базовими поняттями якої є «синергізм», «самоорганізація» і «біфуркація». Саме ідея самоорганізації лежить в основі синергетичного методологічного підходу. Згідно з ним, процеси трансформації державних інститутів визначаються принципами самоорганізації й саморегуляції. Водночас на них істотно впливають деструктивні процеси, пов'язані з поняттям «біфуркація». За Й. Пригожиним, біфуркація є тим індикатором, який указує на нестабільність суспільства і його політичної системи [32, с. 46]. Слід враховувати, що прогнозувати подальший розвиток такого суспільства вкрай тяжко, оскільки його вектори можуть бути надзвичайно варіативними, що стосується й трансформації форми правління.

Крім того, при вивченні проблематики трансформації державного правління в контексті сучасних політичних змін слід враховувати й наслідки розгортання глобалізаційних процесів в останні десятиліття. Це можна пояснити кількома особливостями. По-перше, глобалізація перевіряє на міцність державні інститути кожної країни, будучи своєрідним «випробувачем» адаптаційних можливо-

стей конкретної модифікації певної форми державного правління до викликів часу. По-друге, глобалізація як провідна мега-тенденція сучасності показує, наскільки кожна конкретна держава з її особливою моделлю форми правління в змозі сформувати й сприяти розвитку якісно нових політичних, соціальних, економічних інститутів. Також слід мати на увазі, що під впливом процесів глобалізації значно зросла потреба в керованості різноманітних інститутів держави й суспільства, і це, безсумнівно, ускладнює і теоретичний, і прикладний контекст дослідження феномену трансформації в сучасному світі. Як відзначають російські науковці, глобалізація «має свою, іманентну логіку, що прямо впливає на поведінку й запас міцності національних політичних систем, особливо в перехідних суспільствах» [34, с. 13].

Найчастіше глобалізація при реформуванні національної моделі форми правління тягне за собою розвиток особливого роду інституціонального вакууму, коли необхідні суспільству й зумовлені вимогами зовнішнього характеру інституціональні перетворення не встигають за темпами тих змін, які відбуваються в різних сферах суспільного життя країн сучасного світу. Тому ті інституціональні зміни, які покликані підвищити керованість політичних систем, не в змозі виконати покладені на них функції, що може, навпаки, поглибити кризу політичної системи, спричинити деградацію існуючої форми державного правління. Подібна ситуація виникає в тому випадку, коли в суспільстві відсутні традиції послідовної політичної еволюції.

Отже, незважаючи на велику кількість суперечностей сучасного політичного життя й породжені ними труднощі вивчення проблематики форми правління в контексті розгортання системних трансформацій, безперечним є висновок про те, що традиційна методологічна база подібних досліджень уже не може повноцінно впоратися з поставленими евристичними завданнями й потребує перегляду, оновлення, у т. ч. в напрямі переосмислення понятійно-категоріального апарату таких наукових досліджень.

Динамізм розвитку сучасного світу загалом та його політичної, соціальної, економічної, духовно-культурної царин зростає з кожним десятиліттям. Зміни, які відбуваються, можна досліджувати в багатьох напрямках. Зокрема, трансформації форми правління в сучасному світі доцільно розглянути на прикладі країн перехідного типу. Адже форма правління може слугувати своєрідним «лакмусовим папірцем», який вказує на тенденції і закономірності, які простежуються у соціально-політичному розвитку того чи того суспільства, кожної конкретної держави, а також у певному регіоні або світі загалом. До того ж, свої особливості має саме політологічний аналіз форми правління, який, на наше переконання, дає змогу скласти максимально системну картину процесів модернізації та трансформації сучасності.

Категорія «форма правління» є предметом розгляду не тільки політичної науки. Її досліджують правники у межах загальної теорії держави і права та конституційного права, соціологи у межах соціології політики та соціології права, фахівці з проблематики державного управління і навіть історики, коли вивчають державний розвиток тієї чи тієї країни у певний проміжок часу. Загальнонаукове тлумачення поняття «форма правління» спирається на його розуміння як «способу організації верховної влади в державі, який характеризується структурою, порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні» [35, с. 692]. З представленою комплексною визначення сутності форми правління українська дослідниця С. Москаленко виокремлює три напрями трактування:

— юридичне розуміння: «характер форми державного правління співвіднесений з конституційно-правовим статусом кожного з відповідних органів»;

— соціологічне вивчення (крізь призму досліджень соціології права та соціології політики): «форма державного правління зумовлена як взаємовідносинами органів законодавчої і виконавчої влади, так і юридичною та фактичною роллю, яку відіграє в державному механізмі глава держави»;

— політологічний аналіз: «форма державного правління дає уявлення про один з найважливіших елементів форми держави, який характеризує структурно-інституціональні та функціональні сторони організації верховної влади в державі» [35, с. 692].

Отже, визначення поняття «форма правління» («форма державного правління») як у суто політологічному, так і в юридичному та соціологічному його тлумаченні акцентує дослідницьку увагу не лише на необхідності вивчення суто формальних характеристик форми держави, а й на важливості розгляду реально існуючих моделей функціонування і взаємовідносин вищих органів державної влади, які утворюють безліч комбінацій і модифікацій форм правління та відображають специфічні ознаки державницького розвитку кожної конкретної країни. З'ясування цих специфічних ознак має особливе значення для дослідження процесів трансформації країн перехідного типу, в яких надзвичайно наочно виявляються відмінності між формальними і реальними параметрами тієї чи тієї форми правління.

Одним із базових методів зіставлення формальних і реальних ознак форми правління у кожній конкретній країні може бути аналіз синтезу форми правління та режиму правління в динаміці розвитку національної політичної історії. Російський науковець В. Сафонов пропонує відображати таке зіставлення у формі «графіка політичної історії» [18, с. 117]. Факторами, які найбільше

впливають на основні змінні цього графіка, є: ефективність правління (ефективність політичного курсу і його реалізація на практиці); результативність здійснення різних напрямів публічної політики у державі; стан демократії та її доля (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація); особливості історичного і культурного розвитку суспільства; вплив у країні державних процесів, у т. ч. воєнних [20, с. 3; 35, с. 693]. Дослідження якісних особливостей історико-політичної еволюції тієї чи тієї держави, її джерел соціального, політичного, економічного та духовно-культурного характеру має на меті вирішення цілком утилітарних, практичних за своїм змістом науково-евристичних завдань.

Подібний аналіз має бути обопільно спрямованим: потрібно розглядати не тільки вплив специфічних моделей політичного режиму на вибір форми правління у кожній конкретній країні, а й залежність режиму здійснення влади у державі від форми правління. Український дослідник А. Кудряченко зауважує: «Слушним є твердження, що провідні владні інститути будь-якої держави впливають на формування того чи іншого режиму у суспільстві. Залежно від системи державного правління, форми державного устрою та політичних і особистісних якостей лідерів може еволюціонувати у бік демократичного чи авторитарного, а то й тоталітарного» [36, с. 52—53]. Найбільш показовим підтвердженням такої залежності є аналіз вибору різних моделей президенціалізму (у формі суперпрезидентської, президентсько-парламентської, парламентсько-президентської та парламентської республік) на пострадянському просторі та їх зіставлення з тими чи тими типами політичних режимів, притаманних їм, спектр яких також є надзвичайно широким — від форм новітнього тоталітаризму, авторитарного султанізму (у країнах Центральної Азії) до наймодерніших моделей «електронної демократії» та «електронного врядування» (Естонія).

Уже аксіомою стала теза про те, що останні десятиріччя — це період надзвичайних суспільних трансформацій у більшості регіонів світу, що спричинили кардинальні зміни у соціополітичних конфігураціях світового розвитку. А. Кудряченко називає низку таких змін. По-перше, зник традиційний поділ, що склався ще у перших десятиліттях ХХ ст., на капіталістичні та соціалістичні держави (хоча, на нашу думку, цей поділ почасти був досить умовним і дещо штучним. — П. М.). По-друге, Європейський Союз став однією з найважливіших домінант загальноєвропейського масштабу (хоча в останні місяці простежується тенденція до необхідності значної трансформації цього міждержавного утворення. — П. М.). По-третє, у багатьох країнах Європи (і не лише) набувають популярності, соціального і політичного значення партії новітнього типу (екологічні, регіональні, радикально-націоналістичні) та масові непартійні рухи, однією з найпривабливіших ознак яких для громадян стає їх

дебюрократизованість [36, с. 56]. Окреслені зміни не можуть не впливати і на трансформацію форм правління, причому не тільки у європейських державах, а й у країнах інших регіонів сучасного світу.

Необхідність збагачення науково-евристичного інструментарію вивчення соціополітичного поступу сьогодення беззаперечно. Для сучасних комплексних і порівняльних досліджень проблематики функціонування форми державного правління властиве використання таких концепцій і дискурсів, як постмодерн, постсистемна теорія, демократія участі, глобалізм тощо. На окрему увагу заслуговує концепція «нового інституціоналізму» Д. Марча та Д. Олсена, автори якої наголошують на важливості не лише традиційних політичних інститутів, а й неформальних символічних аспектів у політичній діяльності [37, с. 123]. Отже, можна вести мову про феномен символізації світу політики: усе, що з нею пов'язане, набуває якісно нового змісту, геть іншого символізму. За цих умов і такий важливий складник політичного життя країни, як функціонування держави загалом та моделі державного правління зокрема зазнають певних змін. Українські і зарубіжні науковці погоджуються з тим, що нині поняття «форма правління» дуже часто є суто формальним, таким, що закріплює конституційно визначені базові параметри політичної системи тієї чи тієї країни. Тому, наприклад, європейські монархії де-юре вже давно перетворилися на найдемократичніші «республіки» де-факто, а частина держав з формально закріпленою на конституційному рівні республіканською моделлю правління в різних регіонах (у т. ч. і серед країн колишнього СРСР) постають як справжні монархії абсолютистського типу, де глава держави зосереджує в своїх руках усю повноту влади, а демократичні інституції є лише «красивим фасадом» для зовнішнього світу.

Зазначений парадокс висуває і перед науковцями-теоретиками, і перед політиками та громадськими діячами вимоги віднайти та формалізувати якісно нові критерії визначення сучасних моделей державного правління у межах універсальної теорії форми правління. Одним із таких критеріїв може стати показник «політичної компетентності». Якщо виходити із класичного трактування демократії як правління народу, то варто вести мову про те, що справжня демократія має ґрунтуватися на принципах самокерованості політичної системи. Відповідно, на всіх рівнях системи державної влади та державного управління має бути забезпечений високий рівень професіоналізму фахових управлінців. Однак їх обрання можливе тільки за умови високого рівня політичної компетентності виборців, бо інакше електоральний процес перетворюється на профанацію, а республіканізм як форма державного правління стає суто формальним. Так, за словами політичного мислителя сучасності Р. Даля, «для того, аби демократія виявилася життєздатною, необхідний певний рівень компетентності грома-

дян. У новоутворених демократичних або у державах, які демократизуються, де люди тільки починають осягати мистецтво самоуправління, питання громадянської компетентності набуває особливої важливості» [38]. Вимоги політичної (громадянської) компетентності особливо гостро постають саме у країнах, які перебувають на різних стадіях демократичного транзиту.

Російський науковець А. Мельвіль зазначає, що на основі аналізу досвіду демократичних переходів, здійснених у країнах Південної Європи, Латинської Америки, Азії, Африки, пострадянського простору, не можна сформулювати якоїсь єдиної, універсальної моделі демократизації. Та якщо брати до уваги тільки успішний досвід здійснення демократичного транзиту, можна віднайти певні закономірності, вказати на тенденції, логіку і послідовність подій. Так, однією з базових передумов успішності здійснення демократичного переходу є воля політичної еліти до модернізації національної політичної системи, зокрема і до змін у формі правління [39, с. 7]. У загальному вигляді сукупність таких закономірностей і тенденцій здійснення демократичних транзитів можна сформулювати й зобразити у вигляді т. зв. «воронки причинності». Відповідно до її схеми весь процес демократичного транзиту умовно поділяється на дві фази — «встановлення» та «консолідацію». На фазі «встановлення» демократії на перебіг процесів найпотужніше впливають такі фактори: міжнародне середовище, державо- і націоутворюючі чинники, соціально-економічні, соціально-класові, культурно-ціннісні, політичні та індивідуально-психологічні. На етапі реалізації завдань фази «консолідації» демократії значний вплив мають усі перелічені вище фактори, тільки у зворотній послідовності, утворюючи «воронку» [39, с. 19—20].

Отже, вибір форми правління у державі, в якій здійснюється демократизація, є особливо важливим на останньому етапі транзиту, коли мають бути закріплені перші інституційні та процедурні результати початкових демократичних перетворень. Наприклад, як влучно зауважує російський політолог В. Кувалдін, «гіпертрофія президентств у пострадянських республіках висвітлює одну з найважливіших характеристик пострадянського транзитивного періоду: непідконтрольність влади суспільству, включаючи й різноманітні елітарні угруповання». «Правовий вакуум, низький рівень політичної культури, нерозробленість процедур відкривають ще більш широкий простір для позаправових й антиправових дій президента у «сірій зоні», де поки не діють ані закон, ані звичай, ані прецедент», — переконаний дослідник [40, с. 5]. Як засвідчує досвід здійснення демократичних перетворень у країнах колишнього СРСР, саме обрання президентської форми правління частиною з них стало тим вихідним моментом, який багато в чому і визначив посилення впливу авторитарних й

автократичних тенденцій у державному управлінні в подальшому. Можна простежити пряму залежність названих тенденцій на прикладі політичної еволюції Білорусі або Російської Федерації або навіть зафіксувати генезис становлення суперпрезиденталізму у країнах Центральної Азії.

Протилежний вектор розвитку республіканської форми правління засвідчує досвід політичної еволюції країн Балтії, де інститут президентства у фазі демократичної консолідації трансформувалася: президент з потенційного автократа перетворився на національного посередника й арбітра між різними соціальними силами і політичними інститутами. Варто погодитись з В. Кувалдіним, який стверджує, що «формула президентства визначається політичною зрілістю суспільства» [40, с. 11]. Отже, можна зробити висновок про те, що політично зріле суспільство в останні десятиліття зазвичай обирає таку форму правління, яка ґрунтується на суттєвому конституційному обмеженні повноважень глави держави на користь представницьких політико-державних інститутів. За цих умов президент як глава держави стає насамперед верховним соціальним арбітром, головне покликання якого — здійснення соціально примирювальної функції у суспільстві, а не зосередження максимальної повноти влади в своїх руках.

Оновити і доповнити методологію дослідження особливостей трансформації форми правління за умов розгортання процесів демократизації і модернізації у суспільствах перехідного типу допоможе застосування для аналізу форми державного правління класифікації базових підходів щодо вивчення механізмів розроблення державної політики. Основні з них представлені такими школами і науковими напрямами:

1. Інституціоналізм, що розглядає державну політику як результат діяльності державних органів управління (державно-політичних інститутів), основними інструментами яких стають певні адміністративні процедури і механізми, де основна увага приділяється формі структур, статусу інститутів [41, с. 88]. Застосування такого підходу, на наш погляд, дає змогу найбільш системно проаналізувати еволюцію форми правління у тій чи тій державі, виходячи передовсім з її базових конституційно-правових ознак і засад функціонування.

2. Концепція політичного процесу, що спирається на трактування державної політики як результату політичного циклу зі своїми особливими політичними циклами й етапами. При цьому акцент робиться на процесі розроблення і реалізації політики, на участі в ньому усіх зацікавлених акторів, на характері впливу різноманітних політичних факторів, тенденцій та інтересів [41, с. 88]. Прихильники цієї методологічної позиції основну увагу пропону-

ють звертати не на формалізовані характеристики форми правління, а на реальний перебіг генезису базових інститутів держави, які й визначають вибір моделі правління у кожній конкретній державі.

3. Теорія груп, яка розглядає державну політику як результат групової боротьби, зіткнень, постійного конфлікту різних соціальних і політичних груп у суспільстві, але такі зіткнення і конфлікти передбачають обов'язковий пошук консенсусу, взаємоузгодженої платформи для співробітництва. Увага фокусується також на специфіці відносин між політиками і бюрократією [41, с. 88—89]. Якщо теорію груп застосовувати до розгляду проблематики трансформації форми правління у сучасному світі, то на наше переконання, слід наголосити на тому, що вибір певної форми правління — це дуже часто результат суто елітарних домовленостей з метою подолання гострих конфліктів у суспільстві. Як приклади можна назвати закріплення засад парламентарної монархії у Великій Британії внаслідок домовленостей «славної революції» 1688 р., конституційну реформу в Україні у 2004—2005 рр.

4. Теорія раціоналізму, що визначає державну політику як планомірну діяльність держави та її інститутів щодо досягнення оптимальних суспільних цілей на основі розуміння сутності соціальних процесів й зумовлених ними управлінських технологій [41, с. 89]. За таких умов вибір форми правління — це раціональне рішення, яке має слугувати досягненню консенсусу в суспільстві, мати максимально позитивні наслідки для державного розвитку.

5. Теорія відкритих систем, прибічники якої вважають державну політику результатом відповіді політико-адміністративної системи на виклики, запити і фактори зовнішнього середовища з метою адаптації цієї системи до змін, що виникають шляхом модернізації системи і використання принципу зворотних зв'язків між системою загалом та її структурами [41, с. 89—90]. Ця теорія виглядає найбільш придатною для дослідження трансформації форми правління у суспільствах перехідного типу, оскільки передбачає максимальне врахування усіх факторів, передумов та інших характеристик, що впливають на зміни у політичній системі держави.

Отже, проблематика здійснення порівняльних досліджень форм правління та політичних режимів у контексті вивчення процесів системної трансформації є однією з найбільш перспективних царин сучасної політичної науки. На наше переконання, одним із найактуальніших напрямів подальших наукових пошуків із зазначеної тематики може стати розгляд специфіки згортання процесів демократизації у суспільствах перехідного типу, яка пов'язана з посиленням президентських форм правління на прикладі низки країн пострадянського простору.

1.3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І ПРАКТИЧНІ ПОТРЕБИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІН ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Формат організації функціональної взаємодії державних органів влади визначає вектор становлення соціально-політичного простору та закономірності прийняття політичних рішень у межах політичної системи. Розподіл політичних повноважень між законодавчою та виконавчою владою позначається на формі політичного режиму і на динаміці участі громадянського суспільства в політичних процесах у площині каналу владно-суспільного зв'язку. Аналіз практичної реалізації теоретичної матриці модифікації державного правління в українських соціально-політичних реаліях дає змогу систематизувати основні ризики, проблеми і потенційні можливості модернізації політичного устрою, що в майбутньому стане превентивним заходом від організаційних прорахунків та основою для оптимізації адміністративного моделювання.

Актуальність тематики дослідження зумовлена розширенням діапазону структурної кризи форми українського державного правління, посиленого конфронтаціями індивідуальних інтересів представників політичної еліти та необхідності раціоналізації функціонування державного апарату з орієнтацією на досвід минулих успіхів і помилок. На ній наголошує й американський дослідник Х. Лінц: «Останнім часом поновлені зусилля у вивченні і розумінні варіативності політичних демократій, але більшість аналізів сфокусована на закономірностях політичного конфлікту і більш спеціалізовано на партійній системі і формуванні коаліції, в контрасті з увагою багатьох класичних авторів до інституційного улаштування політичного процесу» [42, с. 3].

Моделювання інститутів державного правління стало об'єктом дослідження представників різних політичних шкіл та наукових традицій, зокрема С. Гантінгтона, Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Р. Даля, С. Ліпсета, В. Ростоу, Е. Вятра, Х. Лінца та А. Лейпгарта. В Україні питання становлення державного правління вивчали Г. Зеленько, В. Шаповал, Р. Павленко, М. Михальченко, О. Мелешкіна, В. Горбатенко.

Генезис поняття, пов'язаних із державним устроєм, бере початок ще з часів античності і представлений у працях Платона й Арістотеля, що намагалися вивести ідеальні пропорції в конструюванні державного устрою та виокремлювали можливі дефекти політичного врядування [43]. Ідеї політичного моделювання відображені і в працях представників епохи Середньовіччя. Для прикладу, Августин намагався поєднати принципи формування державного правління з релігійними канонами [44]. Надалі хвиля демократичних

зрушень суспільного устрою позначилась на уявленнях про форми державної влади періоду Просвітництва. Представник французької школи політичної науки Ж.-Ж. Руссо побудував свою теорію ефективного правління на ідеях народовладдя [45]. Згодом набуло розвитку вивчення закономірностей взаємодії влади і суспільства та ролі інституту політичного лідерства в державотворчих процесах. Інший французький дослідник, А. де Токвіль, розробив модель державного устрою, в якій роль суб'єктів державної політики спрямована на формування сприятливого для розвитку соціуму політичного середовища [46]. Й. Шумпетер представляє альтернативні погляди на механізми співіснування політичної еліти та народних мас, у межах яких пряме народовладдя унеможлиблюється в контексті превалювання окремої привілейованої соціальної групи та її конкуренції за політичну перевагу [47]. Отже, представники кожної історичної епохи та будь-якої політичної школи ставили на меті дослідження форм державного правління та формування алгоритмів ефективного функціонування державного апарату.

Каталізатором розвитку української школи політичних досліджень у галузі політичного моделювання послугувало реформування радянського політичного устрою. Саме трансформація міжнародної політичної кон'юнктури кінця ХХ ст. та інтенсифікація хвилі демократизації дали імпульс розбудові незалежної української соціально-політичної системи. Нагальною проблемою політичної модернізації стало визначення оптимальної моделі державного правління, здатної консолідувати демократичні засади в українському просторі. На початковому етапі становлення української державності найактуальнішими питаннями були визначення формату взаємодії органів державної влади та адаптація демократичної програми державного будівництва до специфіки політичного середовища і особливостей суспільної свідомості.

Визначальною характеристикою тривалих модифікацій українського політичного устрою та реформування механізмів кореляції державних органів влади в умовах демократизації соціально-політичного простору є дисбаланс форми державного правління. Впродовж перехідного періоду імплементації демократичних засад політичного моделювання у сферу української державності формат організації державної влади змінювався від президентсько-парламентського до парламентсько-президентського і в зворотному напрямку. Кожній формі політичної адміністрації властиві як свої позитиви, так і негативи.

На теперішньому етапі формування політичної системи українська демократія постанала перед потребою комплексного реформування політичного устрою. Тенденція «сильний президент — слабкий парламент» зарекомендувала себе як неспроможна адекватно відповідати на численні виклики сучасності. Проте, якщо

проаналізувати теоретичну платформу президентської чи президентсько-парламентської форми правління, можна виявити наукове обґрунтування закономірностей, що притаманні сучасному державному апарату.

Зокрема, на основі превалювання президентського інституту в сфері розподілу політичних преференцій передбачається централізація державної влади в руках виконавчої інстанції. Це правило проявляється зокрема у більших можливостях при формуванні політичного уряду та впливу на політичну ситуацію. Зазначену тезу підтверджує Х. Лінц: «...за винятком США, більшість стабільних демократій Європи — парламентарні режими і декілька змішаних форм, в той же час більшість країн з президентськими форматом правління — нестабільні демократії чи авторитарні режими» [42, с. 4].

Інший представник західної школи політології — А. Лейпгарт критикує президентську форму правління в контексті залежності потреб країн з дисонансом суспільної організації: «...ще одна слабкість президентської форми правління: надмірний ухил у напрямку мажоритарної демократії, особливо в багатьох країнах, де є нестача природного консенсусу, потрібна саме консенсусна замість мажоритарної форми. Відзначена категорія включає не тільки країни з глибокими етнічними, расовими та релігійними суперечностями, а також з інтенсивними політичними модифікаціями, що походять з недавніх історичних подій — громадянська війна чи військова диктатура, значна соціально-економічна нерівність тощо» [42, с. 92]. Компаративне зіставлення теоретичної бази та практичних реалій української президентсько-парламентської форми правління, яка супроводжувала майже весь період незалежності України, виявляє численні збіги.

По-перше, домінування президента в організаційній системі державного устрою України детермінувало концентрацію політичного ресурсу в одній владній інстанції, що надало українському політичному процесу певних ознак персоніфікації — надмірного впливу окремого політичного суб'єкта на процедуру функціонування державного апарату.

По-друге, превалювання президентської інстанції та її визначальна роль нівелювали конструктивістський потенціал парламенту. Унаслідок цього орган законодавчої влади, який був зобов'язаний представляти суспільні інтереси на основі ідейного плюралізму власного кадрового складу, перестав ефективно виконувати закріплену за ним представницьку функцію, порушивши канал порозуміння громадянського суспільства і владного апарату, що зруйнувало соціальну рівновагу та підірвало легітимність політичної еліти.

По-третє, тотальне домінування політичних суб'єктів однієї політичної ідентифікації у парламентській, президентській та урядовій інстанціях зумовило мінімізацію конструктивної активності опо-

зиційних сил, що негативно позначилось на артикуляції нонконформістських інтересів суспільних груп та прогресі діяльності владної еліти, заснованому на раціональній політичній конкуренції.

У зв'язку з цим у контексті теоретичних узагальнень постає питання реального діапазону втілення демократизації в межах соціально-політичної системи України. Чи справді утворений політичний режим та принципи його функціонування варто інтерпретувати в рамках типового демократичного формату і чи спроможна така форма політичного устрою забезпечити довготривалу модернізацію політичної системи? Адже, як зазначав американський дослідник В. Ростоу: «Демократизація — це рух в напрямку свободи слова, покращення правової адміністрації і конструювання представницької парламентської інституції, сформованої на виборі прогресивного електорату і здатного контролювати бюджетні кошти» [48]. У руслі активізації участі суспільних ініціатив у системі прийняття політичних рішень вбачає сутність реальної демократії інший представник західної політичної школи — Р. Інглхарт [49, с. 307].

Американський дослідник Дж. Сарторі акцентує значення демократичного режиму в рівновазі репрезентації інтересів різноманітних суспільних груп через представницькі органи політичної влади: «Попри те, що гасло демократії — врядування більшості, повага та захист прав меншості підтримують динаміку й механізми демократії» [50, с. 308]. Автор концепції поліархії А. Даль вважає, що демократичний спосіб організації державної політики засновується на врахуванні ідейного плюралізму суспільних поглядів та функціонування дієвих механізмів рівномірного впливу груп інтересів на управлінські рішення [51, с. 63—90]. Твердження науковців зосереджені навколо ідеї пропорційного представлення інтересів суспільства, у т. ч., представників нонконформістських груп. Сутність їх практичного втілення полягає у конструюванні політичної моделі державного устрою, здатної забезпечити артикуляцію суспільних ініціатив та інтересів.

Аналіз теоретичної бази, у якій описано демократичну форму політичного устрою, та компаративне її зіставлення з реаліями українського соціально-політичного простору відкриває низку характерних суперечностей, що ставить під сумнів повноту завершення демократичних реформ української політичної системи. Зокрема, низький рівень ефективності функціонування законодавчої інстанції — парламенту, що в силу українських політичних особливостей побудований на конфронтаційних настроях коаліції більшості і опозиційних сил та втрачає свої функціональні можливості в контексті домінування президентської інстанції. Така тенденція спричинює порушення представницького принципу функціонування політичного режиму, коли суб'єкти української еліти зорієнтовані на процесі боротьби за індивідуальні пріоритети, зменшуючи динаміку презентації суспільних інтересів.

Нарешті, постає питання реального існування максимальної кількості прогресивного електорату, що здатний виявляти власну політичну ідентифікацію на основі свідомого аналізу політичного середовища. Теоретичні засади демократичного правління потребують більшої динаміки суспільної участі у політичному житті та оптимізації представлення громадських інтересів у рамках функціонування демократичного устрою. Тому теоретичне обґрунтування фундаментальних основ демократичного формату правління та реальний стан речей української політики виявляє низку диспропорційних показників.

Сучасне становище українського соціально-політичного середовища відзначається дисбалансом взаємодії політичних суб'єктів, вираженим у порушенні конституючого розподілу політичних прерогатив між органами державного правління. Як результат, практичний вимір української політики потребує кардинальних змін у системі функціонування державних органів.

Успішність реформування політичної системи залежить від якості адаптації теоретичної бази в межах означених процесів. Теоретичне поле модернізації діяльності державного апарату передбачає врахування варіативних чинників впливу на політичне становище, систематизацію особливостей українського політичного устрою та визначення векторів здійснення трансформації. Практичні механізми реалізації реформаторських ініціатив цілковито залежать від теоретичних засад політичного моделювання.

Зокрема, ключовими детермінантами зрушень адміністративного характеру є структурні та процедурні фактори, систематизовані російським дослідником А. Мельвілем [52] на економічні, соціальні та політичні індикатори потенційних модифікацій існуючого державного устрою. Екстраполяція цих теоретичних узагальнень на український політичний процес дає підстави для висновку, що здійснення практичної модернізації українського державного правління потребує комплексного аналізу різноманітних чинників, які передують цьому процесу і в подальшому можуть позначитись на ефективності демократичних перетворень.

Означені вище проблеми продуктивності розподілу політичних повноважень між державними інституціями негативно вплинули на соціальну рівновагу і детермінували активізацію імпульсу суспільного незадоволення. Крізь призму теоретичного базису, оптимальним варіантом трансформування державного управління є орієнтація державної діяльності на представлення громадських ініціатив та реалізацію їх інтересів у системі прийняття політичних рішень. З огляду на це раціоналізація діяльності державної влади має зосереджуватися навколо вдосконалення системи взаємодії державних органів. Ключовим аспектом ефективних зрушень є комплексне дослідження варіативних складників модифікації

системи політичних інститутів протягом становлення української державності та вивчення реформаторського досвіду демократичних країн. Належний аналіз теоретичної бази при конструюванні української моделі модернізації політичної системи може стати основою практичного розвитку функціональної рівноваги органів державного правління, стабілізації соціально-політичного простору та інтенсифікації становлення реальної демократії в межах української політичної системи.

Кожен практичний прояв політичного процесу потребує ретельного вивчення та систематизації з метою фіксації практичного досвіду для вироблення теоретичних концепцій оптимізації потенційних політичних трансформацій. Власне, на цьому рівні визначається взаємозалежність теоретичних основ та практичного втілення поліваріантних тенденцій політичного процесу.

Отже, теоретичне узагальнення тенденцій перебігу політичного процесу становить надзвичайну цінність не тільки для розвитку наукових концепцій та розширення методологічних засад політологічних досліджень. Формування теоретичної бази відіграє важливу роль при здійсненні політичних реформ за умов її ефективного використання.

Особливого значення це питання набуло в межах українського соціально-політичного простору. Проведення структурних трансформацій та організація функціональних повноважень державних органів влади протягом генезису української державності відбувалися без належної уваги до теоретичного обґрунтування державотворчих процесів. Як результат, рух у напрямку тотальної демократизації супроводжувався численними відхиленнями від обраного вектору розвитку. Становлення президентської форми правління спрямоване на консолідацію політичної влади і стабілізацію системи державного управління. Проте на практиці відсутність механізмів обмеження централізації президентської влади, передбачених рамками теоретичного розуміння процедури моделювання державного апарату, вилилась у диспропорційність політичних можливостей системи державних органів України. Потенційні деструктивні ефекти президентської форми правління, узагальнені в теоретичній матриці державного будівництва, стали квінтесенцією проблем сучасної української державності. Цей аспект кореляції теоретичної бази та практичних проявів демократизації управлінських інстанцій українського соціально-політичного простору вказує на залежність зазначених елементів та потребу теоретичного обґрунтування прийняття політичних рішень щодо моделювання державного апарату і вибору формату функціонування державного правління.

Нині, коли українська політична система потребує реформаторського імпульсу та нагальної оптимізації функціональних можливостей, особливо гостро постало питання вибору ефективних

механізмів модернізації державного управління. Важливим аспектом нівелювання різноманітних ризиків та подолання існуючих проблем соціального, економічного і політичного характеру є здійснення цих трансформацій у площині узагальнення теоретичної бази та використання практичного досвіду. Теоретичне обґрунтування процесів моделювання державного правління становить значну цінність для визначення курсу української політики та ініціювання позитивних зрушень в системі розподілу політичних повноважень і артикуляції суспільних інтересів. Раціоналізація діяльності та структури державного правління на теоретичному рівні визначає позитивну динаміку політичного розвитку та мінімізує деструктивні відхилення від обраного політичного курсу.

Отже, практичний вимір моделювання політичної системи та інституалізації державної структури неминуче пов'язаний з теоретичними дослідженнями. Ця тенденція відображається в залежності результатів формування моделі державного правління від орієнтування на теоретичні закономірності.

З'ясування специфіки теоретичного розуміння та практичного функціонування форми державного правління в межах політологічного бачення цієї проблеми дало змогу розкрити сутність дискусій щодо вибору оптимальної форми державного правління, визначення векторів стратегічного розвитку того чи того суспільства. Універсальні параметри форми правління, вироблені політичною та юридичною науками, чітко вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за різних умов політичного життя. Потреби демократизації суспільно-політичного розвитку країни, оптимізації та підвищення ефективності функціонування системи державної влади і управління зумовлюють необхідність зосередження уваги на інституалізації форм здійснення влади — інститутах глави держави, парламенту, державного апарату та ін., які обумовлюють ступінь «збалансованості» тієї чи тієї форми правління.

Аналіз існуючої джерельної бази засвідчує, що при характеристиці сутності форми державного правління необхідно враховувати не лише суто правові, політичні, а й соціальні засади функціонування держави. Звідси пропонується визначати форму державного правління з огляду на те, хто і як править, тобто здійснює державну владу у державно організованій спільноті; як влаштовані, організовані та діють у ній державно-владні структури; якими є засади їх відносин з населенням, ступінь його участі у формуванні державних структур. Теоретичне узагальнення тенденцій перебігу політичного процесу становить цінність не тільки для розвитку наукових концепцій та розширення методологічних засад наукових досліджень, використаних у межах політологічної царини. Формування теоре-

тичної бази відіграє важливу роль при здійсненні практичного політико-правового реформування держави й суспільства.

Дослідження сучасних форм державного правління варто здійснювати через виокремлення та вивчення найтиповіших форм державного правління та з'ясування особливостей проявів найцікавіших з політологічної точки зору конкретних форм правління гібридного типу. Аналіз тематики форми правління передбачає розв'язання цілої низки евристичних і методологічних завдань. Одним із найважливіших серед них у такій аналітичній роботі є уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження проблематики форми правління з урахуванням теоретичних і прикладних питань перебігу процесів системних трансформацій у сучасному світі.

Переосмислення базових засад функціонування форми правління у вітчизняних політико-державних реаліях зумовлює необхідність при цьому зважати на національну специфіку — політичну історію, традиції, особливості типових проявів політичної свідомості та політико-правової культури тощо, водночас використовуючи найкращі надбання західної політико-правової теорії, досвіду функціонування різних моделей форми державного правління за умов утвердження демократичного режиму. З огляду на це нами якраз і було здійснено історично-порівняльний аналіз поняття «форма державного правління»; розкрито провідні підходи щодо його визначення, вироблені сучасною політичною наукою; розглянуто форми державного правління перехідного типу. При цьому ми також зосередились на пошуках найдоцільнішої для сучасної України форми державного правління.

2. КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ФОРМ ПРАВЛІННЯ

2.1. ВИДИ ФОРМ ПРАВЛІННЯ

Проблематика знаходження та обґрунтування функціонування найефективніших моделей системи державної влади та управління в останні десятиріччя є однією з найактуальніших у царині наукових пошуків політологів, соціологів, правників, соціальних філософів та фахівців з державного управління. Адже саме в часи розгортання трансформаційних процесів і посилення глобалізаційного впливу на всі сфери життя сучасних держав питання оптимізації системи державної влади та управління постають особливо гостро. Означена тематика, маючи системний і полідисциплінарний характер, вимагає від дослідників високого рівня фаховості та науково-методологічної підготовки. Невід'ємною частиною цих суто теоретичних та емпірично-прикладних доробків є дослідження еволюції форм державного правління у сучасному світі загалом і в країнах перехідного типу зокрема, що передбачає переосмислення науковцями традиційного погляду на класифікацію форм правління, визначення їхніх типових ознак, формулювання критеріїв їх розрізнення тощо. Розгляд новітніх підходів до класифікації форм державного правління є одним з найактуальніших напрямів сучасного соціально-гуманітарного знання.

У зазначеному контексті важливим є насамперед з'ясування ключових напрямів переосмислення класичних підходів до класифікації форм державного правління. Йдеться, зокрема, про: 1) обґрунтування необхідності висвітлення співвідношення формальних і реальних ознак при визначенні форм державного правління; 2) аналіз можливостей застосування концепцій політичної системи Г. Алмонда, Д. Істона та К. Дойча при вивченні трансформацій

форм державного правління; 3) з'ясування особливостей авторських підходів щодо розгляду класифікації форм державного правління вітчизняних науковців С. Бостана та Я. Бариської.

Джерельна база зазначеної проблематики містить дослідження різного характеру: монографії, автореферати дисертацій, енциклопедичні видання. Особливої уваги заслуговують результати дисертаційних досліджень вітчизняних науковців С. Бостана «Форма правління сучасної держави: теоретико-правові засади» та Я. Бариської «Форма державного правління: загальнотеоретичне дослідження», в яких висвітлено оригінальні авторські позиції щодо необхідності перегляду і доповнення класичної класифікації форм державного правління. У процесі роботи також було використано наукові праці видатних західних політологів Г. Алмонда «Порівняльні політичні системи», Д. Істона «Політична система: з'ясування стану політичної системи» та К. Дойча «Нерви управління. Модель політичної комунікації та контролю», які належать до «золотого фонду» сучасної соціально-гуманітарної науки.

Аналіз проблематики форм держави загалом та форм державного правління як невід'ємного її складника спирається на дослідження питань про конфігурацію ключових політичних інститутів сучасної держави, насамперед — інституту глави держави та інституту парламентаризму, а також співвідношення реальних (політико-правових) та формальних (суто юридичних) повноважень різних інститутів системи державної влади й управління у кожній конкретній країні. Саме на основі означених критеріїв виокремлення тієї чи іншої форми державного правління можна вести мову про слушність переосмислення традиційних підходів до класифікації форми держави та її базових складників.

Як зазначає вітчизняний науковець-правник С. Бостан, форма держави — «це структурно упорядкована владна система, котра відображає суттєві властивості держави як політичної, територіальної, інституціональної організації суспільства» [53, с. 15]. Тож, спираючись на наведене визначення, можна стверджувати, що вивчення проблематики форм правління нині має охоплювати комплекс питань щодо системи реалізації державної влади й управління, прийняття та практичного втілення політико-правових рішень, функціонування базових інститутів держави і громадянського суспільства, особливостей взаємодії держави та особи. Окреслені критерії, на наше переконання, є ключовими з огляду на необхідність перегляду і переосмислення форм державного правління в сучасному світі. Такий перегляд і переосмислення слід здійснювати у кількох евристично-пошукових напрямках (концептах політологічного аналізу проблеми).

Перший напрям — політико-управлінський концепт політологічного розгляду форм правління. Він передбачає врахування

найсучасніших — постмодерних — поглядів на проблематику функціонування системи державної влади та управління, яку нині розглядають не як щось сакральне і таке, чії рішення не підлягають жодним сумнівам та критиці, а як один із різновидів соціального менеджменту, що має низку особливостей. Як зазначає український науковець-політолог В. Холод, однією із специфічних ознак державного менеджменту в останні роки стає т. зв. синергетичний ефект влади. Дослідник називає його універсальним ресурсом влади, що є умовою та результатом взаємодії всіх її складників, цей ефект пов'язаний з компетентністю, кваліфікацією та адекватним сприйняттям владою соціальних реалій суспільства. Учений виводить таку формулу функціонування влади: «влада = силові ресурси + знання + + воля (воля до владарювання) + компетентність» [54, с. 80]. Отже, адекватність реакції з боку системи державної влади й управління щодо вимог, запитів, пропозицій суспільства стає нині однією з найважливіших щодо дієвості, ефективності та легітимності функціонування державного менеджменту, без аналізу якого неможливий комплексний розгляд проблематики форм держави загалом і форми державного правління зокрема. При цьому врахування специфіки реалізації (здійснення) державного менеджменту вказує насамперед на можливі де-факто модифікації існуючих де-юре форм державного правління.

Другий напрям — кратологічний концепт осмислення форми правління. Його суть — вироблення нового погляду на форми правління через з'ясування нових параметрів державної влади як особливого політико-правового феномену. Оскільки влада є центральним елементом і політики, і держави, то саме вона визначає реальні межі функціонування того чи того політичного режиму, тієї чи тієї форми правління. Вітчизняний дослідник І. Побочий наголошує, що «...політичну владу треба розглядати як специфічні відносини, що складають якісну визначеність системи політичної діяльності, її субстанцію, але в площині її реалізації, тобто в її внутрішньому зв'язку з соціальним управлінням» [55, с. 22]. Отже, режим функціонування політичної та державної влади у країні вказує на якісні характеристики форми правління, передусім політологічного, а не нормативно-правового (юридичного) змісту, що є особливо важливим при розгляді найновітніших — «гібридних» форм правління.

Третій напрям — системний політико-правовий концепт висвітлення проблематики форми державного правління. В означеному концепті спостерігається зміщення дослідницького акценту з традиційних позицій щодо виокремлення у понятті «форма держави» двох (форма правління та форма державного устрою) або трьох (форма правління, форма державного устрою та форма політичного режиму) засадничих його елементів на необхідність його розширення до чотирьох елементів. Наприклад, С. Бостан пропонує

вважати базовою таку структуру поняття «форма держави»: перший елемент — форма соціально-політичного режиму; другий — форма державно-політичного режиму; третій — форма державного правління; четвертий — форма державно-територіального устрою. При цьому слід також виокремлювати «внутрішню» та «зовнішню» форми держави [53, с. 15—16].

Безперечно, такий перегляд тлумачення поняття «форма держави» неминуче передбачає і переосмислення класифікації форм державного правління. Перші спроби класифікації форм правління сягають своїм корінням ще античних часів і пов'язані з іменами таких видатних мислителів як Платон, Арістотель, Полібій, Цицерон. Класичною від часів античності до Відродження вважалася класифікація, запропонована Арістотелем, головним критерієм якої була кількість осіб, які правлять. Відповідно мислитель розрізняв царство, аристократію і політію. Від Нікколо Макіавеллі веде свій початок найпоширеніша на сьогодні класифікація форм державного правління — їх поділ на монархії та республіки (саме він вперше застосував термін «республіка» як антитезу єдиновладдю, тобто монархії). Однак цей класичний підхід також зазнавав в історії політико-правової думки певних коректив і доповнень. Наприклад, Ш.-Л. Монтеск'є виокремлював три «способи правління»: республіканський, монархічний і деспотичний, — виходячи з природи відправлення влади в державі [14, с. 295].

На наш погляд, така точка зору французького просвітника є цілком слушною і не втрачає актуальності й нині. Адже деспотизм як форма здійснення влади та деспотія як форма правління в державі є не тільки суто історичними суспільно-політичними феноменами, а зустрічаються і в ХІХ, і в ХХ, і в ХХІ ст. Основою такої форми правління є абсолютна влада правителя, яка здійснюється в режимі беззаконня. Вітчизняна дослідниця С. Бульбенюк зазначає: «Як назва форми правління з необмеженою владою цей термін (деспотизм. — П. М.) з початку ХІХ ст. злився за змістом або був витіснений поняттями “абсолютизм”, “диктаторство” (у бонапартистському значенні) та “тоталітаризм”» [56, с. 206]. Нині цей термін у формі «східна деспотія» повертається в політологічну науку на позначення специфічних політичних режимів і форм правління у низці держав Азії (Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан) та Африки.

Отже, необхідність перегляду й доповнення класичної класифікації форм державного правління була аргументовано доведена ще в середині ХVІІІ ст., в епоху зламу традиційних засад розвитку тогочасного суспільства. І сьогодні, коли триває перехід вже не від традиційного (аграрного) до індустріального (промислового), а від індустріального (промислового) до постіндустріального (інформаційного) суспільства, окреслена проблематика наукових пошуків знову актуалізується.

Російські науковці В. Петров та С. Селіванов, досліджуючи тематику сталості держави, здійснили спробу сформулювати концептуальну теоретичну модель сучасної держави. Так, ключовими елементами моделі сучасної держави вони називають «блок реагування», «блок визначення цілі» та «об'єкт управління (об'єкт соціального проектування)» [57, с. 208]. «Блок реагування» держави формує автократична складова частина політичного управління державою (за визначенням В. Петрова і С. Селіванова, «перша влада» — влада глави держави) та колегіальна складова частина соціально-економічного управління державою («друга влада» — виконавча влада). «Блок визначення цілі» ґрунтується на ідеологічному складнику «четвертої влади» у державі (релігійні або світські установи ідеологічного управління державою), а «об'єкт управління (об'єкт соціального проектування)» — на демократичному («третя влада» — законодавча). Усі вказані складові частини пов'язані одна з одною ресурсним чинником, факторами зовнішнього середовища та параметрами стану держави, виконуючи при цьому нормотворчі, виконавчі та контрольні функції управління [57, с. 208—209]. У такому поділі функціональних напрямів розвитку держави, що вказують на специфіку системи правління у ній, на наш погляд, В. Петров та С. Селіванов творчо наслідують концепції функціонування політичних систем Г. Алмонда та Д. Істона і К. Дойча.

Концепція системного аналізу американського політолога Г. Алмонда передбачає виокремлення при дослідженні політичної системи структур, які виконують політичні функції. Він вважав, що одиницею політичної системи постає роль, а сама політична система є комплексом ролей, які взаємодіють між собою. Структури — це поєднання таких взаємодій. Дослідник виокремлює два рівні функціонування політичних структур — інституціональний та асоціативний [58, с. 393—394]. Тож, спираючись на концепцію політичної системи Г. Алмонда, можна взяти за точку відліку для визначення тієї чи тієї модифікації форми правління ролі, які виконують ключові державні інститути — інститут глави держави, інститут парламентаризму, інститут виконавчої влади (урядування), а також процес формування зазначених інститутів. Власне, класична класифікація форм державного правління ґрунтується на окреслених параметрах, виділяючи республіку та монархію як основні моделі форм правління за способом. Головним недоліком цього підходу є абсолютизація формальних ознак і критеріїв для визначення форми правління і недостатнє врахування реальних варіантів політичних взаємодій між ключовими інститутами держави.

Один із провідних американських політологів сучасності Д. Істон свою модель політичної системи ґрунтував на розгляді особливих відносин між політичною системою та її середовищем і визначав їх як «вхід», що дає імпульс для політичної системи. Реакція

політичної системи на імпульс, у свою чергу, формує «вихід». Цей кібернетичний ланцюг «входів — виходів» замикається, коли реакція виходу політичної системи викликає відповідну реакцію середовища, породжуючи новий вхід, на який система реагує новим виходом. Значений процес триває постійно і є неперервним [59]. Отже, авторське бачення політичної системи Д. Істоном цілком коректно застосувати для аналізу реальних модифікацій форм державного правління в сучасному світі, тому що більшість цих модифікацій, особливо «гібридного» типу, і ґрунтується на своєрідному для кожної конкретної системи поєднанні кібернетичного ланцюга «входів — виходів», який у цьому випадку вказує на специфіку відносин інститутів держави та суспільства (громадянського суспільства у демократичних і напівдемократичних країнах). Представлений підхід акцентує увагу саме на реальних способах і шляхах налагодження зв'язку як всередині політичної системи (а значить — і держави як її центрального елемента), так і між політичною системою (державою) та середовищем (недержавним сектором), що є надзвичайно важливим для висвітлення усіх можливих модифікацій форм правління.

Концепція політичної системи німецько-американського соціолога та політолога К. Дойча також за своєю сутністю є кібернетичною, бо в її основі лежать два ключові поняття — «інформація» та «комунікація». «Інформація» — це структуровані відносини між подіями суспільного і політичного життя, а «комунікація» — передача таких відносин через канали, тобто шляхи передачі інформації. Відповідно політична система є системою виробництва і відтворення інформації, мережею комунікації та інформаційних потоків [60]. Кібернетичну концепцію К. Дойча, на перший погляд, доволі важко застосувати для аналізу модифікацій форм державного правління в сучасному світі. Утім, на нашу думку, нині, в умовах становлення інформаційного суспільства, інформаційно-комунікативний аспект політико-державних відносин виходить на передній план, що обов'язково позначається і на трансформації форм державного правління, появи їх якісно нових модифікацій та моделей.

Отже, спільним для усіх трьох наведених дослідницьких підходів щодо аналізу політичних систем є їх функціональне спрямування з урахуванням специфіки переходу сучасного суспільства з індустріального на інформаційний етап розвитку, що значною мірою впливає на політичне життя будь-якої країни. Тому означені підходи, на переконання автора, слушно використовувати при дослідженні сучасних модифікацій форм державного правління, адже вони акцентують увагу на реальних способах взаємодії органів державної влади та суспільства загалом й окремих громадян зокрема. Це вказує на особливості владної системи кожної конкретної держави, специфіку її організації, структурно-інституційного впорядкування, а значить — на форму державного правління.

Далі розглянемо декілька авторських підходів до розуміння класифікації форм державного правління, вироблених вітчизняними правниками та політологами.

Так, український правник С. Бостан, спираючись на праці американського політолога Р. Даля, поряд з двома класичними різновидами форм державного правління — республікою та монархією — виокремлює і третій — поліархію. Він пропонує використовувати поняття «юридична поліархія» не лише як допоміжне у класичній класифікації форм правління, а й у якості повноцінного замітника поняття «республіка» [53, с. 18]. На користь такої позиції С. Бостан наводить кілька аргументів. По-перше, застосування поняття «поліархія» замість поняття «республіка» ліквідує дисбаланс між семантикою двох понять — «монархія» та «республіка»: оскільки останні поняття означають найвищу державну владу, похідну від одного суб'єкта, а поняття «монархія» та «поліархія» вказують на суттєву відмінність, адже поліархія — це влада, похідна від багатьох суб'єктів, тобто народу. По-друге, на думку дослідника, якщо поняття «монархія» та «республіка» є різнотипними за своєю природою і змістом (перше — політико-правове, а друге — соціальне), то поняття «монархія» та «поліархія» мають спільне — юридичне коріння. Тому запозичення поняття «поліархія» у класифікацію форм державного правління унормовує засади її формування, вносить певний порядок до понятійно-категоріального апарату загальної теорії держави та права [53, с. 18—19].

Розширення класичної класифікації форм державного правління, застосоване С. Бостаном, має ще неабияке політологічне значення. Адже поліархію науковець тлумачить як типovou форму держави громадянського суспільства форми правління. Виходячи з цього твердження, вчений вважає за потрібне замінити головний критерій виокремлення тієї чи тієї форми правління з формальної процедури заміщення поста глави держави на принцип розподілу влади, який вказує на якісний аспект політичної системи. До того ж, дослідник переконаний: слід розрізняти форму правління «юридичну» (де-юре) та «політичну» (де-факто) [53, с. 18—19]. Як бачимо, слушність використання поняття «поліархія» при розрізненні форм державного правління зумовлена низкою причин: необхідністю врахування базових положень найавторитетніших політологічних концепцій, предметом розгляду яких є політична система, держава та державна влада; поширенням «гібридних» форм правління, що потребує осмислення і додаткового вивчення; нагальними вимогами відходу від формалізації визначення форми державного правління та визнання обов'язковим закріплення реальних модифікацій правління при висвітленні зазначеної проблематики.

Український науковець Я. Бариська обґрунтовує необхідність перегляду традиційних (класичних) підходів до класифікації форм державного правління у своєму дисертаційному дослідженні. Окрім

універсальних критеріїв розрізнення форм правління (ступінь поділу влади; ступінь народовладдя; інституційна форма глави держави; спосіб формування уряду тощо), вона визначає дві групи факторів: основні та додаткові. Основні фактори — це історичний тип держави, співвідношення політичних сил у державі на момент її конституювання, рівень правової культури та економічного розвитку держави. Серед факторів, які детермінують форму правління сучасної держави, — національний склад населення; розміри території держави; зовнішній вплив інших держав та міжнародних структур тощо [61, с. 7]. Відповідно до наведених критеріїв до нетипових (некласичних) форм державного правління Я. Бариська зараховує такі історичні та сучасні модифікації держави: «фюрерську систему», «радянську республіку», республіканську монархію, республіку з деякими ознаками монархії, теократичну монархію. Особливу увагу вітчизняна дослідниця звертає на перші дві модифікації форми державного правління. Так, «фюрерській системі» властиві такі ознаки: функціонування за умов «надзвичайного» конституційного режиму; необмежені владні прерогативи інституту «фюрера», який поєднав повноваження президента, рейхсканцлера та лідера нацистської партії; заперечення на концептуальному й інституційному рівнях інституту парламентаризму. Властивостями «радянської республіки» як особливої форми правління Я. Бариська називає: відсутність фактичного розподілу державної влади; наявність системи квазіпредставницьких органів, залежних від вищого органу, рішення якого мають силу законів; реальна вища влада належить вищим органам правлячих комуністичних партій; законодавчі акти можуть видаватися робочим органом квазіпарламенту [61, с. 10].

Представлену класифікацію, на нашу думку, слід враховувати у подальших дослідженнях з означеної проблематики не лише тому, що вона вказує на особливості розвитку окремих історичних і сучасних типів (модифікацій) форм правління, а й тому, що названі їх властивості і ознаки виявляються нині в конкретних країнах. Прикладом, описані вище ознаки «фюрерської системи» правління можна знайти у деяких республіках на пострадянському просторі, а певні типи для «радянської республіки» характеристики притаманні сьогодні низці країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Питання про форми державного правління впродовж усієї історії розвитку спершу суспільно-політичної думки, а пізніше — власне політичної науки, з одного боку, було одним з найбільш досліджених і розроблених, а з іншого — і нині залишається одним із найсуперечливіших. Це зумовлено передусім тим, що за основу типологізації форм державного правління можна взяти безліч критеріїв. Окрім того, ті системні трансформації політичного та соціально-економічного спрямування, які розпочалися кілька десятиріч

тому в багатьох країнах та регіонах світу, і ті, які тривають досі, ставлять перед науковцями вимоги подвійного характеру. По-перше, вкрай необхідним стає перегляд традиційних критеріїв типологізації форм державного правління. По-друге, невідкладною проблемою є розроблення нових підходів до розуміння типології форм державного правління. Отже, розгляд провідних наукових підходів щодо типологізації форм державного правління залишається актуальним. З огляду на це надзвичайно важливими є базові класифікаційні критерії, які застосовуються вітчизняними і зарубіжними науковцями при типологізації форм державного правління. Це передбачає з'ясування таких проблем: 1) аналіз типологізації форм правління на основі вивчення авторської класифікації держав і політичних систем українського дослідника В. Якушика; 2) вивчення оригінального погляду на питання варіативності типології форм правління російського вченого О. Зазнаєва; 3) дослідження проблематики визначення критеріїв типологізації демократичних і недемократичних форм правління.

У з'ясуванні критеріїв класифікації форм правління особливу увагу привертають роботи В. Якушика «Типологізація держави» та О. Зазнаєва «Типологія форм правління: робота над помилками», а також дослідження американського політолога С. Холмса «Надпрезидентство та його проблеми», австрійського вченого Й.-А. Шумпетера «Капіталізм, Соціалізм і Демократія», російського науковця Л. Сморгунова «Сучасна порівняльна політологія».

Вітчизняний фахівець у царині дослідження і типологізації держав і політичних систем В. Якушик пропонує визначати критерії класифікацій і типологізацій, спираючись на такі науково-дослідницькі позиції: 1) розуміння держави як політико-територіальної організації верховної влади, яка спирається на спеціальний апарат і здатна перетворювати свої веління на обов'язкові для всього населення певної країни; 2) розгляду держави як єдності трьох елементів — території, населення і влади; 3) включення до головних ознак держави ідеї державності. Український науковець до провідних елементів цієї ідеї державності зараховує: «а) загальну ідею держави як особливої форми організації влади й б) специфічну ідею конкретної держави або групи держав (за приклад можуть правити “американська ідея” або “радянська пролетарська ідея”» [62, с. 278—281].

На нашу думку, врахування особливостей комплексного бачення типологізації форм держави та державного правління В. Якушиком ще всередині 90-х років ХХ ст. є необхідним та залишається актуальним і нині. Адже дослідник у своїй типології намагався врахувати якомога ширший спектр класифікаційних критеріїв, специфіку розвитку конкретних держав у всіх сферах їх функціонування — владно-політичній, соціально-економічній, культурно-цивілізаційній та світоглядно-духовній. До того ж, вчений у своїй типологізації

спирається не тільки на провідні, базові критерії форм державного правління, а й виокремлює другорядні складники типологізації, завдяки чому утворюється логічний ланцюг «тип держави — її різновид», що ґрунтується на випробуваній часом загальнофілософській традиції виявлення тісного взаємозв'язку між сутністю та явищем, між змістом і формою.

Застосування комплексної типологізації форм держави і державного правління, за словами В. Якушика, «дає змогу глибше проникати у сутність різних моделей соціально-економічного та політичного устрою, у специфіку базових культурних норм конкретних регіональних і локальних цивілізацій, а також знаходити спільні риси й незмінну основу (“генетичний код”) у позірно цілковито несхожих і навіть зовсім протилежних одна одній системах та їхніх складниках» [62, с. 281].

Для глибшого розуміння запропонованої В. Якушиком комплексної типологізації наведемо кілька конкретних прикладів її застосування. Наприклад, інтерпретація ідеї американського соціолога П. Сорокіна про флуктуацію типів культур з точки зору врахування певної запрограмованості всесвітньої історії: зважаючи на взаємозумовленість панівних політичних інституцій та особливостей їх конфігурацій (це є і сутністю тієї чи тієї форми державного правління. — П. М.) і домінуючих типів культури, можна виокремити такі типи держави та державного правління: а) з переважанням у політиці чуттєвої культури (безпосереднього чуттєвого сприйняття); б) з домінуванням ідеалізаційної культури (раціонального мислення); в) з пріоритетом ідеалістичної культури (інтуїтивного типу мислення). На думку В. Якушика, таку типологію можна розглядати і як «перелік генетично не пов'язаних між собою ідеальних типів» [62, с. 277]. На наш погляд, наведена типологія допомагає дослідникові пояснити вибір форми державного правління не лише звичними факторами і чинниками, як то: політична історія, політичні традиції, ментальні особливості, специфіка взаємодії вищих органів державної влади, рівень політичної культури тощо. Крім того, вона дає змогу аргументувати, чому, наприклад, країни зі схожим тоталітарним минулим обирають різні типи державного правління у період демократизації національної політичної системи загалом. Так, після розпаду СРСР держави Балтії (Латвія, Литва, Естонія) та згодом Молдова почали розвивати парламентські форми правління; держави Центральної Азії, Росія і Білорусь обрали президентське і суперпрезидентське правління, а Україна за понад двадцятирічну історію новітнього державотворення вже неодноразово змінювала вектор республіканського розвитку.

Важливість обрання науково коректних критеріїв при типологізації форм державного правління, безумовно, є пріоритетною. Адже нечіткість визначення критеріїв, розбіжності у тлумаченні

особливостей їх застосування часто стають причинами тривалих дискусій у дослідницьких колах з приводу того, до якого типу республік належить форма правління у певній державі. Скажімо, більшість західних і деякі російські дослідники форму правління у сучасній Російській Федерації трактують як президентську, надпрезидентську (С. Холмс) [63, с. 23] або суперпрезидентську (В. Четвернін) [64, с. 351]. Російські науковці схиляються переважно радше до її визначення як змішаної, напівпрезидентської або президентсько-парламентської форми правління. Російський фахівець з досліджуваної проблематики О. Зазнаєв наголошує: «“Концептною натяжкою” є і включення в групу президентських республік Росії. Російська система — це симбіоз президентської і парламентської систем, тобто так звана президентсько-парламентська система» [65, с. 400].

Прикладом ще глибшої класифікаційної розбіжності щодо питання типологізації форми правління у конкретній державі є П'ята республіка у Франції. Одні автори переконані, що сучасна Франція належить до президентських систем, інші зараховують її до парламентських держав, треті — до напівпрезидентських, а ще інші — до напівпарламентських, змішаних прем'єр-президентських, президентських і парламентських водночас. Така термінологічна плутанина спричинена передусім особливістю французької П'ятої республіки — її своєрідним гібридним характером: залежно від того, у кого концентруються реальні владні повноваження, навколо якої політичної фігури — президента чи прем'єр-міністра — формуються реальні центри прийняття рішень, відбувається поточна трансформація форми правління. Приклад сучасної Франції є показовим щодо визначення т. зв. дослідницьких пасток, у які можуть потрапляти науковці, інтерпретуючи певним чином логічні правила та методологічні процедури.

Так, серед помилок логічного характеру при класифікації форм правління О. Зазнаєв називає: 1) вибір несуттєвого критерію типології; 2) збіг членів поділу; 3) «концептні натяжки»; 4) підміну логіки класифікації логікою градації. Аналіз вказаних помилок логічного характеру дає змогу зробити певні висновки.

На наш погляд, саме вибір несуттєвого критерію типології є однією з найпоширеніших помилок логічного характеру щодо визначення форми правління. Такий вибір спостерігається тоді, коли він отриманий не в результаті аналізу самого об'єкта класифікації чи взаємодії цього об'єкта з середовищем функціонування, а як наслідок свідомої або несвідомої «підміни понять». Скажімо, коли при розрізненні республік і монархій головним критерієм є порядок заміщення посади глави держави або з'ясування питання про те, є ця посада спадковою чи ні. На переконання О. Зазнаєва, ключовим критерієм типологізації має бути докладний розгляд систе-

ми відносин між гілками верховної державної влади, найголовніше — між законодавчою та виконавчою гілками влади. Учений пропонує як базові критерії типологізації форм правління досліджувати такі питання: яким є походження виконавчої влади; яка її структура (дуальна чи однорідна); якими є повноваження виконавчої влади та її органів (глави держави, глави уряду, уряду) порівняно з повноваженнями національного парламенту; якими є відносини у межах трикутника «глава держави — уряд — парламент» тощо [65, с. 93].

Окрім того слід враховувати специфіку реальних відносин між верховними органами державної влади, адже поточна система взаємовідносин та взаємовпливів у зазначеному вище трикутнику дуже часто суттєво відрізняється від зовнішніх, формалізованих її юридично-нормативних аспектів. Це пояснюється ще й тим, що в сучасній політичній науці питання про розрізнення реальної та формальної (фасадної) демократії, її структурних та процедурних вимірів постало в останні десятиріччя особливо гостро. Так, відповідно до панівних нині поглядів на демократію, ліквідація абсолютної влади є необхідною умовою розвитку справжньої, а не фасадної демократії. «Тим самим у більшості систем виникає спільне правило, яке говорить, що верховна влада має тільки конкретні обумовлені повноваження (надані тим, хто був достатньо сильним, аби нав'язати йому це правило). Сучасне загальноприйняте правило полягає в тому, що влада А над Б здійснюється тільки в обумовлених обставинах і тільки обумовленими способами», — зазначає американський науковець Ч. Ліндблом, який у 80-ті роки минулого століття був обраний президентом Американської асоціації політичних наук (American Political Science Association) [66, с. 146]. У контексті досліджуваної проблематики це означає, що необхідним критерієм типологізації форм правління є врахування не тільки юридично-нормативних аспектів, а й розгляд реальних відносин провідних політико-державних інституцій у системі розподілу державної влади в конкретних обставинах у певній країні.

Так, одним з найпоширеніших підходів у сучасній політичній науці щодо визначення ступеню демократизації є інституційний підхід, відповідно до якого демократія розглядається як сукупність базових інституцій та основних принципів здійснення політичної і передусім державної влади. Провідними критеріями типологізації політичного режиму та форм правління згідно з інституційними підходом є: наявність представницьких органів, що сформовані в результаті загальних виборів; поділ гілок влади; панування законності; система стримувань та противаг. Однак інституційний підхід щодо визначення демократії як політичного режиму та форми правління не вичерпний. Його недоліком, «слабким місцем» є те, що

поза дослідницькою увагою залишаються конкретні, а не формально-юридичні результати процесу здійснення політичної влади. Це пов'язано з тим, що сутність демократичних інститутів може бути спотворена і використана для встановлення недемократичних політичних режимів, які намагаються справляти «враження» цілком демократичних. Найяскравішим історичним прикладом слугує становлення тоталітаризму у Німеччині на засадах ідеології нацизму. Адже прихід А. Гітлера до влади відбувся в результаті його перемоги на всенародних демократичних виборах. Цю проблему висвітлив американський філософ і політолог Дж. Хеллоуел у своїй праці «Моральні основи демократії» [67, с. 70—71]. Отже, спираючись лише на інституційний підхід, дослідник може обирати несуттєвий критерій типології для означення форми правління, припускаючись значної помилки — підміни формальними ознаками і характеристиками фактів та реалій поточного політичного життя.

Не менш поширеним у політології є процедурний підхід щодо розуміння демократії. Його сутність полягає в тому, що демократія тлумачиться як певна, чітко визначена процедура обрання лідерів, що управляють, осіб, які приймають політико-управлінські рішення. Найбільш послідовне визначення демократії запропонував австрійський економіст і політолог Й. Шумпетер: демократія — це конкуренція між двома і більше групами еліт за владу. На його думку, класична теорія демократії, згідно з основними постулатами якої демократичне правління ґрунтується на визнанні примату волі народу заради досягнення загального блага, перебуває у глибокій кризі. Тому вкрай актуальною постала концепція демократії, відповідно до якої роль народу полягає у створенні уряду або посередницького органу, що, в свою чергу, формує виконавчий національний орган або уряд. «Демократичний метод — це такий інституціональний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців», — писав Й. Шумпетер [68, с. 355].

Й. Шумпетер є автором теорії конкурентної елітистської демократії, яка перебуває на чільному місці серед досліджень прихильників процедурного тлумачення демократії як політичного режиму і форми правління. Пізніше цю теорію розробляли у західній політології, зокрема Д. Хелд та С. Гантінгтон. У книзі «Моделі демократії» Д. Хелд визначив такі критерії віднесення країн до демократичної форми правління:

- парламентарне управління із сильною виконавчою владою;
- конкуренція між життєздатними політичними елітами і партіями;
- домінування парламенту над партійною політикою;
- гегемонія політичного лідерства;

— наявність бюрократії — незалежної та добре натренованої адміністрації;

— конституційні та практичні обмеження у сфері прийняття політичних рішень [69, с. 155].

Більш чітке визначення критеріїв демократичності держави стало нагальною вимогою нинішнього часу, адже демократія як політичний режим, форма правління та суспільно-політичний ідеал з кінця 80-х років минулого століття визнана абсолютною більшістю політологів і політиків чи не єдиною альтернативою розвитку людства. За підрахунками дослідників «Freedom House», на 1998 р. у 117 державах (або у 61,3% від усіх існуючих на той період) відбулися хоча б одні загальні, таємні та вільні вибори, які вважаються базовим показником т. зв. процедурного мінімуму демократії. Водночас політологи стверджують, що процеси демократизації, які відбуваються в сучасному світі, є надзвичайно розмаїтими і далекими від західноєвропейських вимог ліберальної демократії. Отже, у політичній науці починає домінувати твердження про необхідність розширення типології демократій [70, с. 76], а це передбачає суттєвий перегляд критеріальних засад типологізації форм правління загалом.

У вирішенні зазначених науково-дослідницьких завдань прислужаться теорії та концепції транзитології як одного з напрямів сучасної політології. Вихідним поняттям транзитології є поняття «демократичний транзит», що характеризує особливості переходу від тоталітаризму та/або авторитаризму до демократичних форм правління у кожній конкретній державі або певні типологічні ознаки демократизації загалом. Однією з найавторитетніших концепцій транзитології останніх десятиріч є концепція американських науковців Х. Лінця та А. Степана, ключовим поняттям якої виступає «демократична консолідація». Демократична консолідація, на переконання цих дослідників, в умовах розгортання транзитивних процесів потребує здійснення глибинних перетворень принаймні на трьох рівнях: поведінковому, ціннісному та конституційному. На думку Х. Лінця та А. Степана, про досягнення консолідованої демократії можна вести мову лише за умов, коли:

— у національній політичній системі не залишилося більш-менш впливових політичних груп, які прагнули б підірвати демократичний режим або здійснити сецесію;

— демократичні процедури та інституції сприймаються суспільством як найприйнятніші механізми регулювання соціального життя;

— політичні актори «звикають» до того, що всі суспільні конфлікти розв'язуються відповідно до законів, процедур та інституцій, санкціонованих новим демократичним процесом [71, с. 66].

На нашу думку, врахування визначених цими дослідниками умов встановлення консолідованої демократії є вкрай важливим при типологізації форм демократичного правління. До того ж, сформульовані ними умови можна застосовувати в якості базових критеріїв типологізації тієї чи тієї держави як демократичної або недемократичної форми правління.

Американський науковець Аренд Лейпхарт — автор фундаментальних праць «Демократія у багатоскладових суспільствах» (1977) та «Демократії: типи мажоритарного й консенсусного правління у двадцяти одній країні» (1984) — пропонує нову типологію демократичних форм правління, яка ґрунтується на трьох критеріях, що зумовлює виокремлення восьми форм правління (табл. 2.1). Дві форми правління є чистими, а інші шість — змішаними, причому три з них залишаються гіпотетичними.

Таблиця 2.1

**Типологія демократичних форм правління
за А. Лейпхартом [65, с. 96]**

	Колегіальна виконавча влада		Одноосібна виконавча влада	
	Залежить від довіри легіслатури	Не залежить від довіри легіслатури	Залежить від довіри легіслатури	Не залежить від довіри легіслатури
Виконавчу владу формує легіслатура	«Чистий» парламентаризм	Швейцарія	Немає прикладів	Ліван
Виконавчу владу формують виборці	Немає прикладів	Кіпр (1960—1963) Уругвай (1952—1967)	Немає прикладів	«Чистий» президентіалізм

Запропонована А. Лейпхартом типологія демократичних форм правління особливо цікава, на нашу думку, тому, що вона ґрунтується на аналізі особливостей функціонування форм правління з демократичними ознаками у певних державах у конкретний період їх розвитку.

Отже, проблематика типологізації форм державного правління загалом та уточнення класифікаційних критеріїв такої типологізації зокрема є одним з найбільш актуальних питань сучасної політичної науки, причому вона має полідисциплінарний характер, адже зачіпає сфери науково-дослідницьких інтересів не лише політологів, а й соціологів, правознавців, економістів, філософів. Це зумовлює потребу розширювати методологічний інструментарій, що, на наш погляд, обов'язково слід урахувати.

2.2. СУТНІСТЬ І РІЗНОВИДИ МОНАРХІЧНОЇ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Системний розгляд проблематики форми правління неможливий без детального дослідження історично першої системи державності — монархії. Науковий інтерес до монархічної форми правління пояснюється перш за все тим, що історія більшості політичних націй сьогодення пов'язана з тривалим періодом функціонування монархічного режиму влади. До того ж, значна частина держав сучасного світу зберігають прихильність до цієї форми правління в силу багатьох умов: традицій та звичаїв, особливостей релігійного світогляду та національного менталітету, специфіки політичної історії тощо. Причому це стосується не тільки країн Азії та Африки, у яких прихильність до монархічної форми правління зумовлена передусім ісламською релігійною свідомістю, а й найрозвинутіших європейських держав (Великої Британії, Бельгії, Швеції, Нідерландів та багатьох інших).

Знайти відповідь на означені питання допоможе вивчення основних аргументів на користь монархічної форми правління, які пропонують мислителі минулого та науковці сьогодення. Серед основних завдань у процесі з'ясування зазначеної проблеми варто виокремити такі: 1) виявлення базових ознак монархічної форми правління; 2) конкретизація порівняльно-історичного аналізу феномену священного, божественного характеру влади монарха як одного з центральних аргументів захисників цієї системи державного правління; 3) розгляд сильних і слабких сторін невід'ємних ознак монархічного правління — спадковості, стабільності, неперервності та безконфліктності.

Бібліографічну основу дослідження монархічної форми правління становлять передусім такі праці вітчизняних і зарубіжних науковців: монографії українських учених С. Бостана «Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики» та Я. Курган «Принцип спадкоємності в розвитку політичних систем»; класичні праці правників минулого — Л. Тихомирова «Монархічна державність» та Г. Єлінека «Загальне вчення про державу»; фундаментальні роботи російських фахівців А. Кольєва «Нація і держава. Теорія консервативної реконструкції» та Ю. Дмитрієва й О. Ніколаєва «Система державної влади в Росії й у світі: історико-правова ретроспектива», а також навчальний посібник французького дослідника Ж.-П. Жакке «Конституційне право і політичні інститути».

Основними ознаками монархічної форми правління, зазвичай, називають такі:

1) чітко встановлений, такий, що історично склався, порядок престолонаслідування, який ґрунтується на принципі спадковості;

2) пожиттєвий статус глави держави, оскільки його влада не вважається похідною від населення загалом або від якогось органу центральної державної влади;

3) особа глави держави за умов функціонування монархічного правління є священною і недоторканою (на відміну від республіканського правління, де передбачений такий інститут політико-правової відповідальності найвищих посадових осіб як імпічмент), що детерміновано значним ступенем символізму, який несе особа монарха. Монарх як в історії, так і тепер — це символ нації, носій її історичної сутності, уособлення єдності і неперервності державного розвитку;

4) монарх має виключне право на особливий титул та особливі регалії, які лише успадковуються, їх не можна ані заслужити, ані купити (король, імператор, великий князь, великий герцог тощо). Монархічні державні регалії — це зовнішні ознаки верховної влади глави держави (трон, корона, скіпетр та ін.).

Цікавим є підхід до ролі монархічної форми правління, який поділяє частина науковців. Відповідно до нього, утворення республіканських держав у новий і новітній період історії (тобто, починаючи з кінця XVIII ст.) пов'язане з даниною традиційному поклонінню перед короною — монаршою владою. Як пишуть деякі російські дослідники, зокрема фахівці з проблем конституційного і державного права А. Мішин та Г. Барбашев: «Навіть президент — це ніщо інше, як конституційний монарх, який позбавлений зовнішніх атрибутів влади... Інститут глави держави не має жодних розумних підстав для свого існування» [72, с. 240]. Безперечно, таке твердження доволі дискусійне. Втім, в останні роки спостерігається черговий сплеск інтересу до монархічної форми правління, у т. ч. на пострадянському просторі, адже монархія, як і республіка, має свої переваги та недоліки, певний потенціал модернізації, політико-правового оновлення. Аргументи на користь монархічної форми правління висували мислителі минулого і сучасні дослідники.

Традиційний підхід до тлумачення монархічної форми правління полягає в її розумінні як божественної, «справжньої» влади. Таке трактування притаманне не тільки російській політичній думці з її столітніми традиціями поклоніння самодержавству, а й західноєвропейським поглядам на інститут монархії. Наприклад, фундатор теорії суверенітету французький політичний діяч, правник і науковець Жан Боден пов'язував суверенітет як основну ознаку державної влади, як найвищий авторитет наказу з особою монарха, з монархічною формою правління (*majestas*). Мислитель був переконаний у тому, що монархія є найкращою формою правління, бо влада монарха завжди має божественний характер, спирається на релігію [73, с. 79, 81]. Подібних поглядів дотримувався й один із «батьків» німецької класичної філософії Христіан Вольф, який у праці

«Німецька політика» писав, що монархічна влада отримує легітимацію від абсолютного розуму. Розум монарха є більш просвітленим, ніж будь-кого іншого, бо Божа милість осяє його діяльність. Тому, дійшов висновку філософ, монархія по-європейськи означає той самий кінець історії, що й у ліберальних республіканців його часу [74, с. 170].

Оригінальний погляд на божественне походження монархічної влади був вироблений у російській суспільно-політичній думці. Так, російська ідея царства як особливої форми правління вбачала в монаршій особі богоподібне, але не божественне уособлення, вимагаючи зрівняння всіх станів та соціальних верств перед царем, схоже на зрівняння усіх вірян перед Богом. Богоподібність царської влади у Росії мала неабияке політичне значення. Адже монархічна ідея поєднувалася з національною та пов'язувала єдністю всі народи і народності під скіпетром царя. «Монархія справжня, тобто та, що являє верховну владу морального ідеалу, необмежену, але не абсолютну. Вона має свої обов'язкові для неї начала морально-релігійного характеру, в ім'я яких тільки й отримує свою законно не обмежену владу. Вона має владу не в самій собі і тому не абсолютна», — так пояснював особливий, богоподібний характер влади царя російський теоретик монархізму кінця XIX — початку XX ст. Лев Тихомиров [75].

З огляду на зазначене не дивно, що саме в російській суспільно-політичній думці виник поділ монархії як форми правління на справжню та несправжню. Справжня монархія — російська державність, яка ґрунтується на трьох началах — самодержавстві, православі та народності (російській чи руській народності), а несправжня монархія — це європейські монархії. Слід зауважити, що названі три начала російської державності зберегли своє значення навіть після неодноразової зміни форми правління впродовж XX ст. І тепер деякі політологи називають форму правління в Росії, що сформувалася в останнє десятиріччя, «неомонархізмом» або «монархією без монархії». Окрім того, уявлення про богоподібність верховної влади у державі залишилося не викоріненим у масовій суспільній свідомості росіян навіть за часів СРСР. Віра у священний характер влади, поширена серед більшості росіян, хоча і дещо трансформувалася, але загалом залишається такою, що спирається на принцип богоподібності влади. Цим, зокрема, можна пояснити специфіку президентської форми правління у сучасній Російській Федерації. Отже, ідея російської державності, незалежно від форми правління де-юре, де-факто може бути схарактеризована такими словами Л. Тихомирова: «Ідея монархічної верховної влади полягає не в тому, аби виражати власну волю монарха, а в тому, щоб виражати народний дух, народний ідеал, виражати те, що думала б і жадала б нація, якби стояла на височині своєї власної ідеї» [75].

Однак божественне розуміння влади за умов монархічної форми правління не є лише даниною минулого, таке тлумачення

поширене нині в частині країн Азії та Африки. Наприклад, чи не найдавніша монархія сучасності — японська — веде свій початок (початок Імператорського Дому) від богині Сонця Аматаерасу-омікамі. Згідно з положеннями синтоїзму, усі японські імператори — це прямі її нащадки, а їхня влада має безпосереднє божественне походження. Саме цією підставою можна пояснити той факт, що Японія, на відміну наприклад від Італії, після поразки у Другій світовій війні не відмовилася від монархічної форми правління, що була пов'язана з діяльністю тоталітарного режиму, і не засудила імператорську родину за прихильність до правоекстремістських ідей. Навпаки, у Конституції 1947 р. було офіційно закріплено особливий політико-правовий статус імператора (гл. 1 ст. 1): «Імператор є символом держави і єдності народу...» [76, с. 354].

Буквальне тлумачення божественного походження влади характерне також для частини ісламських країн (таких як Йорданія, Саудівська Аравія, Оман та деякі інші), де монарх як глава держави вважається прямим нащадком пророка Мухаммеда. Саме цією особливістю форми правління частина дослідників пояснює, що названих країн практично не торкнулася революційна арабська хвиля початку 2011 р. Адже для правовірного мусульманина виступ проти влади монарха, який є нащадком пророка Муххамеда, неприпустимий за будь-яких обставин, оскільки влада його освячена волею Аллаха. Тому системи правління у названих державах є одними з найбільш стабільних та прогнозованих у своєму розвитку. До того ж, за словами колективу російських авторів під головуванням професора А. Мельвіля, «ця форма правління характерна для країн, в яких багато в чому зберігаються докапіталістичні, традиційні політичні відносини (Саудівська Аравія, Бруней та інші)» [19, с. 253]. Отже, на наше переконання, цю групу абсолютних та дуалістичних монархій арабських країн варто розглядати як специфічний різновид систем правління сучасного світу.

Звичайно, на початку ХХІ ст. навіть палкі прихильники монархічного правління не можуть не зважати на певну невідповідність між базовими засадами функціонування монархічної форми правління і тими політико-правовими трансформаціями, які відбуваються. Десакралізація верховної влади, зокрема і влади монаршої особи, істотно позначається на суспільно-політичних настроях громадян не тільки європейських країн, а й інших регіонів світу. Проте священний, божественний характер влади монарха тепер залишається частково актуальним питанням дослідження проблематики форми правління. Зокрема актуальним для багатьох підданих монархічних держав є принцип їх функціонування, сформульований німецьким правником Г. Єллінеком ще наприкінці ХІХ ст.: «монархія — держава, яка керується фізичною волею. Ця воля має

бути найвищою, непохідною від якоїсь іншої волі... Це — та влада, яка є рушійною силою усього державного механізму» [9, с. 636, 645].

На користь цього принципу ефективності функціонування монархічної системи правління свідчить і високий рівень стабільності (передусім політичної) таких держав. Саме монархії забезпечують стабільність та неперервність певного, здебільшого чітко визначеного напрямку політичного розвитку, а значить — його спадковий характер. Спадкоємність як ключовий принцип державного ладу є однією з найхарактерніших ознак монархічної форми правління і її відносною перевагою порівняно з республіканською системою. «Доведено, що принцип спадкоємності забезпечує політичну систему матеріалом, з якого вибудовується її морфологія і формуються її онтологічні, функціональні, аксіологічні, нормативні характеристики на основі запозичення та утримання цінностей спадкового інваріанту», — так визначає ціннісну сутність принципу спадкоємності українська дослідниця Я. Курган [77, с. 156]. Отже, спадкоємність як об'єктивний принцип функціонування політичної системи найповніше виявляється за умов функціонування монархічної форми правління, забезпечуючи збереження, формування та передачу змісту соціокультурної та політико-історичної спадщини певної нації, виводячи її на новий рівень розвитку. Окрім того, цей принцип лежить в основі життєздатності абсолютної більшості монархічних систем правління.

Однак безперечність дії принципу спадкоємності у функціонуванні монархічних держав аж ніяк не означає, що ці системи правління є закостенілими, незмінними або стагнаційними. Навпаки, досвід розвитку багатьох монархічних держав сучасності доводить їх суттєвий потенціал адаптивності до найрізноманітніших історичних і соціальних відносин, процесів, інститутів. Правдивість цього твердження доводить зокрема історія тих європейських монархій, які зуміли вистояти у всіх революційних та воєнних катаклізмах впродовж XVIII — XX ст. Г. Єллінек пояснює зазначену особливість монархії тим, що зі зникненням монархічної влади за такої форми правління відразу були б порушені всі найважливіші функції держави, і вона впала б в анархію. За цієї системи, на переконання вченого, «монарх повсюди... є вихідним пунктом державних функцій, які тому усі тісно з ним пов'язані, з чого, втім, не слідує, що вони неминуче повинні залежати від нього» [9, с. 646, 648].

Не менш значущим аргументом на користь монархічної форми правління є політична нейтральність глави держави. Монарх як символічна політична фігура, що уособлює національну єдність та неперервність національної історії, зберігає політичний нейтралітет і не повинен висловлювати публічно свої позиції щодо здійснення державної політики. Політична нейтральність монарха зазвичай забезпечується з його доброї волі. Адже навіть за умов обмеженої

(конституційної та/або парламентської) монархії за главою держави де-юре закріплені значні політично значущі повноваження. Наприклад, у Великій Британії, де фактично «королева царює, а не править», юридично монарх має досить широке коло повноважень — т. зв. «королівську прерогативу», що вважається необхідним елементом неписаної Британської конституції. Повноваження «королівської прерогативи», відповідно до встановлених у країні традицій, добровільно передаються королевою урядові. У такий спосіб забезпечується політичний нейтралітет монаршої особи, з одного боку, та закріплюється авторитет глави держави — з іншого боку. Тому, як зазначає французький науковець Ж.-П. Жакке, «...його [монарха. — П. М.] знання справ, його політичний досвід дозволяють давати конфіденційні поради уряду і в деяких випадках вчиняти на нього вплив» [78, с. 155, 173].

Досить суперечливим аргументом на користь монархії, на нашу думку, є переконання в тому, що ця система правління відносно безконфліктна. Прихильники цієї форми правління наголошують, що монарх як глава держави владарює (абсолютно або обмежено) за власним правом і вважається джерелом державної влади. Прерогатива його влади виявляється навіть у тому, що всі рішення в таких державах приймаються та проголошуються від його (монаршого) імені. Російський теоретик права кінця XIX — початку XX ст. М. Коркунов у праці «Російське державне право» писав: «У його [монарха. — П. М.] руках відчутним чином зосереджуються усі різноманітні елементи державної влади. Він має право брати участь у розпорядженні всіма виявами державної влади... Але буде монарх абсолютним чи обмеженим володарем, він все ж таки має право брати участь так чи інакше у всіх виявах державної влади, що надає йому значення видимого глави і зосередження всієї державної діяльності» [79, с. 63—64].

Наведена точка зору доволі суперечлива. Покладання усієї повноти політичної відповідальності на монаршу особу має сприяти більшій зваженості рішень, які приймає глава держави. Проте зазначений принцип повністю суперечить ідеям народного суверенітету, а значить може оцінюватися як своєрідний політичний рудимент, який ще зберігається у частині країн сучасного світу. Водночас подібна «безконфліктність» такої системи правління є відносною, бо політичні та соціальні конфлікти при цьому переходять у латентний стан, що спричинює появу феномену т. зв. воронки конфлікту, коли нібито раптово вибухає гострий суспільно значущий конфлікт. Подібна ситуація спостерігалася на початку XX ст. у Російській імперії, де прихований суспільний конфлікт переріс у соціальний вибух та спричинив руйнування не лише форми правління, а й усієї політичної системи.

Ще одна відносна перевага монархічної форми правління полягає в тому, що така система є радше політичним, аніж юридично-

правовим явищем. Це пояснюється тим, що монархія у більшості випадків спирається або на традиційне, або на традиціоналістське суспільство, для якого головними принципами політико-державного функціонування є не конституція та закони, а традиції і звичаї (національні, релігійні, соціокультурні тощо). Причому ця специфічна ознака притаманна як для абсолютних і дуалістичних монархій (наприклад, у Саудівській Аравії натеper немає конституції, бо вона непотрібна для чинної системи правління), так і для частини обмежених монархій (так, у Великій Британії і досі немає писаної конституції як єдиного нормативно-правового документа, але через це політичну систему країни не можна назвати незбалансованою).

На наш погляд, саме юридично-правовий характер є однією з засад життєздатності монархічних систем правління. Адже ще у перші десятиліття ХХ ст. більшості дослідників здавалося, що монархія як форма правління у найближчий період має відійти у минуле. Однак тепер, на початку ХХІ ст., за офіційною статистикою, з понад 200 існуючих держав світу 45 є монархіями. Показовий той факт, що більшість країн з монархічною формою правління розташовані у Європі, Америці та Австралії й Океанії — найбільш розвинутих та відносно розвинутих регіонах світу. Окрім того, одна з економічно і технологічно найпотужніших країн Азії — Японія також має монархічну систему правління. Отже, географія поширення монархічної форми правління у сучасному світі така: в Європі — 12 країн (Андорра, Бельгія, Ватикан, Велика Британія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція); в Америці — 10 (Канада, Антигуа й Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Гренада, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Лусія, Ямайка — усі члени Британської Співдружності, колишні колонії Британської імперії); в Австралії й Океанії — 6 (Австралія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу — усі члени Британської Співдружності, колишні колонії Британської імперії); в Азії — 14 (Бахрейн, Бруней, Бутан, Йорданія, Малайзія, Непал, Камбоджа, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Таїланд, Японія); в Африці — 3 (Лесото, Марокко, Свaziленд) [15, с. 112].

Якщо спиратися на традиційне розуміння монархічної форми правління, яке склалося історично і не передбачало поділу влади, забезпечення широких прав і свобод людини, обмеження повноважень глави держави, то монархій значно менше. Наприклад, частина дослідників пропонує зараховувати до монархічних систем правління тільки такі, де політична влада, зосереджена в руках глави держави, «поширюється на всі сфери державної діяльності, є рушійною силою всього державного механізму». На переконання українського фахівця з проблематики форм правління сучасної держави С. Бостана, ключовою ознакою монархії як особливої системи

правління є єдиновладдя глави держави. Виходячи з пріоритету цієї ознаки функціонування політичної системи, науковець називає «справжніми» монархіями тільки 13 країн у сучасному світі: Бахрейн, Бруней-Даруссалам, Бутан, Йорданію, Катар, Кувейт, Марокко, Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівську Аравію, Свaziленд, Тонгу [15, с. 113].

Безперечно, таке твердження є доволі суперечливим, бо монархічна форма правління ані в сучасності, ані в історії не була абсолютно однорідною. Спостерігається значна варіативність навіть усередині традиційного поділу всіх монархій на абсолютні, дуалістичні та конституційні. До того ж, зважаючи на загальноцивілізаційні зміни, що відбуваються в останні десятиріччя у світовому масштабі, можна прогнозувати, що можливі подальші модифікації монархічної форми правління. Саме цей вектор досліджень монархічної системи правління, на нашу думку, є одним з перспективних напрямків подальшого вивчення проблематики форм державного правління.

2.3. ЕВОЛЮЦІЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Форма державного правління, за якої вища влада належить представницьким органам, обраним населенням на певний термін, називається республіканською (від лат. *respublica* — суспільна справа). Зазначена форма правління розуміється як правова держава, що підкоряється верховенству права, функціонує на основі конституції. Загальними ознаками республіканської форми правління є існування одноосібного чи колегіального глави держави; виборність на певний строк глави держави та органів державної влади; здійснення державної влади не за власною волею, а за дорученням народу; можлива юридична відповідальність глави держави у випадках, передбачених законом.

Актуальність дослідження республіканської форми правління полягає в необхідності встановлення можливостей формувати дієві архетипи конструювання оптимального правління, які на основі власного універсального характеру здатні адаптуватися до варіативних особливостей соціально-політичного простору без деструктивного впливу на політичну свідомість окремих національних ідентичностей глобальної політичної арени. Індикатором потенційного створення ефективної моделі розподілу політичної влади є аналіз тенденцій модернізації панівної на сучасному етапі історичного континууму республіканської форми державної правління з

урахуванням поліваріантності результатів її практичної реалізації та компаративного зіставлення з альтернативними алгоритмами організації соціально-політично простору.

Питання улаштування республіканських механізмів здійснення політичної влади завжди посідало ключове місце в теоретичній базі політичної науки. Воно бере початок ще з епохи Античності, відображене у працях класиків тогочасної політичної думки Платона, Арістотеля, Цицерона. Якщо в період Середньовіччя як однієї з початкових стадій генезису категорії «державне правління» уявлення про його сутність уособлювались у монархії, то переворот у розумінні політичної влади і дисбаланс домінування спадкового абсолютизму став результатом демократичного імпульсу соціального протиробства проти феодалного ладу, що здобуло назву «буржуазна революція». Хвиля суспільної активності, територіальні межі якої охоплювали європейський континент та США, підкріплювалася словами наукових трактатів відомих діячів епохи Просвітництва Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Т. Джеферсона. Трансформація ідеологічного виміру політичного процесу супроводжувалась програмуванням фундаментальних принципів демократичного політичного режиму. Республіканська модель організації політичної влади стала квінтесенцією наукової інтерпретації устрою ідеальної політичної системи. Нині проблема організації державної влади крізь призму республіканських канонів залишається об'єктом дослідження представників різних наукових традицій, зокрема Р. Даля, Ф. Хаєка, Г. О'Доннелла, Г. Алмонда, В. Росту, Р. Інглхарта, С. Гантінгтона, Л. Пая та ін. Спираючись на праці значених авторів, слід зосередитись на дослідженні еволюції комбінацій республіканських конфігурацій державного правління та визначенні діапазону консолідації цієї форми державної влади в соціально-політичних реаліях на основі систематизації створених моделей.

Політизація суспільних відносин та інституалізація процедури здійснення влади стали каталізатором пошуку ідеального алгоритму комплектації політичної системи, заснованого на балансі симбіозу індивідуальних можливостей соціуму та функціональних прерогатив держави. Закономірність організації політичної влади та опцій діяльності фундаментальних інститутів державного устрою — визначальний фактор ефективності існування соціально-політичної системи загалом та перспектив її успішної модернізації. Одним із векторів моделювання політичного простору, що полягає в кодифікації суспільних цінностей у матриці політичного конструювання, є республіканська форма державного правління. Політологічний словник визначає поняття «республіка» як «форму правління, за якої вища влада в державі належить обраним на визначений термін представницьким органам влади, за якої відсутнім є інститут правлячої династії, і глава держави, як правило, обіймає у сфері

особистих та громадянських прав звичайний статус громадянина, несе юридичну відповідальність за свої дії і має обмежений строк своїх повноважень» [80, с. 296].

Альтернативним республіканській моделі механізмом реалізації політичної влади є монархія як «форма правління, за якої державна влада цілком або частково зосереджена в руках одноосібного глави держави — монарха, здебільшого спадкоємного» [80, с. 208]. В історичній ретроспективі початковим принципом політичного устрою цього формату став абсолютизм владних преференцій, що виражається в необмеженому діапазоні здійснення політичної влади главою держави.

Отже, ключовою ознакою республіканського типу державного устрою є ліквідація абсолютних і безстрокових прерогатив монарха та заміщення цієї інстанції виборними політичними органами, що забезпечує участь громади у процесі циркуляції правлячої еліти. Означений принцип ліг в основу класичного республіканізму, сформованого античною науковою традицією у працях Платона й Арістотеля: «магістрати обрані народом в прагненні власного блага, і тільки достойні мужі повинні бути обрані для його досягнення» [81, с. 163]. У цьому аспекті було здійснено аналіз потенційних модифікацій державного устрою на основі форми організації правлячої верхівки. Як результат, виникли платонівська модель державної системи, заснована на диференціації функціональних прерогатив громади, [82, с. 21] та правомірний контроль за реалізацією громадських інтересів державною владою, виражений у «поліції» Арістотеля [83, с. 129—151]. Характерною для античного етапу становлення уявлень про форму державного правління є класифікація моделей організації державної влади на основі принципу правління і кількості управлінців [82, с. 21—25].

Продовжив формування ідеалів республіканської форми державних конфігурацій представник римської наукової традиції Цицерон. Він вбачав успіх політичної системи у законодавчій структуризації класових інтересів. У процесі пошуку ідеальних пропорцій конструювання державного апарату Цицерон відзначав схильність деформації управлінських чеснот монархії, аристократії і демократії до тиранії, олігархії та охлократії відповідно, створюючи в такий спосіб фундамент для подальшого аналізу регресивного типу політичних трансформацій. У власній моделі ідеального правління мислитель закріплював значні політичні прерогативи за Сенатом та інтегрував у алгоритми організації політичної влади елементи демократизму, ідентифікуючи республіку як «справу народу» [82, с. 25—26].

Подальший генезис політичної думки дещо змістив акценти з наукового осмислення республіки в напрямку закріплення церковної влади в полі прийняття політичних рішень. Сприятливим середовищем для інтенцій духовної еліти стала форма державного правління, змодельована на засадах монархічного типу. Противник

цього вектору політичних конфігурацій державного устрою Н. Макіавеллі, здійснюючи компаративний аналіз можливих форм моделювання політичної дійсності у своїх історичних працях, надавав перевагу республіці як ефективному механізму консолідації суспільства та забезпечення політичної стабільності [84]. Проте надалі, в світлі надмірної диференціації політичних прерогатив, зумовленої конфліктом громадських інтересів, мислитель надавав процесам становлення політичного устрою персоніфікованого характеру, створивши у своїй праці «Державець» образ ідеального правителя, здатного регулювати суспільні відносини та досягти балансу у розподілі політичних цінностей завдяки зваженому і прагматичному підходу до прийняття політичних рішень [84, с. 160—161]. Екстраполяція макіавелістської моделі харизматичного правителя, наділеного лідерськими якостями та здатного мобілізувати широкий арсенал технологій здійснення політичної влади задля збереження цілісності та ефективності функціонування державного устрою, на сучасні політичні реалії може інтерпретуватись як основа для фундаменталізації президентської форми республіканського правління. До того ж, якщо взяти до уваги контекстуальне обрамлення трактату «Державець», а саме відсутність територіальної цілісності та політичної єдності в соціально-політичному вимірі сучасних Н. Макіавеллі подій, і провести паралелі між політичним становищем країн пострадянського простору, у яких деструкція політичного устрою та дисбаланс політичного консенсусу детермінували хаотичність державотворчого процесу, то консолідацію функціональної виконавчої влади в інституті президентства за умов інтеграції в програму його діяльності принципу демократичності та орієнтації на суспільне благо можна розцінювати як універсальну ознаку одного з алгоритмів конструювання державного правління на перехідному етапі трансформації політичної системи.

Пізніші наукові концепції також ґрунтувалися на зіставленні республіканського та монархічного форматів організації державної влади та виокремленні найкращих форм і механізмів політичного конструювання. Переломним моментом у превалюванні республіканізму і становленні матриці ключових принципів республіканських політичних конфігурацій стала хвиля соціально-політичних перетворень у процесі буржуазної революції. Суспільний імпульс, спрямований на модифікацію політичного устрою, супроводжувався теоретичним осмисленням процесу реконструкції соціально-політичного устрою. Реформування відбувалося у двох напрямках: комплексної ліквідації монархічного ладу з моделюванням нової республіканської системи організації політичної влади та своєрідного симбіозу монархічної матриці й демократичних принципів, характерних для республіканізму, в рамках конституційної монархії. Прихильником останньої моделі був, зокрема, Дж. Локк, який

визначав релевантне значення диференціації політичної влади та ієрархії політичних інститутів у сфері розподілу політичних пререференцій [85]. Згідно з цією концепцією, успішність державного функціонування залежить від регламентації сфери впливу органів державної влади та узгодженості їхніх прерогатив. Загалом принцип диференціації політичної влади в організації державного правління став визначальним етапом еволюції республіканізму і знайшов своє відображення в науковому доробку представників західноєвропейської політичної думки, набувши статусу фундаментальної основи становлення демократичної політичної системи [82].

Наступним важливим принципом, представленим у теоретичній матриці республіканської форми правління, є забезпечення участі народу в державотворчих процесах та прийнятті політичних рішень. Сутність цього елементу організації політичного устрою полягає в обмеженні можливостей реалізації індивідуальних інтересів політичної еліти з метою практичного втілення суспільних ініціатив. У контексті розвитку республіканської форми правління закріплення політичних свобод за народом було спрямоване на деструкцію абсолютизму монархічного ладу та нівелювання деспотичного режиму. Як результат, виборність органів державної влади покликана гарантувати артикуляцію суспільних інтенцій і детермінувати демократичну циркуляцію кадрового складу владної еліти в рамках республіканізму [86, с. 58].

Загалом, пожвавлення диверсифікації ідейного наповнення політичного процесу разом з варіативними детермінантами соціального, економічного та політичного характеру позначились на закономірностях модифікації структурних конфігурацій структуралізму. Інтеграція ідеологічних засад капіталізму в економічний сектор організації державної системи актуалізує питання регламентації державного контролю за фінансовою сферою суспільної діяльності. Асиміляція ліберальної матриці в програму конструювання державного правління потребує визначення діапазону індивідуальної свободи в межах законодавчого регулювання соціального виміру, а мобілізація функціонального інструментарію державними інституціями визначає рівень демократичності при здійсненні державної влади. Результатом систематизації векторів улаштування республіканської форми правління став значний теоретичний доробок можливих алгоритмів конструювання політичного простору [87, с. 28—30]. Однак вплив різноманітних факторів структурного та процедурного характеру у процесі практичної реалізації теоретичної бази моделювання республіканського устрою зумовлює урізноманітнення формацій республіканізму та диференціацію створених державних конструкцій за численними ознаками. На основі аналізу реальних моделей організації державної влади в сучасному політичному просторі і теоретичного узагальнення потенційних

комбінацій формування республіканської форми правління для класифікації поліваріантності державотворчих процесів у межах конструктивної матриці республіканізму ми застосовували критерії:

- принцип диференціації державної влади;
- рівень централізації політичних ресурсів;
- оптимізація діяльності місцевого самоврядування;
- динаміка суспільної активності.

Диференціація органів політичної влади в межах цілісної політичної системи стала ключовою закономірністю еволюції республіканської форми правління. Розподіл законодавчих та виконавчих преференцій між різними інститутами державної структури — парламентом і президентом — нейтралізує абсолютну неподільність політичних прерогатив і демократизує механізми прийняття політичних рішень. Класичними моделями державного правління в рамках владної стратифікації є президентська, парламентська та змішана республіка.

Сутність президентської республіки полягає в законодавчій регламентації превалювання виконавчої влади, тобто президентської інстанції. Глава держави володіє перевагою в контексті розподілу політичних цінностей та визначення функціональної компетенції. Прикладом державного устрою такого формату є США, Росія та Білорусь. Характерна ознака президентської моделі — домінування глави виконавчої влади у сфері визначення курсу державної політики та можливості впливу на процедури реалізації законодавчих ініціатив у межах кореляції президентської та парламентської інстанцій. Важливий елемент ефективності державної форми цього типу — індивідуальні особливості, лідерські якості та здатність продуктивно мобілізувати управлінські технології особи, обраної народним голосуванням на пост президента, що позначається на дещо персоналізованому характері державного устрою [88, с. 82].

Закріплення переваги парламенту в межах організації політичної влади відображається в масштабах функціональних прерогатив та діапазоні законотворчої діяльності цього інституту, комплектуючи парламентську модель державного устрою. Сутність конструктивних ознак парламентської республіки полягає в домінуванні законодавчої інстанції в горизонтальному векторі взаємодії державних органів. За умов парламентаризму обмежується функціональний потенціал президентського інституту до рівня формального представництва, а виконавча влада закріплюється за урядом, кадровий склад якого визначається колективним рішенням депутатського кола [89, с. 34—36]. Парламентська форма державної влади характерна для Італії, Німеччини, Туреччини. Однією з модифікацій парламентської моделі є бікамеральна структура колегіального законодавчого органу, що складається з двох палат, одна з яких формується на основі народного голосування, а інша — законодавчо

регламентованими політичними процедурами. Двопалатний парламент може функціонувати в рамках федеративного (Німеччина) та унітарного (Італія) територіального устрою.

Ключовим пріоритетом змішаної форми державного правління, в контексті еволюції державотворчих механізмів прийнято вважати раціоналізацію функціонального балансу політичної системи та оптимізацію взаємодії владних інститутів. Залежно від повноважень при формуванні уряду та інструментів контролю процесів конструювання державної політики змішану модель організації державних органів поділяють на президентсько-парламентську і парламентсько-президентську форми. Таке політичне середовище створює сприятливі умови для стабілізації уряду як релевантного державного органу і диференціації виконавчої влади. Особливість зазначеної тенденції полягає у можливості порушити традиційні конфігурації форм державного правління: диспропорційність у діяльності президента і парламенту, що виражається у політичних конфліктах та відсутності консенсусу у прийнятті рішень, може інтенсифікувати зростання авторитету уряду, очолюваного прем'єр-міністром, що відкриває шлях для становлення міністеріалізму як альтернативної програми організації державної влади, яка заснована на певній автономності функціональних потенцій урядової інстанції [90, с. 57].

Квінтесенцією кореляції владних елементів у процесі модернізації республіканського правління є нівелювання централізації політичного ресурсу. Зокрема, в межах президентського режиму та широкого діапазону функціональних прерогатив цього інституту можлива надмірна концентрація політичних ресурсів у руках глави виконавчої влади, як результат у процесі трансформацій республіканізму в межах однієї конфігураційної матриці виникають гібридні політичні режими з ексклюзивною моделлю організації державної влади.

На прикладі аналізу особливостей політичного устрою країн Латинської Америки Г. О'Доннелл сформував концепцію «делегативної демократії», що визначала закономірності функціонування президентської форми державного правління і мала такі особливості: 1) президент ставить себе вище за партійну систему; 2) за наявності парламентського і судового інститутів немає стримувального механізму практичної підзвітності президента за результати власної діяльності; 3) президент і його прибічники є панівним класом політичного середовища; 4) президент відокремлює себе від взаємодії з іншими органами державної влади і стає єдиною особою, відповідальною за прийняття політичних рішень [42, с. 130].

Сутність теорії «делегативної демократії» полягає в нівелюванні механізмів децентралізації політичної влади і трансформації президентської форми державного правління, заснованої на

перманентному функціонуванні принципу «стримування для противаг», у модель організації державної влади з гіперболізацією функціональної компетенції президентської інстанції. Еволюцію консолідації політичного устрою можна класифікувати на основі рівня концентрації політичних преференцій у руках глави виконавчої влади. Прикладом диференціації управлінських прерогатив президента може бути функціональний потенціал цієї інстанції у білоруській та американській політичних системах. У Республіці Білорусь спостерігається тотальне домінування президентського інституту у сфері формування соціально-політичного простору і набуття політичним устроєм персоніфікованого характеру [91, с. 24—25]; у США президент вимушений корегувати власні політичні ініціативи задля досягнення компромісу з Конгресом, що разом з обмеженням терміну президентських повноважень забезпечує циркуляцію представників політичної еліти в цьому інституті в результаті здійснення демократичних виборів [92, с. 149—150]. Отже, на основі теоретичної матриці президентської форми правління у практичному еволюціонуванні виникають гетерогенні політичні моделі з диспропорційним діапазоном демократичних і авторитарних тенденцій.

Іншим каталізатором модернізації республіканізму, здатним модифікувати принцип організації політичної влади та ієрархізації функціональних преференцій органів державного управління, є місцеве самоврядування. Типологічні особливості консолідації політичної влади на місцевому рівні полягають у конструюванні механізмів взаємодії органів місцевої влади та державних інститутів національного значення. У межах модернізації алгоритмів програмування цього зв'язку в контексті поліваріантності функціонування державної системи виникають варіативні моделі республіканського правління, що диверсифікуються на основі динаміки автономного функціонування муніципалітету. Зокрема, в теоретичній базі місцевого самоврядування прийнято виокремлювати континентальну модель організації вертикалі політичної влади, що була вперше практично втілена у Франції і набула поширення у глобальних масштабах. Сутність французького механізму кореляції полягає в прямому державному управлінні в усіх адміністративно-територіальних одиницях, що створює своєрідну ієрархічну конструкцію транзиту національних директив. Проте в процесі глобальної циркуляції архетипів конструювання політичного устрою жорстка структуралізація владної вертикалі зазнала впливу більш гнучкої «англосаксонської» моделі, що наділяє муніципалітети значними функціональними повноваженнями і можливостями артикуляції власних ініціатив у національному вимірі. Прикладами такої формації є США та Німеччина, де нижні палати бікамерального парламенту — Сенат і Бундесрат відповідно — формуються на основі пропорційного представництва адміністративних одиниць.

Одним із критеріїв визначення функціональної компетенції місцевої влади також є федеративний чи унітарний територіальний устрій країни. Як результат у межах організації державної влади можуть виникнути варіативні моделі політичного устрою: від унітарної президентської республіки з жорсткою централізацією політичних ресурсів та регламентацією діяльності місцевого самоврядування до федеративної парламентської республіки, заснованої на плюралізмі політичних ініціатив і наданні муніципалітетам високого рівня функціональної автономності та можливості презентації власних інтересів на законодавчому рівні через представництво у парламенті.

Незважаючи на структурні особливості політичної диференціації, важливим критерієм стратифікації поліваріантності матриці республіканізму є соціальний аспект. Наявність громадянського суспільства забезпечує компетентність у реалізації виборчої функції демократичної політичної системи та ідентифікує високу динаміку впливу суспільних ініціатив на прийняття політичних рішень. Активістський тип політичної культури соціуму та інтеграція в законмірності політичних реалій на рівні політичної свідомості визначає межі консолідації демократичного режиму за республіканської форми правління. Низький показник участі суспільства в державотворчих процесах та відсутність практичного функціонування реальних механізмів впливу громади на діяльність владної еліти і визначення курсу державної політики детермінують авторитарні модифікації державного правління та відхилення реальної моделі політичного устрою від теоретичних засад демократичності політичних конфігурацій республіканізму. Отже, форма політичного правління та ефективність мобілізації демократичних інструментів здійснення державної влади перебуває в прямій залежності від рівня політичних свобод, активізації суспільної діяльності та компетенції політичної ідентифікації спільноти.

Хоча сутність республіканської модернізації політичного устрою в контексті історичних детермінант полягала в деструкції монархічного абсолютизму в сфері розподілу політичних цінностей, еволюція політичного процесу створила передумови для контамінації опозиційних за своїм ідейним наповненням конфігурацій. Обмеження монополії монарха на політичні преференції конституцією привело до формування колегіального органу законодавчої влади — парламенту, що диференціювало політичні прерогативи в межах конституційної монархії. Варіативність управлінських модифікацій і органів державної влади, зумовлена збереженням інституту монарха, нівелюється асиміляцією республіканських принципів у монархічній формі політичної системи, що приводить до ідентичності політичного виміру «демократизованої» монархії і традиційної республіки. Своєрідний симбіоз програм політичного конструювання,

втілений у «монархічному республіканізмі», продовжує існувати у сучасному політичному просторі, зокрема у таких державах як Велика Британія, Данія, Нідерланди, Швеція, Іспанія.

Отже, аналіз реалізації теоретичних засад республіканізму на практиці підтверджує модифікаційне різноманіття республіканської форми правління. Варіативні чинники, виражені у системі диференціації органів державного управління, рівні децентралізації політичної влади, механізмах здійснення управлінських прерогатив, організуванні функціонального поля місцевого самоврядування та у діапазоні можливостей участі суспільства в державотворчих процесах, детермінують диверсифікацію векторів консолідації республіканських політичних конфігурацій. Результатом такого плюралізму політичного конструювання є поліваріатність моделей організації політичної влади в межах матриці республіканізму. Трансформація політичного середовища, заснована на ідеологічній спрямованості, національних особливостях, соціальних інтенціях, позначається на модернізації республіканської форми організації політичної влади. Як наслідок практичне моделювання державного устрою супроводжується реформуванням республіканської парадигми.

2.4. НЕКЛАСИЧНІ МОДЕЛІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Питання про розмежування двох базових різновидів форми правління, на перший погляд, давно й безумовно вирішене: влада глави держави, що передається у спадок, — це монархія, а влада виборна (де-юре) — республіка. Однак політико-правові реалії минулого і сучасності свідчать: існує значна кількість прикладів гібридних або неоднозначних форм правління. Так, найчастіше спостерігається суперечність у визначенні форми правління в тій чи іншій державі з огляду на позиції формально юридичні і фактично політичні. Крім того, досить часто спостерігався й спостерігається феномен плавного «перетікання» однієї форми правління в іншу (у деяких випадках у повну протилежність) за відсутності юридичного оформлення на конституційному рівні таких змін. Тому, на наше переконання, системний аналіз розмежування де-юре й де-факто всіх існуючих нині форм правління не втрачає актуальності ні на суто теоретичному, ні на прикладному рівнях дослідження.

Найважливішими проблемами у з'ясуванні функціонування некласичних моделей форми правління є такі: 1) розгляд деяких методологічних основ визначення форми правління; 2) аналіз базових векторів трансформації та модифікації інституту глави держави

в умовах абсолютної, дуалістичної й конституційної (парламентської) монархії на прикладі країн Європи й Азії; 3) визначення сильних сторін монархічної форми правління в сучасних умовах; 4) з'ясування особливостей двох протилежних тенденцій у розвитку інституту глави держави за республіканської форми правління — його «розмивання» у парламентських системах і авторитаризації в патримоніальних та неопатримоніальних системах.

Поліфункціональний теоретико-прикладний характер дослідження цієї проблематики зумовлює вибір широкої джерельної бази — інформаційних повідомлень, монографічних досліджень, дисертаційних напрацювань тощо. Особливо ґрунтовні роботи українських учених А. Фісуна «Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації» і С. Шуляка «Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі», присвячені аналізу актуальних питань причин зростання автократичних форм правління у сучасному світі, а також книга російського дослідника Л. Селезньова «Політичні системи сучасності: порівняльний аналіз», що пропонує системний розгляд політичних і формально юридичних особливостей різних форм правління на прикладі конкретних країн.

Системний підхід до розгляду й аналізу проблематики формально юридичного й фактично політичного розмежування форм державного правління передбачає пошук відповідей на низку питань, головними з яких, на нашу думку, можна вважати такі: якими є основні причини невідповідності визначення форми правління де-юре й де-факто в кожній конкретній країні і які з них є спільними для низки подібних країн? Якими є основні вектори трансформації форм правління? У чому полягає термінологічна й фактична специфіка визначення тієї чи іншої форми правління? Які зміни (юридичні, політологічні, соціокультурні) відбулися в останні десятиліття у визначенні й аналізі форм правління та з чим вони були пов'язані?

Вказані питання не вичерпують усієї широти досліджуваної в цій роботі проблематики. Однак вони можуть стати поштовхом до подальших досліджень трансформації форм правління в сучасному світі.

Правовий і фактичний статус глави держави є однією із ключових ознак при визначенні форми правління. Саме від цього залежать бази інституційні й функціональні складники системи державної влади й управління, характер політичного режиму у певній країні. Український учений В. Шатило, зазначаючи «сильні» сторони інституту президентства (які, на наш погляд, можна цілком коректно екстраполювати й стосовно інституту глави держави загалом), перераховує такі важливі для політичної системи напрями його функціонування: 1) цілісність здійснення влади; 2) здатність об'єднувати як по горизонталі, так і по вертикалі різномірні елементи

держави; 3) оперативність у збиранні та опрацюванні інформації, необхідної для прийняття державних рішень; 4) персоніфікація відповідальності за ефективність і наслідки ухвалених рішень [93, с. 18].

Отже, ключовим фактором при визначенні форми правління є інститут глави держави. Тому в межах цього дослідження увага буде зосереджена на специфіці (насамперед юридичного, політичного й соціокультурного характеру) функціонування інституту глави держави. Фактично саме реальне співвідношення прав і обов'язків глави держави — монарха або президента в абсолютній більшості випадків — визначає форму правління. На нашу думку, пріоритетними при визначенні форми правління у конкретній країні є не конституційно-юридичні ознаки, які вказують лише на формально визначені напрями й межі перебігу політичних процесів у державі, а політичні та соціокультурні (складний комплекс традицій, політичної історії, політико-правових прецедентів, політичної культури й багатьох інших елементів) характеристики.

Інститут монарха пройшов тривалий процес політичної і юридичної еволюції, результатом якого стали новітні його модифікації й моделі. Як правило, монарх проголошується главою держави офіційно — такий його статус може бути закріплений на конституційному рівні й/або внаслідок політико-правових прецедентів (традицій). Винятком є Японія, де імператор за Конституцією — символ держави і єдності народу. А, наприклад, в Іспанії король — глава держави, символ єдності народу й гарант наступності держави [94, с. 68]. У такий спосіб означається особливий політико-правовий статус монарха — не просто як глави держави, а як прямого носія національної історії й традицій, персоніфікованого уособлення своєї нації. У наведених прикладах ідеться про обмежені (конституційні) монархії, які по суті (не з юридичної, а з політичної точки зору) є нині гібридними формами правління.

У чому ж проявляється подібна «гібридність» сучасних монархій?

По-перше, у тому, що в сучасних умовах у більшості випадків, за винятком абсолютних і частини дуалістичних монархій, глава держави володіє не стільки реальною політичною і державною владою, скільки впливом і авторитетом. Це, у свою чергу, породжує таку ситуацію. З одного боку, влада глави держави (монарха) стає усе більш номінальною, а його державні права й обов'язки — церемоніальними, навіть представницькі функції в такому випадку можуть бути суттєво обмежені. З іншого боку, незважаючи на всю формальність свого політико-правового статусу, глава держави в умовах функціонування обмеженої монархії несе більший тягар відповідальності — не тільки за себе особисто, а й за свою родину, у т. ч. й за своїх попередників. І якщо монарх справляється із цим завданням гідно, в очах суспільної думки зростає не тільки його особистий авторитет, а й авторитет самого інституту монархії, він стає

більш життєздатним, легітимізується в умовах зрілої демократії. Отже, вважаючи сучасну обмежену монархію особливою «гібридною» формою правління, більшість дослідників звертає увагу на її нерозривний зв'язок з демократичними принципами, нормами, інститутами, цінностями — усім тим, без чого немислима сучасна зріла демократія. Тому й до монархів за таких умов висуваються вимоги, схожі на ті, яким повинні відповідати політики, що обираються. Інакше кажучи, сучасний глава держави за монархічної форми правління має бути не менш легітимним, ніж інші актори політичної арени.

По-друге, про «гібридність» сучасних монархій свідчить і перегляд у деяких з них принципів базової процедури — престолонаслідування. Це стосується не тільки обмежених, а й класичних — абсолютних і дуалістичних — монархій, де на зміну персональному престонаслідуванню приходять клановий і/або виборний принцип, наприклад, у деяких ісламських державах, де традиції бедуїнів-кочівників сильніші, ніж норми звичаєвого права. У Саудівській Аравії й Катарі, наприклад, спадкоємця престолу обирають шейхи (вожді, старійшини племен) із числа можливих претендентів [29, с. 91—92].

Крім того, останнім часом спостерігається поширення прецеденту дострокового (прижиттєвого) і добровільного припинення повноважень главою держави на користь свого престолонаслідника. Так, у грудні 2006 року король Бутану Джигме Сингай Вангчук достроково передав управління країною в руки свого сина принца Джигме Кесара Намгейля Вангчука більш ніж за рік до призначеного раніше строку. 30 квітня 2013 року королева Нідерландів Беатрикс зрелася престолу на користь принца-наступника Віллема-Александера. Це вже другий випадок в історії країни — 30 квітня 1980 року королева Юліана зрелася престолу на користь своєї дочки й престолонаслідниці Беатрикс. Відомо, що королева Великої Британії Єлизавета II оголосила про початок процесу передачі своїх повноважень. Названі приклади, на наш погляд, свідчать про поступовий відхід від догматичного трактування одного з базисних принципів монархізму, який виражається у відомій фразі «Король помер. Нехай живе король!». Подібні прецеденти можуть стати поштовхом для глибших змін інституту монархії і його поступової трансформації у бік перехідних форм правління.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що монархічна форма правління має свої відносні переваги й недоліки. Наприклад, український дослідник А. Ярош, обстоюючи переваги монархічної форми правління загалом й абсолютизму зокрема, наголошує, що саме абсолютизм може забезпечити поштовх для розвитку держави (особливо це стосується держав зі значними територіями) у перехідний період — після більших воєн і потрясінь. Вчений також переконаний у тому, що ця форма правління є найкращою для

найменших країн у всі часи [95, с. 8]. Викладені аргументи є досить спірними, особливо враховуючи той факт, що монархічний абсолютизм як форма правління практично завжди балансує на межі деспотизму, будучи різновидом необмеженого авторитаризму, який в остаточному підсумку майже завжди призводить до краху державності або до її радикальної (часто революційним шляхом) трансформації. Тому навіть традиційні абсолютні монархії (наприклад, у країнах Перської затоки) в останні роки майже непомітно й дуже обережно, але все-таки роблять деякі кроки до часткової демократизації.

Монархічна форма правління, яка передбачає обмеження влади глави держави, безсумнівно, має значно більше переваг. Насамперед це те, що названа форма правління сприяє досягненню й збереженню високого рівня політичної стабільності в країні за дотримання демократичних процедур і норм ротації всіх базових державних інститутів, за винятком інституту глави держави. Так, багато в чому збереженню відносної політичної та соціальної стабільності в Бельгії в період найтривалішої за всю історію країни урядової кризи (19,5 місяців протягом 2010—2011 рр.) сприяв, нехай і опосередковано, інститут монархії, оскільки саме глава держави — король Альберт II став об'єднувальним началом у процесі пошуку й налагодження політичного діалогу між представниками фламандської та валонської громад. Подібну роль — національного об'єднання на основі примирення — відіграв і король Іспанії Хуан Карлос I, що вступив на престол наприкінці 1975 р., після чого розпочалася руйнація підвалин фашистського режиму й демократизація країни.

Другий аргумент: як свідчить досвід абсолютної більшості країн із цією формою правління, обмежена монархія в сучасному світі забезпечує максимально високий рівень легітимності й авторитету глави держави, який досягається як завдяки сприйняттю громадянами (або точніше — підданими корони) цього інституту як належного, що й символізує собою саму національну історію, так і внаслідок тих обмежень формального й неформального характеру, які накладають на монарха. Підґрунтям для обох підстав є принцип безперервності державної влади, який зобов'язує монарха відповідати тим самим вимогам, що висувалися до його пращурів сотні років тому, підтримуючи реноме інституту монархії, репутацію династії, а значить — і національну державність загалом. При цьому в умовах обмеженої монархії принцип безперервності державної влади органічно доповнюється всіма процедурами, інституціональними й функціональними вимогами, без яких немислима сучасна демократія, що, у свою чергу, сприяє ще більшій відкритості й здатності до змін інституту глави держави як одного з ключових у національній політичній системі країни.

Розглядаючи республіканську форму правління і її «гібридні» модифікації, слід зазначити, що принцип виборності, який споконвічно визначався як базовий для неї, поступово набуває нових форм і варіантів. Наприклад, коли йдеться про парламентську республіку, то президент як глава держави не є де-факто прямим представником народу, оскільки обирається не всіма громадянами, а парламентаріями. Отже, мандат глави держави в парламентській республіці є досить обмеженим — він опосередкований двічі: спочатку виборці віддають частину своїх повноважень членам парламенту, і лише потім ті делегують їх президентові. Тобто, республіка в її буквальному розумінні «спільної справи» трансформується шляхом появи своєрідних політичних «посередників», які можуть спотворювати або інтерпретувати по-своєму, що називають «спільна справа». Тому не дивно, що за таких умов інститут президентства набуває лише символічного характеру, подібного до політико-правового статусу глави держави в обмеженій монархії. Найчастіше така трансформація закріплюється винятково на рівні політичних прецедентів і традицій без належного конституційного оформлення. Наприклад, в Італії й Австрії інститут президентства на конституційно закріпленому рівні є важливим і політично вагомим, втім на практиці в цих країнах він втратив своє політичне значення внаслідок реалізації феномену «партійної держави»: ключові державно-управлінські рішення й формування центральних органів державної влади здійснюють або шляхом прийняття коаліційного пакту (Італія), або шляхом прийняття відповідних (а фактично обов'язкових для виконання) рекомендацій правлячої партії (Австрія) [96, с. 8].

У парламентських республіках роль глави держави зведена найчастіше до суто декоративних функцій, де-факто політично нівельована, а в президентських республіках поширена протилежна ситуація, коли інститут глави держави стає самодостатнім, таким, якому не потрібні інші інститути центральної державної влади. Як наголошують американські дослідники Г. Бейлі і Дж. Шафритц: «...роль президента в президентській республіці настільки велика, що деякі державознавці навіть називають його «головною рушійною силою механізму держави» [97]. Саме президентська форма правління вирізняється надзвичайно високим ступенем персоніфікованості, що зближує цей різновид республіканізму з монархізмом, де історично склалася традиція отождолення країни з монархічною особою.

За американської моделі президентури, яка передбачає обов'язковість періодичної змінюваності глави держави, паралелі з монархічною формою правління виглядають досить умовними. Коли ж йдеться про президентури частини країн Латинської Америки, Азії й Африки, названі паралелі й аналогії мають набагато більше підстав, тому подібні форми правління визначаються в юридичній і

політологічній літературі як «суперпрезиденталізм» або «суперпрезидентські режими». Класичним прикладом суперпрезиденталізму як особливої (і, безумовно, «гібридної») форми правління є кілька держав Латинської Америки. Так, більшість президентських республік цього регіону в ХХ ст. й частина з них (скажімо, Венесуела, Болівія, Еквадор) у ХХІ ст. є сучасними й постсучасними модифікаціями традиційних для минулого бонапартистських або цезаристських режимів, що вказує на виражені авторитарні характеристики названих різновидів президентсько-республіканської форми правління.

«Гібридність» суперпрезидентських республік країн Латинської Америки опирається багато в чому на феномен патримоніалізму. За визначенням українського вченого А. Фісуна, це «присвоєння сфери управління офіційними носіями політичної й державної влади, а також невичленованість публічно-політичної й приватної сфер суспільного життя, заснованої на домінуванні колективістського типу масової суспільної свідомості» [98, с. 154]. Внаслідок такого специфічного «присвоєння» главою держави всієї сфери управління у нього формується розуміння «своєї» країни й громадян як власного приватного володіння, що призводить до фактичної приватизації президентом в умовах патримоніалізму різних суспільно значущих функцій і державних інститутів, тобто фактичне перетворення формально юридично республіки на сучасну модифікацію абсолютної монархії у формі особистої (персоніфікованої) диктатури. Як писав британський дослідник Р. Бендикс, «в умовах патримоніалізму правитель розглядає всю сферу політичного управління як власну особисту справу, у такій же спосіб він використовує своє володіння політичною владою як корисне доповнення до своєї приватної власності» [98, с. 154]. Не дивно, що суперпрезидентські республіки в ХХ ст. й нині часто є реінкарнацією середньовічних абсолютних монархій, де глава держави мав абсолютний суверенітет і був найбільшим власником у країні.

В останні десятиліття патримоніалізм у країнах Латинської Америки, Азії й Африки трансформувався в неопатримоніалізм — форму правління й політичний режим, який передбачає персональне правління в умовах функціонування сучасних політичних інститутів, з одного боку, і збереження розгалуженої мережі персональних зв'язків традиційного типу (конфесіональних, племінних, патронажних), з іншого. Такі персональні зв'язки традиційного типу не просто інтегруються в сучасну політичну систему, а й стають визначальними у виборі базових способів і принципів її функціонування [17, с. 3]. Неопатримоніальні режими зумовлюють деформацію інституту глави держави в президентській системі правління, яка перетворюється на систему (як правило, довічну, а не періодично змінювану, як має бути в республіках) персональної

влади однієї людини. У такий спосіб порушується основний принцип функціонування республіканської форми правління — виборність центральних органів влади держави. Незмінюваність десятиліттями глави держави формує феномен розуміння президента як «батька нації», для якого його країна — не тільки особиста вотчина, а й більше — «нація-родина».

Квінтесенцією сучасного політичного процесу є універсалізація демократичних засад моделювання державного правління та адаптації архетипів ліберальної модернізації соціально-політичного простору. Ключовий атрибут прогресивних держав такої формації — консенсус суспільних ініціатив та елітарних інтенцій в напрямі розвитку демократичних принципів організації політичного устрою владних інституцій. Міжнародна кон'юнктура детермінує поширення демократичних цінностей у сфері державного будівництва і спрямована на нівелювання потенційного становлення авторитарних форм правління, опозиційних тенденцій превалювання демократичних канонів. Хоча цей процес давно посідає важливу позицію в часово-просторовому континуумі, актуальним залишається питання конструювання універсальної програми реалізації демократичної концепції у сфері функціонування соціально-політичного середовища, здатної інтегрувати численні механізми, принципи та особливості демократичної парадигми, сформовані в межах еволюції розуміння сутності вказаного концепту суспільством та відображені у працях класиків світової політичної думки. У цьому аспекті поліархія виступає своєрідним індикатором повноти та якості консолідації демократичних алгоритмів під час проекції форми державного правління та політичного режиму.

Питання досягнення ідеальних пропорцій сфери впливу державної влади та діапазону поширення індивідуальних свобод в межах демократичної парадигми стало об'єктом дослідження представників різноманітних наукових традицій, шкіл та епох, серед яких варто виокремити доробок Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джефферсона, А. де Токвіля, Дж.-С. Мілля, Дж. Сарторі, Д. Гелда, Ф. Гаєка, С. Верби. В Україні цю проблему вивчали О. Проценко, В. Шаповал, О. Ярмиш, Р. Павленко. У цьому дослідженні особлива увага приділена працям Р. Даля, які стали теоретичною основою поняття «поліархія».

Головна мета осмислення поліархії полягає у визначенні закономірностей конструювання форми державного правління на основі систематизації фундаментальних принципів демократичного політичного режиму з урахуванням можливостей їх практичного втілення в контексті моделювання ідеальної соціально-політичної системи. Для досягнення поставленої мети варто здійснити проекцію форми правління, яка б відповідала критеріям поліархії Р. Даля,

і проаналізувати можливість реалізації конструкції цього типу в українських соціально-політичних реаліях.

Розподіл політичних преференцій та визначення політичних статусів у межах організації державного правління завжди залишається точкою конфронтації соціальних інтересів. Амбівалентний характер низки демократичних принципів спричинює неоднозначність інтерпретації проблемних позицій демократичного превалювання над альтернативними політичними технологічними матрицями державного конструювання в контексті досягнення ідеальної форми моделювання політичної системи. Зокрема відкрите питання визначення ролі еліт у конфігураціях демократичного режиму, досягнення балансу в плюралізмі соціальних інтенцій та нівелювання «тиранії» більшості при формуванні вектора державної політики. Наприклад, А. де Токвіль закріплює за лідерами демократичного суспільства таку функціональну програму: «Розвивати демократію — оживляти переконання, зберігати традиції, регулювати імпульси, замінювати крок за кроком відсутність суспільного досвіду знанням справ і сліпі інстинкти розумінням істинних інтересів; адаптувати правління до часу і місця; видозмінювати його у відповідності з обставинами та індивідуальними інтенціями» [46, с. 7]. Сентенцією висловлювання є «просвітницький» характер діяльності політичних еліт у рамках демократичного устрою з метою вдосконалення механізмів участі соціуму в державотворчих процесах та підвищення рівня політичної компетенції та свідомості. Однак Й. Шумпетер виразив сумніви стосовно ключового аргументу демократичного ідеалу — «влади народу»: «Демократія не означає і не може означати реальне правління суспільства в контексті очевидного значення термінів “суспільство” і “управління”. Демократія означає тільки те, що народ має можливість прийняти чи відхилити людей, які управляють ними... Один з аспектів даного твердження може бути виражений ототожненням демократії з владою політиків» [47, с. 143]. Інший дослідник демократичного улаштування політичного простору Дж. Сарторі відзначає рівновагу артикуляції ініціатив соціальних прошарків: «Попри те, що гасло демократії — врядування більшості, саме повага до прав меншості та захист цих прав підтримують динаміку й механіку демократії. Словом, права меншості — неодмінна умова самого демократичного процесу. Якщо ми віддані цьому процесу, тоді ми повинні бути прихильні до врядування більшості, стриманого та обмеженого правами меншості» [50, с. 38]. Можна дійти висновку, що ефективність механізмів демократичного регулювання соціально-політичних відносин заснована на врахуванні інтересів меншості та встановленні меж домінування більшості. Порушення цієї тенденції ускладнює консолідацію демократичного політичного режиму та сприяє девіації від ідеалів демократичної форми правління.

Отже, гетерогенність теоретичних засад та практичного досвіду організації соціально-політичної системи, заснованої на ідейній матриці демократичних алгоритмів державного конструювання, актуалізує питання можливостей досягнення ідеальної структури правління в межах демократичної ідеологічної площини. Відповідь на нього потребує встановлення чітких індикаторів ефективності функціонування державної системи, балансування політичних прерогатив та відповідності демократичним канонам. Аналізуючи потенційні бар'єри імплементації демократичних параметрів у програму державного будівництва, Р. Даль виокремлює ключовий інструмент диференціації ефективності демократичного устрою — збереження індивідуальних прав особистості з метою нівелювання небезпеки встановлення тиранії [99, с. 273]. Цей аспект ліг в основу концепції автора стосовно продуктивності мобілізації демократичних засад моделювання політичного середовища. Фундаментальним концептом учення науковця є «поліархія», теоретичні основи якої були представлені у праці «Поліархія: участь та опозиція» [100]. В уявленнях Р. Далья поняття «поліархія» — це своєрідний каталізатор формування ідеальної демократичної моделі, заснованої на системі ключових інститутів ліберальної ідеології, що розрізняє утворені в межах ліберальної доктрини політичні режими за рівнем демократичної консолідації [101, с. 121—122]. Дослідник обґрунтував власну теорію представницької демократії, що спирається на врахування ідейного плюралізму соціальних інтенцій та існування механізмів рівномірного впливу груп інтересів на управлінські рішення [51, с. 63—90].

У нашому дослідженні категорія «поліархія» використовується як теоретична матриця, що включає набір фундаментальних технологій практичного політичного конструювання та соціального регулювання на шляху формування ідеального державного правління. Така інтерпретація дає змогу узагальнити сутність та практичну цінність ключових принципів поліархії, створити універсальні схеми демократичної консолідації і визначити ефективність функціонування політичної системи ліберального типу. Крім того, аналіз структурних конфігурацій поліархії дає змогу спрогнозувати можливі тенденції організації форми державного правління та відобразити критерії функціонування державного апарату.

Р. Даль, моделюючи власний формат ідеального демократичного режиму, виокремлює такі елементи:

— ефективна участь: до того, як політичне рішення прийнято правлінням, усі члени суспільства мають володіти рівними та ефективними можливостями презентації власної позиції;

— рівність у голосуванні: коли настає момент прийняття рішення, кожен представник суспільства повинен бути забезпечений

рівнозначним та дієвим правом голосу і всі голоси мають бути враховані;

— досягнення розуміння через інформування: протягом визначеного проміжку часу кожен громадянин має отримати однакові та реальні можливості ознайомлення з ключовими векторами державної політики та їх вірогідними результатами;

— вирішальний контроль над програмою політичних рішень: виключно народ володіє правом визначення питань програми порядку денного. У межах цього пункту демократичний процес потребує перманентного функціонування трьох попередніх ознак. Вектор державної політики мусить бути відкритим для корегування суспільними ініціативами;

— інклюзивність: наділення кожного представника соціуму політичним правом участі у державотворчих процесах, передбачених попередніми критеріями;

— гарантія фундаментальних прав: необхідною умовою ідеальної демократії є захист вищевказаних індивідуальних прав та свобод особистості законодавством [101, с. 8—10].

Крім того, важливими структурними складовими практичного втілення поліархії є варіативні соціально-економічні показники: високий рівень економічного благополуччя, урбанізація, індустріалізація, диференціація професійної діяльності та зростання валового національного продукту [102, с. 19]. Отже, поліархія — це демократична модель політичних конфігурацій, заснована на рівноправній конкуренції індивідуальних інтересів у межах плюралізму ідеологічного контенту суспільних ініціатив та консолідації позитивних економічних детермінант. Проте цей продукт лібералізації та активізації динаміки суспільної діяльності не виключає необхідності існування функціонального державного апарату, здатного інтенсифікувати раціоналізацію рівнозначної конфронтації соціальних інтенцій шляхом балансування суспільних відносин через консенсус у прийнятті політичних рішень. Квінтесенція діяльності управлінської структури «поліархічної» формації полягає в забезпеченні повноцінної артикуляції очікувань соціуму та їх врахуванні при визначенні курсу державної політики. У зв'язку з цим постає питання: який тип державного правління ідеально відповідає системним ознакам поліархії?

Превалювання суспільних інтересів у розподілі пріоритетів політичного середовища вимагає існування дієвої, плюралістичної партійної системи, що є релевантною характеристикою представницької демократії [103, с. 36]. Кожне політичне об'єднання спрямовує вектор власної діяльності на вираження та агрегування суспільних інтересів відповідно до напрямку політичної ідентифікації. Політичний інститут, здатний забезпечити візуалізацію соціальних інтенцій на державному рівні та продукувати плюралізм ідейного

наповнення управлінської політики, — парламент. Закріплення за виборчим правом статусу єдиного механізму формування кадрового складу парламентської інстанції забезпечує реалізацію у політичному процесі ключових атрибутів поліархії — волевиявлення громадян та вирішального впливу на державотворчі процедури. Отже, парламент — незамінний елемент ідеального демократичного режиму. Крім того, варто врахувати концепцію «делегативної демократії» Г. О'Доннелла, яка заснована на деструктивному прояві демократичних модифікацій, зумовлених узурпацією законотворчих прерогатив парламенту, надмірною централізацією політичної влади і тотальним превалюванням президентського інституту над політичними партіями, що є повним антиподом представницької демократії [42, с. 130]. Отже, при розмежуванні владних преференцій президентської і парламентської інстанцій при формуванні державного правління, поліархія вимагає домінування саме колегіального представницького органу. Ідеальною формою організаційних конфігурацій політичної системи в контексті реалізації критеріїв поліархії Р. Даля можна вважати парламентську форму правління.

Доцільність змішаного формату інституалізації політичного простору з перевагою парламенту у концентрації політичних прерогатив (т. зв. парламентсько-президентського типу) залежить від диференціації політичних функцій між владними інстанціями та ефективною реалізації механізму «стримування і противаг», направленою на нівелювання можливостей зосередження влади в руках президента з подальшою трансформацією у президентсько-парламентську або виключно президентську форму та ліквідацією персоналізованого характеру державної політики. За умов стратифікації функціональних прерогатив гілок правління та обмеження експропріації рівномірно розподіленої політичної влади встановлюється баланс кореляції президентського та парламентського інститутів і не порушуються фундаментальні принципи артикуляції ідейного різноманіття суспільних інтересів.

Важливим аспектом функціонування державного апарату цього типу є взаємозв'язок між політичними елітами та суспільством. Ключова ознака поліархії полягає в орієнтації еліти на плюралізм ініціатив і потреб соціуму та виправдання очікування груп інтересів [51, с. 72]. Як результат, можливість отримання владних привілеїв конкуруючих політичних сил залежить виключно від мобілізації політичного ресурсу, що відображається у створеному алгоритмі діяльності державної структури в межах поліархії: визначення політичного курсу залежно від суспільних очікувань та підзвітність народу за результати політичних рішень з метою раціонально-легальної легітимації та здобуття подальшої електоральної підтримки.

Якщо виборчі процедури, референдуми та можливість вступу до політичних організацій створюють в ідеалі передумови для участі

громадян в державотворчих процесах та визначення векторів державної політики і прийняття окремих політичних рішень, постає питання про існування механізмів здійснення суспільного контролю за функціонуванням політичних еліт. Адже існує небезпека цілковитої трансформації «підзвітної демократичної моделі поліархії» в «централізм політичного домінування делегативної демократії» чи «автономну від суспільних інтересів демократичну конкуренцію еліт», що на практиці стане відхиленням орієнтації державного управління від плюралізму соціальних потреб в бік тотальної концентрації політичної влади чи гонитви політичних еліт за утриманням владного ресурсу без ідентифікації власних інтересів з ініціативами суспільства. На думку Р. Даля, вирішення цієї проблеми можливе за допомогою симбіозу конструктивної опозиції та динамічного соціуму з високим рівнем демократичної культури [99, с. 320].

Інтеграція вказаного чинника в моделювання сприятливої для поліархії форми державного правління з належним рівнем організації механізмів функціонування владної системи детермінує необхідність створення ефективного інституту місцевого самоврядування та розвитку громадянського суспільства з високим рівнем політичної активності, плюралізмом ідейної спрямованості й конкурентної терпимості, вираженої у конструктивному ставленні до альтернативних інтересів представників громади. Активізація динаміки росту суспільної участі у політичному процесі заснована на принципах компетентності, толерантності та плюралізму, дає змогу обмежити процедурний характер діяльності еліт, що відображається у суб'єктивному виборі орієнтації на електоральні потреби чи на виключно індивідуальні інтереси, і створити передумови для громадського контролю за програмою управлінських рішень та результатами їх виконання. Наявність нонконформістських політичних сил у парламенті здатна забезпечити мінімізацію превалювання більшості, абстрагувати архетипи владного функціонування від «тиранії над меншістю» та мотивувати представників діючої влади до комплексного врахування плюралізму суспільної думки при вирішенні питань національного характеру.

Продуктивна діяльність органів місцевого самоврядування в ієрархії функціональних інстанцій державного апарату зумовлює територіальну сегментацію політичних ініціатив залежно від суспільних потреб та інтенсифікує реалізацію громадянських інтересів. Диференціація державних рівнів прийняття політичних рішень посилює плюралізм політичної ідентифікації соціуму та забезпечує рівноправність конкуренції суспільних інтересів.

Зазначена вище гарантія індивідуальних прав і свобод та паритет політичної участі у державотворчих процесах потребує дієвої законодавчої регламентації. Як результат, важливим елементом конфігурацій державного правління в межах поліархії є незалежна

судова гілка влади, здатна регулювати принципи політичних відносин, нівелювати дисонанс конкуренції суспільних інтересів та обмежувати потенційну концентрацію політичної влади в руках певних політичних акторів. Юрисдикція судової системи зобов'язана поширюватись на вирішення варіативних проявів інтенціональних конфронтацій та декларувати рівноправність політичних можливостей суспільних груп.

Концепція поліархії передбачає наявність універсальних демократичних канонів, реалізація яких створює передумови для моделювання ідеального політичного режиму з ефективним державним правлінням. Проте, ідеалістична мета цієї теорії не уникає критичних інтерпретацій поліархії як деструктивного шаблону продуктивного державного устрою. Зокрема В. Робінсон розцінює поліархію як синтетичну конструкцію маніпулятивного характеру в контексті імперіалістичного домінування транснаціональних політико-економічних еліт шляхом глобального продукування демократичних цінностей: «Поліархія чи «демократія низької інтенсивності» — структурна ознака нового світового порядку: глобальна політична система, що відповідає глобальній економіці, підконтрольній гегемонії транснаціональних еліт, що виступають агентами транснаціонального капіталу» [104, с. 4]. Сентенція цієї позиції полягає в дисфункції рівномірного розподілу політичних авторитетів та цінностей і формуванні сприятливого середовища для тотального превалювання елітарних груп у конкуренції суспільних інтересів. Додатковим аргументом для негативного трактування мобілізацій архетипів конструювання політичної системи, властивих ліберальній ідеологічній матриці, можна вважати сучасну кризу капіталізму та проблему повноцінного функціонування інструментів і механізмів регламентування ліберальних закономірностей організації політичного простору з диспропорційним розподілом політико-економічних можливостей різних соціальних груп й політичних акторів [105]. У цьому разі інтенції формування ідеальної моделі демократії в межах поліархії за дисбалансу ключових функціональних аспектів на практиці перетворюються на тенденцію нав'язування суб'єктивних інтересів привілейованих груп з розшаруванням арсеналу суспільних можливостей участі у політичному процесі.

Складність інтеграції базових інститутів поліархії у праксеологічний вимір зумовлює амбівалентне трактування ефективності результатів конструювання політичної системи такого формату. Цілковита реалізація пропорцій демократичного устрою політичного правління зумовлює успішність поліархії, але деструкція однієї кондиції детермінує деформацію соціальної рівноваги та крах політичних конфігурацій усєї структури. Діапазон потенційних можливостей моделювання соціально-політичного середовища як продукту консолідації поліархії можна прослідкувати на прикладі окремої

країни. Наприклад, Україна продовжує перебувати на етапі трансформації політичного устрою, і в межах програми політичних реформ перехідного періоду визначено курс на становлення демократичних канонів функціонування політичної системи. Однак чи досягли процедури модернізації форми державного правління та методики здійснення політики завершальної стадії ідеальної моделі поліархії? Фінансове становище сучасної України не можна розцінювати як каталізатор удосконалення політичних механізмів у контексті поліархії, оскільки в пасиві української економіки — високий рівень соціального розшарування та низький показник валового національного продукту. Стосовно рівності прав і свобод громадян України як ключового індикатора поліархії, то прерогативи закріплені в Конституції країни. Кадровий склад державних інститутів формується за допомогою загальних виборчих механізмів, а різноманіття політичних партій з варіативною ідеологічною спрямованістю забезпечує артикуляцію плюралістичних суспільних інтересів. Проте водночас порушено важливі принципи поліархії — рівномірну диференціацію політичної влади та активізацію конструктивної діяльності політичної опозиції. Президентсько-парламентська форма правління детермінує отримання функціональних преференцій у сфері визначення діапазону управлінської діяльності президентською інстанцією, що одночасно з низькою динамікою ефективною участі опозиційних сил парламенту в прийнятті політичних рішень національного масштабу сприяє централізації політичних ресурсів у руках правлячої еліти та нівелює потенціал ідейного плюралізму. Порушення рівноваги політично-економічних прерогатив у суспільній структурі та в режимі функціонування державного апарату породжує деформацію ідеального типу поліархії та спричинює дисонанс рівноправної політичної участі і паритету можливостей накопичення фінансових активів. Як наслідок, у класифікації політичних систем за рівнем демократичної консолідації Р. Даля українська модель державного управління може отримати таку інтерпретацію: «Проводяться значущі чесні вибори, але піддаються тиску окремі незалежні політичні організації та применшується динаміка певних проявів суспільного нонконформізму, окрім того офіційна влада наділена певними преференціями, в тому числі й в інформаційній презентації» [101, с. 121].

Теорія потенційного конструювання ідеального політичного устрою в межах реалізації фундаментальних принципів поліархії, адаптованих з ліберальної ідеологічної матриці, є неоднозначною. З одного боку, демократична філософія зазнає нещадної критики від противників імпліцитної політики імперіалізму транснаціональних політичних груп і в рамках кризи капіталістичної ідеології сприймається ними як нерадикальний метод глобальної політичної еліти, мобілізований для експропріації фінансових активів та

контролю над політичними ресурсами менш впливових представників міжнародної арени через нав'язування архетипів демократичного моделювання державного правління [104, с. 318]. Водночас за формою політичних конфігурацій вказаного формату закріплено статус найефективнішого режиму, здатного інтенсифікувати зростання економічних показників, соціальних благ та становлення універсального державного апарату. У будь-якому разі, практична імплементація базових елементів поліархії в програму соціально-політичної реальності має супроводжуватися відповідною модернізацією форми державного правління. Інституалізація політичного простору подібного характеру відбувається на основі теоретичних засад цілковитої рівноваги суспільних свобод і можливостей, помножених на плюралізм політичної ідентифікації та різноманіття ідейних переконань. Важливим аспектом державного устрою, сформованого в межах поліархії, є продуктивна артикуляція суспільних ініціатив та матеріалізація потенціалу конкуренції політичного плюралізму. Дієвим інструментом встановлення балансу ідейних конфронтацій можна вважати парламентаризм як спосіб організації державної влади. Якщо ж форма державного правління змішана і не виключає функціональних преференцій президентського інституту, то ключовою умовою досягнення поліархії є диференціація політичних прерогатив владних інстанцій з нівелюванням можливостей централізації політичних повноважень та надання процедури прийняття політичних рішень персоніфікованого характеру. Найкращі передумови для реалізації таких ідеалів поліархії як право вибору та візуалізація власних інтересів через політичну ідентифікацію створює парламентська чи парламентсько-президентська республіка. Організацію політичної влади та функціональних прерогатив державних інститутів цього типу можна тлумачити як асиміляцію ідейної матриці поліархії в межах конструювання ефективної моделі державного правління.

Отже, розглянувши новітні підходи до класифікації форм державного правління, ми обґрунтували, що для їхнього визначення необхідне висвітлення співвідношення формальних і реальних ознак. З огляду на це визначено критерії розрізнення форм правління: ступінь поділу влади; характер народовладдя; інституційну форму глави держави; спосіб формування уряду; історичний тип держави; співвідношення політичних сил у державі на момент її конституювання; рівень правової культури й економічного розвитку держави; національний склад населення; розміри території держави тощо.

Дослідивши проблематику визначення критеріїв типологізації демократичних і недемократичних форм правління, ми наголошує-

мо, що застосування комплексної диференціації форм держави і державного правління дасть змогу глибше проникати у сутність різних моделей соціально-економічного та політичного устрою, у специфіку базових культурних норм конкретних регіональних і локальних цивілізацій. Нечіткість визначення критеріїв, розбіжності у тлумаченні особливостей їх застосування часто стають причинами тривалих дискусій у дослідницьких колах щодо того, до якого типу республік належить форма правління у тій чи тій державі, тому постає необхідність заглиблення у сутність проблематики цих дискусій на полідисциплінарному рівні.

З'ясовано, що при аналізі інституту держави провідним є вивчення форми правління загалом та її існуючих різновидів і можливих модифікацій. Оскільки найпоширенішим різновидом у сучасному світі є республіканська форма правління, її дослідженню присвячено більшість напрацювань із зазначеної тематики. Однак аналіз монархічної форми правління є не менш актуальним не лише у сенсі теоретичних напрацювань, а й з огляду на практичну значущість результатів такої роботи. Інтерес до монархії в останні роки зростає, активізуються дискусії про необхідність реставрації в деяких країнах національної монархії. Пошуки відповідей на питання про привабливість монархічної системи правління необхідні й актуальні з огляду на визначення можливих моделей трансформації форми державного правління у світі загалом та в Україні зокрема. Йдеться про виявлення базових ознак монархічної форми правління: конкретизацію порівняльно-історичного аналізу характеру діяльності монархів; з'ясування невід'ємних ознак монархічного правління — спадковості, стабільності, неперервності та безконфліктності.

Доведено, що форма політичного правління та ефективність мобілізації демократичних інструментів здійснення державної влади перебувають у прямій залежності від рівня політичних свобод, активізації суспільної діяльності та компетенції політичної ідентифікації спільноти. У цьому контексті важливо з'ясувати різноманіття республіканської форми правління. Варіативні чинники виражені у системі диференціації органів державного управління, рівні децентралізації політичної влади, механізмах здійснення управлінських прерогатив, організації функціонального поля місцевого самоврядування та можливостей участі суспільства в державотворчих процесах. У відповідності з цим ми порівняли особливості протилежних тенденцій у розвитку інституту глави держави за республіканської форми правління — його «розмивання» у парламентських системах і авторитаризацію в патримоніальних і неопатримоніальних системах.

Системний підхід до розгляду й аналізу проблематики формально юридичного й фактично політичного розмежування форм державного правління передбачає пошук відповідей на цілу низку

питань, головними з яких є: основні причини невідповідності визначення форми правління де-юре й де-факто в кожній конкретній країні; ключові вектори трансформації однієї форми правління в іншу; термінологічна й фактична специфіка визначення тієї чи іншої форми правління.

Серед неklasичних моделей форми правління важливе значення має поліархія, що дає змогу з'ясувати закономірності конструювання форми державного правління на основі систематизації фундаментальних принципів демократичного політичного режиму з урахуванням можливостей їх практичного втілення в контексті моделювання ідеальної соціально-політичної системи. Категорія «поліархія» використовується як теоретична матриця, що охоплює ефективну участь, рівність у голосуванні, досягнення розуміння через інформування, вирішальний контроль за програмою політичних рішень, гарантування прав і свобод людини.

3. ПЕРЕХІДНІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

3.1. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ МОДЕЛІ ВІДТВОРЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Варіативність можливостей форм державного правління провокує ідеологічну конфронтацію способів організації політичної влади. Успіх такої політичної конкуренції знайшов своє відображення в еволюції політичних режимів у демократизації С. Гантінгтона [106]. Сучасний політичний процес детермінував популяризацію демократичних тенденцій у межах будівництва політичної системи і становлення механізмів функціонування соціально-політичного діалогу між владними інститутами та громадянським суспільством. Такий вектор соціально-політичного розвитку закріпив за демократизацією роль ключового, фундаментального явища в перманентному процесі трансформацій структури і функціональних аспектів політичного апарату держави. Неминучість модернізації у вимірі глобального політичного простору й локальної структуризації політичної системи окремої держави стала важливою детермінантою моделювання політики країн Східної Європи.

Дуже важливе практичне вивчення й теоретичне пояснення домінантних у контексті сучасної політичної реальності процесів демократизації. Релевантний для систематизації результатів трансформаційних політичних процесів історичний потенціал країн Східної Європи, еволюція яких вимірюється досвідом тоталітарних регресій і демократичних цивільних інтенцій, став підходящим об'єктом аналізу дихотомії форм політичної системи на основі демократичної модернізації соціально-політичних конфігурацій державного устрою.

У межах наукового генезису питання демократизації форм правління стимулювало етапи формування численних ідейних шкіл із власним категоріальним апаратом, методологічною базою, різнобічними концепціями. Серед найвідоміших дослідників, які досягли успіхів у вивченні закономірностей політичної модернізації, — С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, Г. Алмонд, Д. Аптер, С. Верба, Л. Пай, С. Ліпсет, В. Ростю, Є. Вятр. У контексті процесів політичної модернізації надзвичайно важливим є дослідження моделей політичної системи країн Східної Європи. Реалізація цієї мети передбачає такі завдання:

- визначити сутність процесу політичної модернізації і значенні параметри концепту «демократичний транзит»;
- систематизувати політичні, економічні, соціальні передумови і детермінанти політичної модернізації в країнах Східної Європи;
- імплементувати в методологічний інструментарій дослідження вчення Ф. де Сосюра про синхронічні та діахронічні параметри в контексті пояснення форми й змісту процесів модернізації політичної системи в країнах Східної Європи;
- здійснити компаративний аналіз закономірностей трансформації форм державного правління в країнах Східної Європи.

Варіативне корегування політичного курсу держави і структурна деформація системи організації політичної влади детермінують актуальність ретельного вивчення фундаментальних засад таких процесів, що знайшло своє відображення в появі терміна «політична модернізація», який визначає зміни у політичному балансі держави. Політологічний енциклопедичний словник трактує політичну модернізацію як «процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією й розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, характерних для розвинених країн, у країнах менш розвинених» [80, с. 208]. Ідеться про якісне реформування соціального устрою, ідеологічної матриці та форми організації політичних інститутів.

Прогресистська концепція політичної модернізації має успіх також в ідеях представників наукового простору. Наприклад, американський теоретик Г. Алмонд, ототожнюючи політичну модернізацію з розвитком, при визначенні цього процесу акцентував на важливості реформації політичної системи. Згідно з його поглядом, політична модернізація — це відповідь політичної системи на зміни в соціальному і міжнародному середовищі, що ґрунтується на утворенні державних інститутів, формуванні суспільної свідомості, розподілі політичних ролей і соціальних цінностей [107, с. 47; 108, с. 896]. Інший американський дослідник С. Верба, характеризуючи кореляцію елементів політичної системи й громадянського суспіль-

ства, трактує політичну модернізацію в рамках активної участі соціальних мас у формуванні та подальшому функціонуванні політичної системи [109, с. 5].

Важливими для визначення теоретичних меж концепту «політична модернізація» є представлені на розгляд наукової громадськості фундаментальні ідеї С. Гантінгтона. Автор, зокрема, не виключав можливості регресивного ефекту модернізації у процесі раціоналізації політичної влади, диференціації нових функціональних аспектів політичної системи, участі соціальних груп у діяльності апарату правління [110, с. 209]. У контексті нашого дослідження політична модернізація постає як конструктивне становлення ефективного правління, яке здатне за допомогою авторитету, легітимності та професіоналізму якісно здійснювати державні функції, незважаючи на соціальну нестабільність [111, с. 93].

У межах прогресистського підходу до видозміни політичного устрою держави, тобто якісної політичної модернізації, тезаурус дослідження поповнюється новим релевантним концептом — «демократичний транзит». Вичерпне визначення цього процесу сформульоване теоретиками американської політичної думки Х. Лінцем і А. Степаном: «Демократичний транзит — це здійснений процес консолідації й досягнення консенсусу щодо політичних процедур для забезпечення виборного уряду, коли інститут влади наділяється повноваженнями в результаті незалежного голосування; коли обраний уряд де-факто має у своєму розпорядженні владу для моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча й суднова влада, породжені новою демократією, не мають ділити владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре» [112, с. 3]. Інший представник західної політичної думки Л. Пай розглядав демократичний транзит у контексті становлення рівня політичної культури, що саме по собі супроводжується реорганізацією соціально-політичного діалогу між державними інститутами й соціальними масами [113, с. 3—4]. Систематизація інтерпретацій сутності політичної модернізації та демократичного транзиту як прогресивного вектора цього процесу має на меті здійснення глобальної трансформації антидемократичного режиму, що включає всі форми соціально-політичного буття, в більш ліберальне русло з наступним закріпленням нових соціально-політичних канонів.

Теоретики парадигми політичної модернізації, аналізуючи еволюцію політичних систем країн світу, вказують на кілька етапів демократизації. Класичним прикладом прийнято вважати класифікацію С. Гантінгтона, який виокремив три хвилі демократичного транзиту, що проходили в різні періоди суспільної історії [106].

Отже, фундаментальною основою для демократичних тенденцій кінця ХХ ст. і третьої хвилі демократизації, яка за різними оцінками триває дотепер, є трансформація політичних систем і соціального устрою країн Східної Європи. Для якісного аналізу цього явища важливо визначити геополітичні межі дослідження, тобто сформулювати територіальні межі країн Східної Європи, що перебувають під дією транзитивних соціально-політичних конфігурацій. За принципом географічної архітекτονіки в контексті історичного процесу до країн Східної Європи територіально належать Росія, Україна, Польща, Білорусь, Чехія, Словаччина, Словенія, Румунія, країни Прибалтики та ін. Однак після розвалу СРСР територіальний маркер країн «східні» був видозмінений в «центральні», тому точного географічного визначення для країн «центрально-східної Європи» не існує. Інший критерій стратифікації — соціалістичне минуле. Однак однорідність цього принципу також порушена нерівномірним перебігом демократизації в країнах Східної Європи. Виходячи з цієї систематизації, країни також поділяють на 4 групи: країни центрально-східної Європи й Балтії, які стали членами Європейського Союзу; країни південно-східної Європи (Болгарія, Румунія, Албанія, республіки колишньої Югославії), які мають позитивну динаміку демократизації, але з різних причин відстали від першої категорії країн; пострадянські республіки (Україна, Молдова, Грузія), які за оцінками західних рейтингів визначили курс на демократизацію та європейську інтеграцію ключовим вектором зовнішньої політики; Росія й Білорусь, які більшою мірою діють у межах централізації політичної влади в руках державного апарату, що може призвести до стабілізації неоавторитаризму [114, с. 6].

Для визначення закономірностей демократичних трансформацій форм державного правління та компаративного аналізу моделювання політичних систем східноєвропейських країн дослідження більшою мірою спрямоване на політичну детермінанту територіального розподілу. Для формування загальної картини транзитивних процесів у сфері державного правління країн східної Європи, крім загального аналізу демократизації країн регіону як цілісної процедури третьої хвилі демократичного транзиту, необхідно здійснити ретельне зіставлення особливостей модернізації політичної системи країн з різним рівнем демократичної динаміки, серед яких Польща, Румунія, Болгарія та ін.

Виходячи з визначення політичної модернізації, вона реформує ключові сфери соціально-політичної реальності, насамперед форму державного правління. Демократичні трансформації супроводжуються численними зовнішніми й внутрішніми факторами, які акумулюють тенденції модернізації. Внутрішні кондиції продовжують бути об'єктом дискусій представників різних наукових шкіл і простежуються в дихотомії структурного й процедурного підхо-

дів [52]. Структурний підхід ґрунтується на кореляції соціально-економічних і культурно-ціннісних факторів як причині демократичних трансформацій політичної системи. Процесуальний передбачає домінуючу роль у модернізації конкретних процесів, процедур і прийняття рішень агентами демократизації усередині самої політичної системи.

Для глибокого аналізу трансформаційних тенденцій доцільний функціональний метод, який дає змогу одночасно охопити варіативність причинних факторів і різних рівнів динаміки процесів демократизації країн Східної Європи. Для цих цілей слід уперше в політологічну методологію імплементувати філософський метод швейцарського дослідника Ф. де Соссюра, яким послуговуються для пояснення лінгвістичних явищ у контексті цілісності тимчасової періодизації й системності [115, с. 117]. Цей метод ґрунтується на вивченні об'єкта дослідження у процесі його еволюції — діахронії та аналізу його сутності в зіставленні з іншими елементами досліджуваної системи на певному етапі історичного становлення — синхронії. Пропонований науковий механізм уможливить цілісний аналіз процесу модернізації політичних режимів країн Східної Європи крізь призму їх історичного становлення — діахронічний рівень, а також синхронне зіставлення рушійних факторів, особливостей і результатів модернізації елементів (окремих країн) єдиної системи (східно-європейського регіону). Такий підхід допоможе визначити динаміку демократизації східноєвропейських країн, рівень демократичної спрямованості політичної системи і на основі зіставлення синхронічних процедур з діахронічними результатами спроектує ієрархію ефективних інструментів і способів демократичних трансформацій форми державного правління та модернізації соціально-політичних відносин, що в перспективі допоможе подолати конфронтацію структурного й ціннісного підходів у визначенні цих показників.

Успішність демократичного транзиту залежить від системності імплементації у соціально-політичний лад реформ із подальшою консолідацією утвореного політичного режиму. Висока оцінка сучасної демократизації країн Східної Європи асоціюється з європейською інтеграцією. Такі тенденції соціально-політичної модернізації визначають домінантною преференцією демократичного процесу — «виникнення й розвиток чітких управлінських структур на європейському рівні» [116, с. 71].

На діахронічному рівні процес модернізації державного устрою країн Східноєвропейського регіону почався в другій половині ХХ ст., коли через делегітимізацію комуністичного правління на тлі численних нонконформістських виступів соціальних мас у Польщі, Угорщині, Чехословаччині постало питання формування нового модернізованого уряду. Так було запущено механізм моделювання демократичних конфігурацій форм державного правління.

Фундаменталізація модернізованого уряду зіткнулася з проблемою конструкції нової політичної структури на основі диспропорційно діючої, не здатної на легітимне моделювання ефективного курсу державної політики адміністрації. Ключову роль на перших етапах моделювання демократичного уряду, яке відбулося на тлі конфронтації громадськості з антидемократичним режимом, відіграв фактор соціальної ініціативи. Як результат, кумулятивний характер народного руху та економічних проблем, спричинених дезорганізацією адміністративної діяльності, детермінували реформування судової гілки перехідної політичної системи: у Польщі на початку 80-х років ХХ ст. було сформовано Головний адміністративний суд, Державний і Конституційний трибунали [114, с. 103]. У контексті цієї трансформації постає особливість моделювання нової системи правління — реалізація алгоритмів участі громадянського суспільства в державній політиці, стабілізації політичної влади на основі соціального консенсусу.

Розглядаючи демократичні інтенції на синхронному рівні, можна визначити домінантні рушійні сили трансформації політичного режиму в межах еволюції від народних виступів до особистої участі суспільства в процесі державотворення. Компаративне зіставлення свідчить, що в Польщі, делегітимізація уряду відбувалася паралельно з економічним занепадом, що спровокувало реформування форм державного правління [117, с. 179]. Альтернативним фактором урядової трансформації в Румунії стало питання етнічної конфронтації, а саме жорстка політика глави держави Н. Чаушеску щодо угорських меншин [118, с. 107—108].

Моделювання демократичних форм державного правління здійснювалося з огляду на основні цінності та принципи демократичного режиму. Важливою тенденцією демократичної еволюції країн східноєвропейського регіону та особливістю модернізованої моделі форм правління стало «формування правової держави». Цей етап транзиту на своєму діахронічному рівні був актуалізований на початку 90-х років ХХ ст. і характеризується фундаментацією нормативно-правової бази щодо порядку функціонування органів державного управління й прийняттям Конституцій у країнах регіону. Ліквідація залишкових фрагментів комуністичної політики й становлення нових форм державного апарату супроводжувалися юридичним закріпленням демократичних цінностей. Аналіз цих процесів на синхронному рівні вказує на істотні відмінності в реалізації юридичних трансформацій у східноєвропейських політичних системах. Невелика кількість ранніх реформ супроводжувалися відсутністю імплементації прийнятих законів у країнах регіону, за винятком Угорщини, Польщі й Естонії [119, с. 100]. Синхронне зіставлення соціально-політичних кондицій країн східноєвропейського регіону демонструє справжнє походження «законодавчого зво-

лікання». Проблема полягала не в структурних факторах відсутності соціальних інтенцій, а навпаки, соціальна воля була спрямована на демократизацію соціально-політичного устрою. Ключову роль в ускладненні імплементації законодавчих проектів відіграв процедурний фактор, а саме небажання еліт втратити контроль над політичною владою [119, с. 105]. Отже, реформування урядового апарату зіштовхнулося з авторитарним менталітетом ключових гравців політичної системи. Діахронічний рівень демократизації визначає тривалі межі такої конфронтації в контексті деавторитаризації соціально-політичних відносин усередині політичної системи.

Важливою ознакою демократичної форми державного правління є чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. При цьому жодна з гілок влади не повинна домінувати в цьому механізмі. Наприклад, у Польщі з метою запобігання асиметрії було скасовано положення про Сейм як єдиний вищий орган влади. Відповідно за ним було закріплено законодавчі повноваження; виконавча влада була сконцентрована в руках президента й уряду, а судова надана незалежним судам на чолі з Верховним судом [117, с. 78].

Диференціація політичної функції забезпечує існування ще однієї особливості нової форми державного правління — децентралізації політичної влади, розподілу політичних повноважень між урядовими інститутами. В Угорщині, наприклад, для запобігання концентрації влади в руках президента суттєво обмежені потенційні повноваження цієї урядової інстанції, тобто президент «править, але не управляє» [117, с. 53]. З тієї самої причини в Польщі на підставі ратифікації Конституції 1997 року політичні права президента теж було обмежено [120, с. 79]. Цей принцип нової моделі став важливим етапом демократизації соціально-політичного устрою шляхом регламентації діяльності вищих органів державної влади на основі пошуку консенсусу, співробітництва, стримування й противаг.

Консеквентний процес фундаменталізації демократичних цінностей у політичній системі детермінував процес нівелювання центристських потенцій шляхом демократичного плюралізму — новим характерним для державної системи принципом. Ця тенденція стала основою для становлення форми державного правління країн Східної Європи в межах моделі класичної парламентської держави. Парламент наділений важливими функціональними повноваженнями і політичними прерогативами. Компаративний розгляд модифікації парламентаризму в різних країнах регіону демонструє варіативність організації функціонування цієї інстанції як ключового інструмента демократизованої форми державного правління. Наприклад, польський парламент складається із Сейму й Сенату, які функціонують як два окремі державні органи і лише в передбачених Конституцією ситуаціях об'єднуються в Національні збори. Болгарська законодавча влада не стала об'єктом диференціації і

сконцентрована в руках однопалатного парламенту. Така ж форма організації влади властива Угорщині, де функціонують однопалатні Державні збори [117].

Важлива складова функціональності демократичних механізмів парламентаризму — наявність стабільних, діючих політичних партій із чітко сформованою системою поглядів на курс державної політики, здатних на артикуляцію та агрегацію суспільних інтересів, а також боротьбу за розподіл політичної влади. Особливістю східноєвропейської демократизації стала трансформація хаотичності суспільних об'єднань на початковому діахронічному етапі в сучасну партійну систему помірною плюралізму, яка поєднує найпопулярніші партії в різних країнах регіону [117]. У Польщі — Цивільна платформа, Союз демократичних лівих сил, «Право й справедливість», Польська селянська партія; у Болгарії — Громадяни за демократичний розвиток Болгарії, Болгарська соціалістична партія, Рухи за права й волі; в Угорщині — Християнсько-демократична народна партія, Угорська соціалістична партія. Лібералізація принципів здійснення державної політики створила ґрунт для інтеграції в політичну систему та виборність у парламент політичних партій із правоцентристською, радикальною інтерпретацією політичного устрою (партія «За кращу Угорщину») і реформаторським підходом до розуміння соціальної реальності («Руху Палікота» у Польщі).

У кожному разі формування політичної системи на основі стабільних політичних партій з чіткою історично визначеною ідеологічною матрицею або неконформістських традиційному політичному процесу об'єднань із реформаторським підходом до соціально-політичного устрою ґрунтується на важливому принципі демократизації країн Східної Європи — демократичному інституті виборів. Кардинальна трансформація шляхів формування державного управління зумовила реалізацію одного із ключових принципів демократичного політичного режиму — виборності органів управління. Результат — глибока інституціоналізація даного механізму в політичному процесі країн Східної Європи з одночасним конструюванням функціональних систем волевиявлення. Наприклад, в Угорщині Державні збори формуються шляхом складної системи виборів за допомогою трьох способів балотування — індивідуального, за територіальними списками і за республіканським партійним списком [117].

Наступним важливим фактором відродження демократичної форми правління стали перцепція Європейських рекомендацій і вимог у межах європейської інтеграції країн Східної Європи і спадкування європейських форм організації органів управління. Бажання східноєвропейських країн приєднатися до ЄС зумовило конструювання Союзом спеціалізованої програми інтеграції, названої «політикою обумовленості», яка, крім економічних критеріїв відповідності, акцентувала увагу насамперед на адміністративній реформі

в країнах східноєвропейського регіону [119, с. 104]. Ця реформа покликана забезпечити транзит західних демократичних цінностей у східно-європейське соціально-політичне середовище й ґрунтується на реорганізації органів управління, демократизації політичних процесів усередині країни, налагодженні функціональних механізмів місцевого самоврядування. Синхронний аналіз внутрішньої політичної ситуації країн Східної Європи визначає угорську модель організації найуспішнішою на ранніх етапах діяхронічної модернізації і найбільш відповідною преференціям західноєвропейських демократичних канонів [119, с. 104]. Угорська модель ґрунтується на закріпленні виконавчої влади за прем'єр-міністром, якого обирає парламент за поданням глави держави. Висловлення парламентської недовіри може стосуватися тільки прем'єр-міністра, а не окремих міністрів, що забезпечує повну політичну солідарність міністрів із прем'єром. Утвердження плюралістичної системи, глибоких демократичних перетворень і перехід до ринкової економіки стали серйозним кроком на шляху до демократизації і європейської інтеграції [117, с. 54—69].

Систематизувавши дослідження демократичної трансформації країн Східної Європи, можна стверджувати, що процес модернізації має складну теоретичну базу та амбівалентну природу практичної реалізації. Аналіз еволюції демократичного транзиту як перманентної діяхронічної тенденції та зіставлення країн як елементів загальної системи Східноєвропейського регіону показує різну динаміку імплементації демократичних перетворень у процесі становлення модернізованої політичної системи. Варіативні інституціональні конфігурації, форма державного правління, організація органів політичної влади й партійної системи детермінують успішність демократичного транзиту [120, с. 99]. Некоректні трансформації в галузі державного правління можуть завершитися колапсом демократичних перетворень і реінсталяцією авторитарних закономірностей політичного режиму в країнах Східної Європи [121, с. 1—2]. Діяхронія процесу демократизації наповнена варіативними змінами політичного устрою, конфронтаціями політичних акторів у сфері становлення політичного режиму, трансформаціями механізмів кореляції елементів політичної системи. Як результат, тривалий процес модернізації тоталітарної соціально-політичної структури закінчився адаптацією демократичних цінностей в основу східноєвропейської політичної реальності й демократизацією форм організації державної влади.

Отже, в країнах регіону під експліцитним впливом західних демократій, кумулятивною дією економічних, соціальних і політичних факторів утворювалася якісно нова модель урядових конфігурацій, що ґрунтується на домінантних принципах демократичних канонів. Синхронний рівень компаративного аналізу зазначених трансформаційних явищ визначає особливості функціонального

інструментарію й відмінності кожної форми державного правління в країнах Східної Європи. Однак систематизація нових форм правління виокремлює найважливіші властивості, характерні для всіх демократизованих режимів: політичний плюралізм, ключова роль парламенту, виборність органів управління, диференціація політичної влади, правова нормативна база. Перша фаза демократизації форм державного правління східноєвропейського регіону була детермінована суспільними інтенціями, циркуляцією політичних еліт, економічною стагнацією, зовнішніми політичними акторами і зумовила європейську інтеграцію більшості країн. Амбівалентність процесів модернізації припускає можливість реверсивного руху до неоавторитаризму. Тому, модернізовані східноєвропейські форми державного правління неодноразово зіштовхнуться з викликами нового етапу демократизації — консолідацією демократичного режиму.

3.2. РОЗВИТОК ФОРМ ПРАВЛІННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ І РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ

Форма правління є одним з найважливіших елементів соціального та політичного життя будь-якої держави. Розгляд її в контексті становлення російської державності дасть змогу з'ясувати повноваження вищих органів державної влади, порядок їх утворення і характер відносин між ними, а також ступінь політичної участі громадян у їх формуванні.

При визначенні форм правління у державах перехідного типу (наприклад, постсоціалістичних країнах) та країнах, що розвиваються, необхідно застосовувати різні методи дослідження, оскільки в більшості випадків визначити форму правління в цих країнах можна лише на основі повного дослідження діяльності не лише центрального апарату держави, а й повноважень місцевих органів влади. Зокрема, поширеним способом осмислення форми державного правління є функціональний принцип, а саме — визначення питання призначення і відповідальності уряду [13, 696].

Вивчення форми державного правління — це важливий методологічний крок на шляху пізнання такого складного соціального явища як перехідна держава. Перехід від попереднього устрою до нового, що здійснюється шляхом корінних соціальних перетворень, неодмінно призводить до видозміни форми державного правління. При цьому необхідно враховувати, що форма держави, на відміну від її змісту, консервативніша, оскільки потребує більше часу для трансформації.

Форма перехідної держави, як правило, є змішаною та містить елементи різних форм правління. Російський державознавець

В. Чиркін звертає увагу на існування «гібридних» форм, які поєднують протилежні ознаки в межах одного й того самого типу. Перехідна форма, як і сама держава, позбавлена стабільності й рівноваги, вона не має відлагодженої системи стримувань і противаг, їй властивий дисбаланс повноважень органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади [122].

Форма правління в перехідній державі не має класичних елементів та не може існувати в чистому вигляді. Зокрема, в країнах Східної Європи сформувалися як парламентські республіки, так і президентські, але в більшості цих держав утвердилася парламентська система. Це зумовлено насамперед тим, що після довгострокового періоду авторитарної влади, персоніфікованої в особі генерального секретаря комуністичної партії, представники демократичних сил цих країн просто боялися, що у зв'язку із слабкістю демократії сильне президентство може призвести до встановлення нової диктатури [123, с. 29].

На думку польського політолога Є. Вятра, за умов становлення «молодої демократії» парламентські системи загалом безпечніші та життєздатніші, ніж президентські, що зрештою й підтверджує порівняння досвідів постсоціалістичного розвитку східноєвропейських та пострадянських країн. Аргументом на користь цього твердження є те, що більша частина влади, якщо вона зосереджена в руках президента, звужує простір для професійного політичного компромісу. У президентській республіці компроміс не є невід'ємним політичним інструментом.

Можна спостерігати деякі закономірності порядку формування, функціонування й взаємодії вищих органів державної влади в Росії відповідно до особливостей її історичного розвитку та їх впливу на форму правління, закріплену в Конституції 1993 р. Їх дослідження може допомогти уникнути помилок, яких у минулому вже зроблено достатньо, та сконструювати форму правління, побудовану не лише на основі прогресивних ідей, відверто запозичених у зарубіжних країнах, а й використовуючи вітчизняні особливості реалізації державної влади [124, с. 1—3].

Намагання копіювати західні моделі на території постсоціалістичної Росії призвели не лише до ослаблення державної влади, а й до її неефективності за нових умов. Це підтверджує той факт, що запозичення різних інститутів зарубіжного конституціоналізму здійснювалось шляхом спроб та помилок, без урахування науково осмислених підходів.

У Росії в період з 1917 по 1993 р. республіканська форма правління пройшла чотири етапи розвитку: парламентська республіка (березень — листопад 1917 року), радянська республіка (листопад 1917 року — серпень 1991 року), змішана республіка (серпень 1991 року — листопад 1993 року) і суперпрезидентська республіка (з грудня 1993 року).

Історичні особливості форми правління в Росії позначилися на подальшому її розвитку, безпосередній вплив на який здійснила не лише багатовікова монархічна, а й радянська система, яким властива наявність загальновизнаного лідера. Це втілювалося в тому, що, як і раніше, у межах виконавчої влади фактично були закладені паралельні структури — президентська та урядова. Президентській, за зразком Політбюро ЦК КПРС, була відведена роль тіншового, але реального центру влади. Урядовій — роль провідника президентської влади. Отже, форма правління сучасної Російської Федерації — це консолідація запозичених і адаптованих до російських реалій основних елементів форм правління західних країн і водночас результат власного розвитку державності, що тяжіє до централізованої виконавчої влади, встановлення якої є наслідком не лише існуючих умов, а й зумовлено історичними факторами [125, с. 19].

Становлення суверенної російської державності відбувається з величезними труднощами та супроводжується гострою боротьбою політичних сил, яка все більше поглиблює кризові явища російського конституціоналізму. Це, у свою чергу, загрожує поверненням до репресивного режиму та руйнацією державності загалом. До серпня 1991 року політична ситуація в Росії характеризувалася запеклою боротьбою між союзною та новою російською владою за вплив на державний апарат. У персоніфікованому вимірі це означало протистояння двох політичних лідерів — М. Горбачова і Б. Єльцина.

Проблему еволюції російської державності слід осмислити в історичному контексті відносин федеративної держави та її складових частин — 15 союзних республік. Головний вузол суперечностей тут, безперечно, визначався відносинами, пов'язаними з перерозподілом влади і власності між старою бюрократичною елітою і новими регіональними політичними групами. «Вихідний імпульс дезінтеграції союзної державності був започаткований Декларацією про державний суверенітет Росії від 12.06.1990, з якого, власне, і починається новий етап її історичного розвитку» [126, с. 108]. Політична війна завершилася розпадом структур союзної державності. Безпосередній вплив на такий розвиток подій мало те, що в уніфіковану, багаторівневу і централізовану систему організації державної влади та управління в республіках, за аналогією з союзною державністю, були впроваджені інститути президентства.

Впровадження в радянську модель влади генетично несумісного з нею інституту стало іншим за політико-правовими наслідками імпульсом у розвитку російської державності, що зумовив зміст її наступних змін і долю національної державності загалом. При цьому необхідно мати на увазі, що в процесі розпаду російської державності обидві її складові частини — представницька (законодавча) та виконавча (адміністративна) гілки влади так змінили свої власні позиції в її формальній структурі, так перетворили свої функ-

ції і повноваження, що це зумовило загальну дестабілізацію політичної ситуації в країні. Звідси — інституційний конфлікт, що завершився ліквідацією однієї із сторін протистояння. Політична функція перехідного періоду в тому і полягає, що в його межах виробляється та інституціалізується така система, за якої не громадяни пристосовуються до намірів чиновників від політики, а політики, якщо вони хочуть зберегти себе в цій якості, співвідносять свої програмні заяви і конкретні дії з волевиявленням громадян [126, с. 111].

У російському політичному процесі узагальнено можна виокремити три чітко виражені за своїм змістом і механізмами фази політичної боротьби за державну владу, що супроводжувались широкою громадською дискусією про форми державного устрою та правління і політичною конкуренцією різноманітних конституційних проєктів.

Хронологічно перша фаза охоплює червень 1990 — листопад 1991 року. Її можна охарактеризувати як запозичений розвиток, зміст якого обмежений відтворенням і дублюванням на центральному рівні структур союзної держави, а саме: дворівневої системи законодавчої влади, представленої інститутами З'їзду народних депутатів і двопалатної Верховної Ради, та дворівневої моделі виконавчої влади, оформленої в межах президентської і власне урядової підсистем державного управління.

На цьому етапі розвитку російської державності не спостерігалося вираженого дуалізму в позиції двох провідних державних інститутів — президента і парламенту. І хоча інститут президентства був вписаний в радянську модель організації державної влади формально, без зміни вихідних доктринальних (політико-правових) та інституційних основ її життєдіяльності, збереження рівноваги у політичній системі забезпечувалося завданням виживання за умов протистояння союзним структурам. Система республіканської державної влади може бути визначена як модель співіснування в одному політико-правовому полі двох інститутів різних типів, чий відносини були побудовані за принципом механічного взаємодоповнення. У такій моделі взаємодії досить органічно виглядав і процес однобічного перерозподілу влади, здійснений рішенням З'їзду народних депутатів у листопаді 1991 року на користь її президентської складової.

Політичні підсумки першої фази розвитку російської державності загалом виглядали дуже обнадійливими. Було закладено вихідні компоненти системи політичної демократії: виборні органи громадянського представництва на федеральному і місцевому рівнях; у законодавчій сфері почав працювати двопалатний парламент; було запроваджено інститут глави виконавчої влади, відповідальний перед представницькою владою за проведення урядовою

адміністрацією курсу економічних реформ; сформувався незалежний Конституційний Суд; почали вибудовуватися елементи партійно-політичної структури організації державної влади у вигляді парламентських фракцій.

Друга перехідна фаза у розвитку російської державності охопила період з грудня 1991 року по грудень 1992 року. Симптоми конфліктної взаємодії законодавчої і виконавчої влади фактично проявилися одразу після перших кроків політики лібералізації економіки, що зачепили базові умови існування основних соціальних груп.

За фасадом реформи в душі концепції поділу влади розгорнулася боротьба між різними владними структурами і політичними угрупованнями за безроздільне панування в політичному житті. У міру фактичного виходу інституту президента за межі радянської моделі державного управління та перетворення його на самостійну і самодостатню структуру системна несумісність та конфліктність традиційного і нового підходів до організації державної влади ставали все більш очевидними. Функції та повноваження одного інституту відкрито дублювали функції і повноваження іншого. Латентна і неконтрольована суспільно-політичними та представницькими інститутами фаза паралельного конструювання системи державного управління завершилася наприкінці 1992 р.

Змістом третьої фази розвитку російської державності став перманентний відкритий інституційний конфлікт, що завершився в жовтні 1993 року ліквідацією радянської системи влади та управління [127, с. 92]. З прийняттям Конституції 1993 р. Росія стала суперпрезидентською республікою, про що свідчить не лише характер повноважень глави держави в законодавчій, виконавчій і судовій сферах влади, а й те, що президент виведений за рамки тріади влад і стоїть над ними. Він має право не лише призначати на чолі регіонів губернаторів (незгода законодавчого органу з президентською кандидатурою може закінчитись його розпуском), а й відстороняти їх від влади у зв'язку з втратою довіри до них чи за неналежне виконання своїх обов'язків. Важливо й те, що глава держави здійснює безпосереднє керівництво діяльністю воєнізованих федеральних органів виконавчої влади. Серед «силових» відомств особливе місце посідає Міністерство внутрішніх справ Росії, яке слугує центральною ланкою в забезпеченні правопорядку і боротьби із злочинністю в системі органів виконавчої влади. У деяких випадках глава держави може визначати пріоритетні напрями діяльності МВС на найближчий час [125, с. 21].

Залежно від ролі глави держави й парламенту в механізмі політичної відповідальності уряду російська модель може бути визначена як змішана з домінуванням інституту президентства. За такої моделі уряд формально відповідальний і перед главою держави, і перед парламентом, однак висловлений останнім вотум недовіри чи прийняття

резолуції осуду не тягне за собою обов'язкової відставки уряду. Крім того, ця процедура обтяжена такими умовами, що часто унеможливорює її реалізацію на практиці. Більше того, порушення депутатами питання про відповідальність уряду може завершитися негативними наслідками для самого парламенту. Уряд фактично не залежить від позиції парламентської більшості, формується не за партійною ознакою, а за ступенем довіри з боку глави держави, тому часто і називається «командою президента». Він виконує не програмні вимоги партійної більшості, а настанови глави держави, втілює в життя президентський курс [128, с. 462].

Як зазначає російський державознавець В. Чиркін, російська модель формування уряду характеризується тим, що «Президент при призначенні Уряду, на відміну від Франції, не орієнтується ні на партійну більшість у парламенті, ні на партійну приналежність міністрів» [129, с. 286]. При застосуванні такої моделі глава держави отримує реальну можливість призначити на посаду прем'єр-міністра фактично будь-якого кандидата, незважаючи на позицію парламенту.

Конституція Російської Федерації 1993 р. передбачає, що президент може прийняти рішення про відставку уряду (зазначення підстав для цього не вимагається), а Державна Дума (нижня палата парламенту) може висловити йому недовіру (ст. 117). Однак процедура висловлення недовіри уряду обтяжена такими наслідками для неї самої, що робить урядову відповідальність перед парламентом суто номінальною. Після висловлення Державною Думою недовіри уряду президент РФ може оголосити про його відставку або не погодитися з рішенням Думи. Якщо ж вона протягом трьох місяців повторно висловить недовіру уряду, президент оголошує про його відставку або розпускає Державну Думу. Крім того, голова уряду РФ може порушити перед Думою питання про довіру уряду, що може бути використано як політичний тиск на парламент, адже якщо Державна Дума в довірі уряду відмовляє, президент протягом семи днів приймає рішення про його відставку або про розпуск Думи і призначення нових виборів [130, с. 391]. В умовах, коли уряд — це «команда президента», перспектива розпуску Державної Думи значно ймовірніша.

Притаманна Російській Федерації і ослаблена роль парламенту в законодавчій сфері. Президент Російської Федерації володіє сукупністю повноважень, котрі дозволяють йому впливати як на формування парламенту і припинення його повноважень (принаймні щодо його нижньої палати — Державної Думи), так і на саму законодавчу діяльність. Адже глава Російської держави призначає вибори Державної Думи (п. «а» ст. 84 Конституції РФ) і має право розпустити її в разі триразового відхилення поданих президентом кандидатур голови уряду (ч. 4 ст. 111), повторного протягом трьох місяців висловлення недовіри уряду (п. 3 ст. 117) чи відмови Думи в довірі уряду (ч. 4 ст. 117).

Крім того, глава Російської держави володіє правом законодавчої ініціативи (ст. 84 Конституції), що дає йому змогу порушувати питання про прийняття нових законів, про внесення змін і доповнень до чинних (у т. ч. до Конституції). При цьому право законодавчої ініціативи президента РФ не обмежується питаннями, що належать до його компетенції, а має універсальний характер. Президент може впливати на зміст законопроектів і шляхом використання права вето; при цьому Конституція Російської Федерації не вказує підстав, з яких це право глави держави може бути реалізоване: це можуть бути недоцільність, необґрунтованість того чи іншого законопроекту, його суперечність із чинною Конституцією та чинним законодавством тощо.

Засобом впливу глави держави на діяльність Федеральних Зборів є й передбачений п. «є» ст. 84 Конституції РФ інститут послання президента парламенту про становище в країні, про основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Правова природа таких послань чітко законом не визначена. З одного боку, президент згідно з Конституцією та федеральними законами визначає основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики, відповідно, загальні настанови й конкретні доручення, що містяться в посланні, мають обов'язковий характер, з іншого — послання не є нормативним актом, не може суперечити законам і обмежувати правотворчу діяльність парламенту.

З огляду на повноваження президента Російської Федерації у сфері відносин із парламентом главу держави можна розглядати як неодмінного учасника законодавчого процесу. Якщо ж до цього додати конституційні повноваження глави держави призначати референдум, а також приймати власні нормативно-правові акти, то його роль у сфері здійснення законодавчої влади виявляється не просто визначною, а справді домінуючою [128, с. 525].

Отже, форма правління сучасної Російської Федерації, створена в перехідних умовах історичного розвитку держави, за домінування кризових явищ та зміни форм державної організації, заслуговує на особливу увагу, оскільки тоді була здійснена повна заміна старої форми правління на нову. Державний апарат було доповнено новими державними органами, змінено порядок формування вже функціонуючої системи влади, що дало змогу забезпечити еволюцію історично встановленої форми правління, а також пристосувати її до нових історичних, політичних та економічних відносин. Існуюча на нинішній день в Російській Федерації форма правління у вигляді суперпрезидентської республіки сприяє позитивним процесам підвищення економічного, соціально-політичного рівня розвитку держави, що значною мірою відповідає сучасному станові формування російського суспільства. Проте проблема еволюції форми правління Росії на сучасному етапі полягає в складності її

практичного і теоретичного обґрунтування, а також визначення перспектив її розвитку. Нинішня форма державної влади, безперечно, потребує серйозних змін, зокрема, доцільно скорегувати повноваження президента, парламенту та уряду. Необхідність цього збереже свою актуальність у найближчій перспективі, однак практично політична реалізація модернізації форми державного правління в цій країні залишається під питанням.

Ключовою особливістю політичного процесу кінця ХХ ст. є реформація соціально-політичного устрою країн Східної Європи. Початок цих трансформацій детермінований розпадом радянської системи, що активізував інтеграцію ліберальних цінностей західної демократичної традиції у тоталітарну матрицю соціалістичних політичних орієнтирів. Нова посттоталітарна модель організації державного правління передбачала демократизацію процесів соціальної взаємодії та модифікацію політичних конфігурацій державного апарату. Проте відсутність універсальних механізмів модернізації соціально-політичної реальності та досвіду демократичних трансформацій ідеологічного улаштування, помножена на специфіку ментальних орієнтирів політичної свідомості й ідентифікації суспільства, зумовили гетерогенність результатів моделювання демократичного устрою політичної системи незалежних державних утворень на території колишнього Радянського Союзу. Не стала винятком і республіка Білорусь, реорганізація державного правління якої заснована на частковій адаптації демократичних архетипів.

Актуальність дослідження досвіду Білорусі зумовлена амбівалентністю процедури демократизації її політичної системи, що позначається на закономірностях трансформації форми державного правління та концепції консолідації політичного режиму держави.

Результати еволюції соціально-політичних конфігурацій білоруської форми державного правління створюють потенціальну проекцію аналогічних процесів в інших країнах пострадянського простору та впливають на розподіл політичних цінностей і прерогатив у межах стабілізації соціально-політичного становища східноєвропейського регіону.

Проблема еволюції форми державного правління в контексті реформації соціально-політичного середовища державного устрою залишається об'єктом вивчення представників варіативних наукових традицій, серед яких С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, Г. Алмонд, Р. Даль, М. Леві, Д. Рюшемейер, Р. Дарендорф, С. Верба, Л. Пай, С. Ліпсет, В. Ростю та Е. Вятр. Серед українських дослідників питання еволюції політичного устрою пострадянських держав вивчають Г. Зеленько, В. Шаповал, Р. Павленко та ін. Окрім комплексного аналізу трансформацій соціально-політичного середовища пострадянських країн, здійсненого цими науковцями, особливості таких

процесів у Білорусі стали об'єктом дослідження Н. Рауша, С. Вайта, В. Булгакау.

Надзвичайно важливими питаннями є: 1) встановлення закономірностей моделювання форми державного правління у Білорусі в контексті модернізації соціально-політичних реалій та впливу міжнародної кон'юнктури; 2) систематизація ціннісно-економічних, соціально-культурних та процедурних детермінант реформації політичної системи країни.

Основним концептом тезаурусу роботи можна вважати поняття «форма державного правління». Генезиса терміну почалася ще в політичній думці Давньої Греції і відображена у філософському трактуванні трансформаційних потенцій форм державної влади, здійсненому Платоном [131], а також в уявленнях про правильні та неправильні моделі правління, представлених Арістотелем [132]. Подальше теоретичне осмислення і вироблення практичних алгоритмів реалізації проєкцій державного устрою втілювалося в численних концепціях та варіативних інтерпретаціях. У межах дослідження форма державного правління розцінюється як організація політичної влади на основі розподілу політичних прерогатив та улаштування функціонального інструментарію владних інстанцій з метою формування архетипів соціально-політичних відносин на внутрішній арені та визначення вектора державної політики в міжнародному просторі.

Важливим аспектом у процесі дослідження форми правління є тлумачення категорій «політична трансформація» і «політична модернізація». Семантична гомогенність цих понять зумовлює необхідність їх пояснення. Наприклад, у прогресистській науковій концепції американського дослідника Г. Алмонда політична модернізація постає як своєрідна реакція політичної системи на зміни в соціальному і міжнародному середовищах, що засновується на формуванні суспільної свідомості, розподілі соціальних цінностей та диференціації політичних ролей [107, с. 47]. Американський науковець С. Верба також зауважує позитивний ефект політичної модернізації, що відображається в активізації участі соціальних мас у формуванні і визначенні вектора подальшого функціонування політичної системи [109, с. 5]. Вказані ознаки ідентифікують ключову цінність політичного прогресу зі зростанням динаміки інтеграції громадянського суспільства в державотворчі процеси та позиціонують демократичну модернізацію і прогресистську трансформацію політичного режиму в сферу демократизації. Сутність цього явища вичерпно охарактеризував американський дослідник В. Ростоу: «Демократизація — це рух в напрямі свободи слова, покращення правової адміністрації і конструювання представницької парламентської інституції, сформованої на виборі прогресивного електорату, здатного контролювати бюджетні кошти» [48, с. 182]. Сен-

тенцією цього висловлювання є модифікація форми державного правління з утворенням функціональної парламентської інстанції, здатної консолідувати ідейний плюралізм політичного режиму і презентувати варіативні рівні політичної ідентифікації громадянського суспільства.

Представник західної наукової традиції С. Гантінгтон з метою систематизації трансформаційних процесів доповнив політичний тезаурус поняттям «хвилі демократизації», за допомогою якого відтворив хронологію модернізації державного правління тоталітарних країн у демократичний політичний устрій [106]. Вчений позначає прояви реверсивного характеру, трансформації і реінсталяцію авторитарних політичних установок державного правління, що свідчить про можливість існування регресивної тенденції політичної модернізації. Політична модернізація вказаного типу не ототожнюється з демократизацією форм державного правління, а навпаки, детермінує збереження авторитарних цінностей та принципів улаштування соціально-політичного середовища.

У межах нашого дослідження постає питання: трансформацію форми державного правління Білорусі в контексті деструкції радянської тоталітарної системи можна вважати проявом прогресивної тенденції модернізації з ефективними результатами демократизації політичної системи чи регресивною тенденцією реконструкції алгоритмів авторитаризації соціально-політичних реалій?

Відповідь на поставлене питання можлива за умов комплексного аналізу соціально-політичних детермінант реформування устрою Білорусі та встановлення закономірностей модернізації форми державного правління.

Наприклад, С. Гантінгтон вбачає успішність модернізації політичного устрою держави у таких критеріях:

— раціоналізація політичної влади (продуктивне функціонування державного апарату, що детермінує збереження легітимності на основі результатів власної діяльності);

— диференціація нових функціональних аспектів політичної системи (перерозподіл функціональних прерогатив державних інституцій в традиціях класичної моделі організації гілок влади — «стримувань і противаг»);

— участь соціальних груп в діяльності управлінського апарату (зростання динаміки та діапазону впливу громадянського суспільства на моделювання та реалізацію концепції державної політики) [110, с. 209].

Соціальним аспектом трансформації політичної системи є поява націоналістичних ментальних орієнтирів у політичній свідомості білоруського суспільства. Нонконформістське соціальне середовище зосередило власні зусилля на підриві радянських архетипів

громадянської поведінки з метою імплементації цінностей свободи, незалежності, суверенності та демократичних змін у програму суспільних ментальних установок [133, с. 36]. Ця тенденція створила імпульс для моделювання політичної системи, функціонування якої буде засноване на урахуванні суспільних ініціатив. Виникає потреба у створенні представницької державної інституції, здатної об'єднати різноманітні політичні погляди громадянського суспільства. У свою чергу, плюралізм публічної думки детермінував інтенсифікацію процесу утворення суспільних політичних структур, що закріпилися у статусі елементів демократичної партійної системи. Результатом таких зрушень стало нівелювання монополії комуністичної партії та поява нових структур артикуляції і презентації суспільних інтересів з варіативними ідеологічними матрицями [133, с. 40]. Основою диференціації ідейної складової партійної системи стали різноманітні чинники — вектор політичної розбудови, програма соціальних орієнтирів, реалізація інтенції в межах міжнародних відносин, конфігурації органів місцевого самоврядування, ставлення до урбанізації, позиція стосовно націоналістичних уподобань та ін. Проте поступово ідеологічний плюралізм соціально-політичних утворень та багатоманітність партійної класифікації замінилися ключовим фактором розподілу інтенціонального діапазону політичних партій — ставленням до президентської концепції організації державного правління [133, с. 46]. В результаті ідентифікація з політичним курсом президентської гілки влади чи конформістські уявлення про ефективний алгоритм моделювання державної структури стали відправною точкою стратифікації елементів партійної системи. Нівелювання потенціалу представницького органу політичної влади на цьому етапі становлення форми державного правління зумовило домінування президентського інституту над парламентським. Вказана тенденція була закріплена конституційно. Зокрема, політичні прерогативи президентського інституту зосереджені навколо формування Кабінету Міністрів та судової гілки влади, регулювання законодавчої діяльності парламенту й визначення вектору політичної програми державної розбудови [134]. Отже, конституція республіки Білорусь, датована 1994 р. і покликана стати важливим етапом становлення нормативної бази модернізованої пострадянської політичної системи, була спрямована на фундаменталізацію президентської республіки у межах білоруського соціально-політичного простору [133, с. 59].

Така модель організації державних інститутів ускладнює реалізацію законотворчого потенціалу та автономне функціонування бікамерального парламенту Білорусі. Еволюція політичного устрою білоруської держави в межах перехідного етапу реформації радянських тоталітарних конфігурацій супроводжувалася ста-

новленням фундаментального принципу конструювання форми правління, вибір якого перебуває у діапазоні ідеологічного плюралізму представницького парламенту чи зростання авторитарного лідерства окремого політичного актора через харизматичний тип легітимації. Реалії політичної структури Білорусі на цьому рівні консолідації створеного режиму підтверджують домінування лідерського вектору конструктивістського потенціалу державного правління.

Ключовою ознакою трансформацій білоруської політичної моделі є сильний інститут президентської влади. Концентрація політичних повноважень в руках президента республіки Білорусь О. Лукашенка детермінує персоніфікацію політичного процесу і суб'єктивізацію інтенціональних орієнтирів політичної модернізації. На думку дослідника політичних тенденцій Білорусі С. Вайта: «Упродовж останніх років Лукашенко став головною фігурою білоруської політики, яку напевно можна вважати режимом Лукашенка. Частково — це результат конституційних змін, які він зумів проштовхнути через опозицію парламенту, що і привело його до влади» [133, с. 59]. Можливою передумовою становлення політичного авторитету В. Лукашенка можна вважати низький потенціал реалізації ідейного плюралізму та мобільності політичної еліти, зумовлений ідеологічною стабільністю та конформізмом радянських цінностей політичної активності. Підтвердження цієї тези можна знайти у працях російсько-білоруського науковця С. Коктиша, який вбачає гомогенність політичної думки у монолітності ідеологічної матриці білоруської політичної еліти: «На відміну від союзої еліти і еліти інших радянських республік білоруська не розколася відповідно до класифікації Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера на “твердих” і “м'яких”, тобто консерваторів і реформаторів, а дивним чином вміщувала в одних і тих самих владних персоналіях обидва принципи, на поверхні, в офіційній риторичі, проголошуючи реформи, і в глибині, в системі прийняття рішень, їх же торпедуючи, інтегруючи в політичну культуру традицію несумісності слова і діла. Практично до самого кінця свого політичного буття стара еліта виступала єдиним фронтом, ціленаправлено і послідовно блокуючи всі реформаторські ініціативи» [135, с. 9].

Отже, пасивність діяльності політичної еліти та низька динаміка реформаторського потенціалу стали передумовами реінсталяції персоніфікованого характеру централізації владного ресурсу. Крім того, неадаптованість політичної свідомості суспільства до демократичних цінностей та деградація активістського типу політичної культури, виражена у диспропорційності процесів вербалізації та реалізації ліберально-демократичної ідеологічної доктрини, ускладнили демократизацію політичної системи та ліквідацію потенційної реконструкції тоталітарного улаштування політичного

простору. У цьому випадку максимальним результатом націоналістичного імпульсу білоруського соціуму, який викликав трансформацію радянської системи, може стати здобуття територіальної незалежності та тріумф патріотичних настроїв, а не повноцінна демократична модернізація форми державного правління і основ моделювання політичного режиму.

Як вагомий фактор уніфікації ідеологічних індикаторів білоруського політичного простору та стабілізації домінування президентського інституту діє превалювання індивідуальних інтересів елітарних політичних акторів над інтенціями розвитку демократичних цінностей. Квінтесенцією цих процесів є відхилення політиків від власних ідеологічних переконань та ідентифікація з політичними принципами владного режиму задля отримання певних політичних преференцій [136, с. 60]. Тенденція ідейної однорідності здатна матеріалізуватись в укріплення збалансованого державного апарату, проте не зачіпає перспектив модернізації політичного устрою та реформування курсу державної політики. Так створюються передумови для ідеологічного «застою», нівелювання політичного плюралізму і реверсивної модернізації політичної системи з повторною імплементацією принципів авторитаризму у функціонування державного апарату.

Стабілізація потужного інституту президентства в межах білоруської політичної системи детермінує централізацію політичної влади та підпорядкування йому законодавчих та судових інституцій.

Ключовими етапами становлення тотального превалювання президента у сфері конструювання державної політики можна вважати референдуми, ініційовані О. Лукашенком у 1996 р. та 2004 р. Спочатку відбувся тріумф у політичних конфронтаціях з парламентом за узурпація політичних прерогатив, як наслідок, парламентсько-президентська форма державного правління була витіснена президентською, а на завершальній стадії досягнення політичного домінування президентські повноваження перестали обмежуватись часовими рамками [137, с. 61—62, 121].

Німецький дослідник Н. Рауш, вивчаючи закономірності трансформації білоруської політичної системи, наголошує у характеристиці політичних перипетій на персоналізації політичного процесу, забезпеченні помірного політичного плюралізму шляхом регулювання соціально-політичних відносин та на заміні символічної структури ідеологічної матриці гіперболізацією авторитету президента як незмінного лідера прогресу білоруської державності [91, с. 23]. Науковець ідентифікував політичний устрій Білорусі як автократію в традиціях «султанізму» [91, с. 19]. Централізацію політичної влади автор пояснював через призму індивідуальних інтенцій президента: «У султаністських режимах з'являється високий рівень поєднання при-

ватного та публічного, фактично жоден соціальний елемент чи група громадянського або політичного суспільства не звільнені від впливової влади султана. У султаністських режимах провідна чи навіть відмінна ідеологія не існує відокремлено від деспотичного персоналізму. Можна йти тільки про псевдоідеологію. Символи використовуються суб'єктивно і ключові ініціативи не підкріплюються ідеологічною основою. Це головна відмінність від посттоталітарного режиму, де домінуюча ідеологія, так як і в тоталітарних режимах, офіційно існує» [91, с. 23].

Інтеграція принципу персоніфікації державної влади у всі сфери соціального буття сприяє підсвідомій адаптації білоруським суспільством перманентного домінування президентського інституту на рівні моделювання державного правління. Ця тенденція ускладнює формування неконформістського дискурсу в межах білоруського політичного простору та візуалізацію ідеологічної програми опозиційних політичних сил. На думку Н. Рауша, сучасні реалії соціально-політичного середовища Білорусі можна вважати своєрідним проявом становлення культу особистості в межах трансформації форми державного правління [91, с. 24—25]. Президент стає своєрідним уособленням політичного конструктивізму та ініціатором політичних рішень на державному рівні. Отождолення правління з індивідуальним політичним актором ставить під сумнів демократичний підтекст політичних трансформацій та формує гібридну модель політичного устрою — симбіоз демократичних механізмів державного конструювання та безальтернативне авторитарне домінування однієї політичної сили. Продукт політичної модернізації такого типу асимілює певні закономірності теорії «делегативної демократії» Г. О'Доннелла [42, с. 130], оскільки утворений на деструктивній матриці радянської системи політичний режим Білорусі є взірцем стабільності й стійкості завдяки поєднанню сильного президентського інституту й низького рівня розвитку соціальних та політичних інстанцій, здатних створити конструктивну протидію діючій владі.

Такий стан речей в конфігураціях форми державного правління провокує критичне ставлення міжнародної кон'юнктури до диспропорційного розподілу політичних цінностей. Як результат, Білорусь стає об'єктом перманентних інформаційних кампаній, пов'язаних з ізоляціонізмом соціально-політичного середовища країни від європейської спільноти, а модель державного управління білоруського типу отримала номінацію «остання диктатура Європи» [138, с. 43].

Трансформація форми державного правління республіки Білорусь на початковому етапі конструювання проходила в рамках політичного протистояння парламентської та президентської інстанцій. Результатом конфронтації стало зосередження владних преференцій

в руках президентського інституту. Подальша узурпація політичних прерогатив і централізація владних повноважень детермінували персоналізацію контролю за адміністративно-управлінським апаратом і суб'єктивізацію тенденцій розгортання державної політики. Персоніфікація політичного процесу забезпечила превалювання президента в розподілі політичних цінностей, а інтеграція лідерського образу О. Лукашенка у варіативні сфери соціального буття — легітимацію діючого правління на основі харизматичного принципу, а також нівелювала потенційну динаміку політичної активності білоруського суспільства. Ця закономірність стала підставою для компаративного зіставлення політичного режиму Білорусі з диктатурою та ідентифікації ознак «султанізму» у політичній моделі країни. Як наслідок, трансформація політичного улаштування білоруської держави в контексті деструкції радянської тоталітарної ідеологічної матриці ставить під сумнів ефективність консолідації демократичних канонів у програмі функціонування державного апарату. Управлінський механізм Білорусі є своєрідним поєднанням демократичних процедур з авторитарним регулюванням соціально-політичного простору. У будь-якому разі, незалежно від політичних орієнтирів елітарної структури, на сучасному етапі політичної модернізації улаштування політичних конфігурацій державного апарату Білорусі — яскравий приклад сильної президентської інституції, що матеріалізувалась у президентську форму державного правління.

3.3. ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У вітчизняній та зарубіжній політичній науці останніх двадцяти років чимало досліджень, присвячених аналізу особливостей перебігу трансформаційних процесів на пострадянському просторі, що вказує на безумовну актуальність зазначеної проблематики, високу теоретичну та прикладну цінність подібних робіт. Однак радикальні зміни, які відбуваються у країнах цього регіону, дуже часто характеризуються різноспрямованими векторами трансформаційних перетворень, потребують додаткового осмислення, розгляду і вивчення з метою створення науково обґрунтованих прогнозів майбутнього політичного, економічного і соціокультурного розвитку суспільств перехідного типу. Дослідження специфіки трансформації форми правління у країнах перехідного типу загалом та на теренах пострадянського простору зокрема є одним з найважливіших і актуальних аспектів аналізу зазначеної проблематики.

З огляду на це доцільним є висвітлення особливостей авторитарних векторів трансформації форм правління у пострадянських країнах на прикладі ЦАР (Центрально-Азійського регіону), що передбачає: 1) обґрунтування можливостей використання як однопорядкових понять «форма правління» та «політичний режим» при розгляді здійснення системних перетворень у країнах перехідного типу; 2) з'ясування найхарактерніших ознак демократичних і авторитарних модернізаційних процесів, які розгортаються в останні десятиріччя у світі; 3) визначення й аналіз основних варіантів (моделей) трансформації форми правління у країнах Центральної Азії.

Джерельною базою для такого дослідження стали праці переважно українських і російських дослідників, присвячені розгляду актуальних проблем сучасної політичної науки — трансформації держави загалом та форми правління й політичних інститутів зокрема (монографічні дослідження А. Керимова, М. Моргунової, навчальний посібник О. Новакової), а також висвітлення тематики складнощів здійснення демократичних транзитів нині (праці американського науковця Дж. О'Доннелла та вітчизняного дослідника А. Пахарева). Окрему групу сформували дослідження вітчизняних вчених, в яких розглядаються конкретні приклади посттоталітарних переходів у країнах Центральної Азії (наукові статті Р. Бахтияєва, О. Дудника, Т. Ляшенко).

Аналіз еволюції форм правління та політичних режимів на пострадянському просторі, на думку вітчизняного науковця О. Дудника, дає змогу вести мову про дві протилежні тенденції у державотворчих процесах у названій групі країн перехідного типу. По-перше, у частині країн колишнього СРСР на початку ХХІ ст. відбулася трансформація напівпрезидентських режимів у режими парламентської демократії чи парламентсько-президентські республіки (Молдова, Вірменія, Киргизстан, Україна (2005 — жовтень 2010 рр. — П. М.)). По-друге, реакцією на поширення парламентаризму на пострадянському просторі стало відчутне посилення в інших країнах (Росія, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан) авторитарних тенденцій [139, с. 215].

Є дослідники, котрі відходять від традиційного тлумачення понять «форма державного правління» та «політичний режим» при розгляді специфіки здійснення трансформаційних процесів у країнах перехідного типу. Це, у свою чергу, зумовлює зміщення акцентів при аналізі конкретних типів і форм державного правління та політичних режимів. Як наслідок, у роботах, присвячених перебігу процесів демократичного транзиту на пострадянському просторі, йдеться про президентські, парламентські або змішані режими та демократичне й авторитарне правління. І хоча подібний методологічний підхід з суто наукової точки зору є хибним, він допомагає

дослідникові якомога влучніше та образніше охарактеризувати провідні тенденції політико-державного розвитку у названій групі країн.

Російська дослідниця М. Моргунова розглядає діяльність вищих органів державної влади як політичний режим. Так, за її визначенням, парламентаризм — це різновид політичного режиму, який забезпечує не тільки юридичне, а й фактичне верховенство вищої представницької установи, підпорядкованість і підконтрольність їй уряду: «Насправді, парламентаризм — це не форма, а метод здійснення державної влади, особливий режим, що визначається реальними відносинами, які формуються між законодавчою і виконавчою владами у кожній конкретній державі, за котрого провідну роль відіграє парламент» [140, с. 26—27]. Отже, при вивченні конкретних форм здійснення державної влади, особливостей взаємодії різних гілок влади у країнах перехідного типу закономірно виникає подібна «понятійна плутанина».

Однак, якщо йдеться про наукове розуміння поняття «форма правління», то варто взяти до уваги визначення російського вченого-правника Р. Єнгибаряна, відповідно до якого форма правління — «організація верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структура, компетенція, порядок утворення цих органів, тривалість та обсяг їх повноважень, відносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні» [141, с. 3]. «Сильними сторонами» наведеного визначення, на думку автора, є його комплексний характер, намагання охопити усі можливі вектори політико-правового прояву форми правління, виявити потенційні напрями її дослідження у тій чи іншій країні. Тому запропоноване Р. Єнгибаряном визначення фактично є системною характеристикою як форми державного правління, так і політичного режиму. Тому, спираючись на такий методологічний підхід при дослідженні політико-державницької еволюції країн перехідного типу, найповніше можна простежити усі варіанти, моделі та вектори суспільно-політичних трансформацій у названій групі суспільств.

Отже, цілком правильним є використання комплексного методологічного підходу при розгляді трансформації форми правління у країнах перехідного типу. У цьому контексті необхідно зосередити увагу на з'ясуванні відмінностей між авторитарною та демократичною моделями модернізації. Найголовніша відмінність полягає у тому, що авторитарна модель модернізації спирається на волю правлячого класу, ефективність застосування бюрократичного примусу і контролю за виконанням його розпоряджень. Демократична модель, у свою чергу, ґрунтується, насамперед, на широкому застосуванні механізмів самоорганізації суспільства, а держава і політична еліта мають забезпечувати сприятливі умови для успішного здійснення модернізаційних перетворень. За зауваженням вітчизняної дослід-

ниці О. Новакової, у сучасному суспільстві демократизація стає глобальною тенденцією цивілізаційного розвитку, а тому «авторитарні методи модернізації суспільства можуть бути корисними лише в обмежений період часу, у випадку використання їх для створення передумов демократизації суспільства» [142, с. 129]. З метою підтвердження або спростування наведеного твердження варто розглянути основні відмінності між авторитарною і демократичною моделями модернізації.

Для авторитарної моделі характерною є посилена роль національної суверенної держави у здійсненні усіх модернізаційних проєктів. Особливого значення в цих умовах набуває централізований матеріальний та ідеологічний примус [142, с. 128]. Яскравим прикладом ефективного прояву названої ознаки авторитарної моделі модернізації є китайський досвід здійснення соціально-економічних перетворень в останні два десятиріччя. Так, російський дослідник О. Виноградов, характеризуючи форму правління сучасного Китаю як авторитарну колегіальну систему, що виросла з патріархального суспільства, називає її базові елементи. По-перше, це наявність партії авангардного типу, яка має монополію на владу і легітимність якої ґрунтується на феномені ідеологічної канонізації вищого керівництва. По-друге, відмова правлячої еліти (насамперед внаслідок суперечливого досвіду правління Мао Цзедуна. — П. М.) від позитивного перебування на вищих партійних і державних посадах, а отже, налагодження інституціалізованого механізму пошуку і підготовки наступників, який довів свою успішність [143, с. 94]. Саме зазначені особливості форми правління Китаю допомогли здійснити карколомний модернізаційний прорив у країні, перетворивши національну політичну систему на досить динамічну, але, водночас, традиційну.

Не менш важливою характеристикою авторитарної моделі модернізації є обов'язкова (добровільна або примусова. — П. М.) консолідація суспільства навколо єдиної модернізаторської ідеології, вилучення альтернативних позицій і думок, що спирається на діяльність партії-гегемона та декількох політичних партій (зазвичай суто декоративних, партій-маріонеток. — П. М.), які підтримують основну ідеологічну лінію. Це, у свою чергу, обумовлює надзвичайно високий ступінь централізації управління, посилення бюрократизації суспільства. Громадянське суспільство у такій моделі правління якщо й існує, то розвивається виключно під егідою (такою, що публічно декларується, або латентною. — П. М.) державних діячів та в руслі провідного ідеологічного напрямку. Особливостями політичної культури суспільства за цих умов стає поступове виникнення та вкорінення в громадянську свідомість нових соціокультурних цінностей під впливом соціально-політичних й економічних

успіхів модернізації [142, с. 128—129]. Можна дійти висновку, що авторитарна модель модернізації формує таку модель правління, яка заснована на нерівномірному розвитку різних суспільно-політичних сфер, коли центральні виконавчі структури, а також інститут глави держави розвиваються гіперболізовано, а законодавча гілка влади, місцеве самоврядування, усі можливі варіанти громадянської активності перебувають під повним контролем влади виконавчої і мають найчастіше суто формальний, «фасадний» характер.

Демократична модель модернізації ґрунтується на визнанні необхідності створення національної суверенної держави, існуючої не як апарат насильства, а як ефективний механізм самоорганізації суспільства. Це зумовлює послаблення позицій традиційних еліт та їх легітимності, виникнення і посилення модернізаторської еліти, а отже, відкритість та конкурентність шляхів формування еліти [142, с. 128]). Одна з сутнісних ознак демократичної моделі модернізації — це відкритий характер діяльності політичної еліти та органів державної влади, транспарентність державної політики, відповідальність політичних акторів перед суспільством. Так, за словами авторитетного американського науковця — фахівця з проблематики здійснення демократичних транзитів у сучасному світі, автора концепції делегативної демократії, посада глави держави (як правило, це президент. — П. М.) за цих умов розглядається в якості представника нації найвищого рівня та детермінанта національного інтересу [144]. Це зумовлює більш раціональне та прагматичне ставлення до усіх центральних інститутів й установ державної влади.

Одним з основних принципів здійснення демократичної модернізації є обов'язкове забезпечення політичного плюралізму у процесі реалізації системних перетворень у суспільстві, завдяки чому досягаються консолідація, співпраця і змагальність усіх політичних акторів як провідних суб'єктів модернізації. У суспільстві розгортається дискусія з приводу пошуку оптимальних шляхів досягнення мети модернізації на основі розвитку громадянської комунікативності й ініціативи, розширення функцій громадянських структур та їх співпраці з органами державної влади. Як наслідок, активізується політична участь громадян; розвиваються й зміцнюються демократичні інститути, норми та цінності; утворюється диференційована політична, соціальна та економічна структура суспільства; виникає раціональна політична бюрократія, яка перетворюється на реальну систему управління й контролю [143, с. 128—129]. Отже, демократична модель модернізації сприяє становленню і розвитку засад функціонування державного апарату управління більш відкритого характеру, що забезпечує його високий адаптивний потенціал, здатність ефективно протистояти викликам часу.

Більшість вітчизняних та зарубіжних науковців переконані у тому, що саме демократична модель модернізації є ефективнішою і перспективнішою. Втім, як це не прикро, слід констатувати: значна частина країн перехідного типу обирають авторитарну модель модернізації. Не є винятком і держави пострадянського простору. Особливо показовий приклад країн Центральної Азії, реалізація в яких авторитарних й автократичних модернізаційних моделей призвела до формування і зміцнення національних варіантів суперпрезидентського правління. Російська дослідниця Д. Швецова зазначає, що «у всіх державах Центральної Азії (окрім Киргизстану) склалися режими з вертикальною системою організації влади...» [145, с. 150]. Укоріненість у цій групі країн авторитарного суперпрезидентського правління пояснюється, насамперед, національно-релігійними традиціями: особливою системою відносин між суспільством і владою, де вона має водночас і сакральний, і кланово-ієрархічний, і неформалізований територіально-представницький характер.

Є. Абдулаєв найхарактернішою ознакою політичного розвитку останніх двох десятиріч у країнах Центральної Азії називає поєднання ісламу з радянською формою авторитарного правління [146, с. 34]. На переконання Т. Ляшенко — української дослідниці, яка займається аналізом проблематики специфіки трансформаційних процесів у ЦАР (Центрально-азійському регіоні), розглядати модернізаційні перетворення у країнах цього регіону необхідно у контексті вивчення трьох процесів — традиціоналізації, периферизації та глобалізації. Якщо сутність глобалізації є зрозумілою, то перші два процеси у ЦАР мають свою специфіку. Традиціоналізація виявляється у поверненні та/або відродженні дорадянських історико-культурних традицій. Периферизація — це залучення країн до світового розподілу праці насамперед як джерел сировини [147, с. 159]. Безумовно, названі процеси також впливають на загальні тенденції у формуванні системи (моделі) правління у країнах ЦАР, визначаючи як їх спільні особливості (такі, як авторитаризація правління), так і специфічні характеристики (наприклад, надвисокий ступінь закритості політичної системи Туркменістану).

Отже, розглядаючи трансформацію форм правління у країнах Центральної Азії, можна помітити певні закономірності посттоталітарних переходів у цих суспільствах, провідною з яких є позитивне закріплення інституту глави держави (президентури) за однією особою (за винятком Киргизстану). Суперпрезиденталізм у країнах Центральної Азії розглядається як єдина можлива й ефективна альтернатива національного політичного розвитку в умовах посттоталітарного державотворення. Суперпрезидентські моделі правління у країнах Центральної Азії умовно можна поділити на три групи.

Перша група — Киргизстан та Казахстан — типові приклади реалізації авторитарної моделі державного правління з деякими елементами демократії. Особливістю політичної системи Казахстану є безперечне домінування президента над законодавчою і судовою гілками влади, закріплене на конституційному рівні під конкретну людину і під конкретну ситуацію [148, с. 175—176]. Діяльність сильного президента за цих умов є найважливішою засадою реалізації необхідних реформ. Саме цим виправдовується надзвичайна концентрація влади в руках глави держави. Наприклад, перетворення у 1995 р. однопалатного парламенту на двопалатний супроводжувалося звуженням самостійності його компетенції. Фактично парламент у країні став повністю підконтрольним волі президента та схвалює закони виключно в його інтересах. У 2007 р. відбулося перетворення вищого законодавчого органу Казахстану на однопартійний, що посилює інститут президента у національній політичній системі [149, с. 139, 148—149]. Отже, можна говорити про зростання декоративного характеру демократичних інституцій та процесів у Казахстані упродовж останніх двадцяти років.

Політичний розвиток Киргизстану тривалий час, на переконання багатьох дослідників, був чи не найдемократичнішим з усіх країн ЦАР, однак часто йому були властиві певні ознаки охлократії, що зумовлювало негативну оцінку парламентської моделі правління самими громадянами. Крім того, у Киргизстані в останнє десятиріччя спостерігалася досить часта зміна правлячих еліт, яка відбувалася насильницьким шляхом. Подібне гібридне правління (авторитарно-напівдемократично-охлократичне. — П. М.) у країні можна пояснити, передусім, специфікою національного соціокультурного середовища — домінуванням кочового способу ведення господарювання, поєданого з історичним розколом суспільства на Північ і Південь, а також з нерозвинутістю соціально-економічних відносин. Прогнозування можливих напрямів трансформації форми правління у Киргизстані є досить ризикованим, оскільки дія охлократичних чинників у цій країні надзвичайно висока.

Друга група — Узбекистан і Таджикистан як президентські республіки з декоративними елементами демократії — характеризуються надзвичайно широкими повноваженнями глави держави та фактично прямим президентським правлінням у поєднанні з конституційно закріпленим, але абсолютно формальним розподілом гілок влади [148, с. 178]. В обох країнах спостерігається гіперболізація влади виконавчих структур, надзвичайне зростання силового апарату та одночасне згорання демократичних інституцій, принципів, норм, процесів. Уся повнота влади сконцентрована в руках глав держав та їх найближчого оточення, опозиція де-юре і де-факто знищена у межах обох країн. Очільники й офіційна влада як в Узбекистані, так і в Таджикистані пояснюють таке «закручування

гайок» необхідністю боротьби з загрозою радикального ісламізму (а така загроза справді існує! — П. М.) та близькістю до однієї з «найгарячіших» точок сучасного світу — Афганістану.

Третя група — тільки одна, але дуже особлива держава — Туркменістан. Формально Туркменістан є президентською республікою, де-факто — уся влада зосереджується в руках глави держави, який має безмежні повноваження і можливості (ознаки навіть не тоталітарного режиму ХХ ст., а східних деспотій, які існували у давньому світі). Навіть на конституційному рівні у цій державі не здійснено поділу між законодавчою і виконавчою гілками влади. Він нівелюється тим, що над цими гілками влади де-юре стоїть вищий представницький орган — Халк Маслахати (Народна Рада), що висловлює вищу волю народу, а його главою є президент [148, с. 181]. На основі аналізу специфіки форми правління у сучасному Туркменістані можна стверджувати, що це — спроба створення на національному ґрунті архаїчної системи правління східно-деспотичного типу, підтвердженням чого була спроба перетворити у середині 90-х років ХХ ст. країну на шахство та надзвичайне посилення на початку ХХІ ст. діяльності спецслужб, аж до перевірки особистого листування та телефонних розмов усіх громадян. Поясненням такого жорсткого автократичного правління у країні, на думку українського дослідника туркменського походження Р. Бахтиєва, є: наявність світових запасів газу й нафти, непросте геополітичне оточення, імовірність ескалації конфлікту з боку Афганістану, загострення міжплемінних відносин [150, с. 80]. Проте нині відбувається деяке послаблення авторитарних тенденцій у державному правлінні Туркменістану, хоча констатувати перемогу демократичних тенденцій у національному розвитку ще не можна.

Наведений аналіз особливостей трансформації форми правління у країнах Центральної Азії в останні два десятиріччя, безперечно, є неповним, однак дає змогу окреслити провідні тенденції і закономірності досліджуваного процесу. Так, вітчизняний науковець А. Пахарєв зазначає: «З огляду на історичні традиції та ментальність на пострадянському просторі політичні лідери найвищого державного рівня (президенти) відіграють вирішальну роль у формуванні політичних режимів (це також стосується і вибору форми правління. — П. М.), наслідком чого є не тільки успішні заходи в державному управлінні, а й часті провали у внутрішній і зовнішній політиці» [151, с. 15]. Крім того, у більшості країн ЦАР суперпрезидентське правління було сформовано вчорашніми комуністичними лідерами радянських республік (Казахстан, Туркменістан, Узбекистан), що вплинуло на подальший їх державницький розвиток. У більшості з цих країн спостерігається стійка тенденція до посилення авторитарних методів управління за умов збереження формальних демократичних інститутів і процесів. Втім,

трансформацію форм правління на пострадянському просторі загалом та в країнах Центральної Азії зокрема необхідно і надалі спостерігати та аналізувати.

3.4. ПАРАДИГМАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ФОРМ ПРАВЛІННЯ У ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Початок 90-х років ХХ ст. ознаменувався перерозподілом політичних конфігурацій геополітичної реальності. Реформація міжнародного політико-територіального устрою була спричинена деструкцією ключового актора глобального політичного простору — СРСР. Крах цілісності радянської системи зумовив не тільки деформацію політичної структури, а й падіння авторитету цілої комуністичної доктрини. Як результат, на міжнародній політичній карті виникли нові незалежні актори з переважаючою демократичною парадигмою розвитку, які зіштовхнулися з низкою викликів, у т. ч. трансформацією форми державного правління й визначенням функціональної ідеологічної матриці для фундаменталізації політики країни в межах міжнародного політичного процесу.

Актуальність цієї тематики полягає в амбівалентності трансформації політичної системи пострадянських країн на сучасному етапі становлення й соціально-політичної конфронтації, яка полягає у визначенні концепції консолідації політичного режиму й форми державного правління. Результат цих процесів має домінуюче значення для стабілізації східноєвропейського політичного простору, розподілу прерогатив між глобальними політичними акторами й балансування тенденцій міжнародної соціально-політичної реальності.

Проблеми модифікації форми державного правління в контексті політичних трансформацій є і будуть важливим предметом дослідження. Головними теоретиками процесу політичної модернізації прийнято вважати С. Гантінгтона, Ф. Шміттєра, Г. Алмонда, С. Вербу, Л. Пая, Р. Даля, М. Леві, Д. Рюшемейєра, Р. Дарендорфа та інших авторів, праці яких стали фундаментом для формування теоретичних меж цього політичного явища.

Головною метою у з'ясуванні вказаної проблеми є визначення закономірностей становлення форми державного правління в межах пострадянських політичних трансформацій. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

— характеристика сутності дефініцій «форма державного правління» і «політична трансформація»;

- компаративний аналіз модифікації форми державного правління в пострадянських країнах;
- аналіз проблем і ризиків демократизації в пострадянських країнах;
- проектування системи універсальних принципів фундаменталізації найефективнішої моделі державного правління на основі досягнень і варіативних закономірностей країн пострадянського регіону.

Форма державного правління — домінуючий інструмент організації соціально-політичних відносин. Ґрунтовне дослідження цього концепту почалася ще в Давній Греції: філософський підхід Платона до розуміння форм правління і їх транзитивних можливостей [131], а також вчення Арістотеля про правильні та неправильні форми державної влади [132]. У процесі подальшого генезису наукової політичної думки теоретична база форми державного правління наповнилася варіативними концепціями й креативними інтерпретаціями. Помітний внесок у дослідження цього процесу зробив французький теоретик Ш.-Л. Монтеск'є, який встановив релевантність географічного детермінанта для політичного процесу й визначив форму правління на основі сумісності з географічним положенням країни. Отже, у політичну науку були імплементовані нові концепти: «географічний детермінізм» і «природа форми правління» [152]. У межах цього дослідження форма державного правління розцінюється як організація політичної влади на основі розподілу функціонального інструментарію й політичних прерогатив державних інститутів з метою формування вектора державної політики й способу організації соціально-політичних відносин усередині країни.

Про транзитивний потенціал форм державного правління зазначали ще давньогрецькі теоретики політичного процесу, тепер його відображено в сучасних концепціях політичної модернізації. Синхронний аналіз когнітивного контенту понять «політична модернізація», «політична трансформація» та «демократизація» вказує на їхню теоретичну гомогенність і часткову синонімічність. За визначенням американського політолога В. Росту: «Демократизація — це рух у напрямку свободи слова, поліпшення правової адміністрації й конструювання представницької парламентської інституції, заснованої на виборі прогресивного електорату й здатної контролювати бюджетні кошти» [48, с. 182]. Представник західної політичної школи С. Гантінгтон, характеризуючи процеси трансформації політичного устрою країн світу, сформував концепцію про «хвилі демократизації», за якою тоталітарні режими під дією певних факторів модернізувалися в контексті демократизації соціально-політичної конфігурації політичної системи [106]. Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет, Р. Інглхарт, Л. Пай і В. Росту наголошували на кореляції соціально-

економічних і культурно-ціннісних факторів, а Ф. Шміттер, Г. О'Доннелл, Х. Лінц, А. Степан, А. Пшеворський, досліджуючи політичні трансформації, надавали перевагу конкретним процедурам і політичним рішенням авторства самих агентів демократизації. Представник російської політичної школи А. Мельвіль систематизував дані диференціації в межах структурного й процедурного підходів до вивчення причин демократизації [52, с. 26].

Незважаючи на прогресивний характер політичної модернізації, теорія політики не виключає можливостей регресивних змін і нівелювання демократичного потенціалу цього процесу. Наслідком дисфункції цього процесу є ускладнення імплементації демократичних принципів, деформація механізмів консолідації демократичної політичної системи. Свідченням цього є моделі «авторитарної демократії» Р. Сакви [153], «делегативної демократії» Г. О'Доннелла [42, с. 130]. Девіація процесів модернізації країн з тоталітарною організацією політичної влади детермінована різноманітними ризиками й кризами. Йдеться про проблеми легітимізації політичних інститутів, участі громадянського суспільства в політичному процесі, деструкції у відносинах влади й суспільних структур, розподілу матеріальних і культурних благ, соціально-політичної самоідентифікації суспільства [154].

Сфокусував увагу на проблемі амбівалентності результатів політичної трансформації С. Гантінгтон, систематизувавши історичний досвід і визначивши ключові критерії ефективності модернізації політичної системи: раціоналізація політичної влади, диференціація політичних функцій і модифікація спеціалізованих структур для їхнього здійснення, збільшення рівня участі суспільства в політичному процесі [155].

Отже, вектор політичної трансформації й успіх консолідації ефективних демократичних механізмів залежить від дієвості державного правління в контексті організації норм соціально-політичного процесу. З огляду на зазначену вище тенденцію у межах нашого дослідження здійснено спробу визначення й систематизації релевантних принципів моделювання функціональної форми державного правління на основі критеріїв демократизації С. Гантінгтона, також транзитивного досвіду країн колишнього Радянського Союзу.

Колапс СРСР дестабілізував біполярність міжнародного політичного устрою й акумулював процес дезінтеграції імперії. П'ятнадцять новоутворених країн мали сформувати новий державний устрій, у компетенції якого було б регулювання кризи соціально-політичного становища, реформування деструктивної економічної системи й конструювання модернізованої доктрини внутрішньої й зовнішньої політики. Реалізація будь-якої конструктивної ініціативи політичної адміністрації країни могла бути здійснена в контексті

двох діаметрально протилежних парадигм: демократизації за традиціями моделей західних цінностей чи потенційного відновлення тоталітарних закономірностей політичного процесу. Для демократизації необхідна була ліквідація залишків зруйнованих радянських політичних конфігурацій та реформування устрою політичної системи відповідно до демократичних канонів: поділ політичної влади, формування політичного плюралізму, проведення відкритих виборів, забезпечення свободи слова й реальної участі суспільства в діяльності державного апарату. Ця тенденція створила першу проблему модернізації форми державного правління — нівелювання надмірного етатизму, характерного для соціально-політичного устрою пострадянських країн протягом тривалого часу. Інша важлива особливість вибору концепції формації форми державного правління — політичний менталітет пострадянського суспільства. Довгі роки панування комуністичної ідеології й тоталітарного режиму закріпили тенденцію превалювання державних цінностей над суспільними інтенціями, кодифікували норми соціальної поведінки й принцип «надмірного ієрархізму» з домінуванням партійної еліти у соціально-політичних відносинах соціуму. З погляду нейтральної позиції, яка не порівнює ефективність радянської й західної політичних систем, рівень політичної свідомості населення й соціальне становище країн колишнього Радянського Союзу — вагома причина проблематичної адаптації демократичних канонів у суспільстві радянського типу політичної культури. Наприклад, як аргумент у запереченні потреби асиміляції західних політичних цінностей у межах конструювання політичної системи, представник російської політичної школи А. Дугін обґрунтовує ідею концептуальної суперечності західної ідеологічної матриці традиційному суспільству країн колишнього СРСР [156]. Зазначений ідеолог російського націоналізму постулює «свідому невідповідність» населення до чужих, нав'язує думку про неможливість імплементації демократичних принципів у політичні системи пострадянських країн.

Іншою характерною ознакою трансформаційних процесів пострадянського простору і водночас дефектом демократичного реформування стало проведення модернізації політичного апарату представниками «демонтованої» радянської політичної системи. Як результат, реформування урядової адміністрації проходило в межах політичної амбівалентності: з одного боку, хаотичного розвитку політичного плюралізму, з іншого — імпліцитних інтенцій ключових політичних акторів щодо збереження монополії на політичну владу. Дисфункція елітарної циркуляції інтенсифікувала становлення важливої особливості пострадянського урядового простору — потужного інституту президентства. Превалювання президентської влади на початкових стадіях політичного реформування й у процесі

подальшої трансформації державного устрою країн пострадянсько-го простору призвело до встановлення в більшості з них президентської форми правління, поєднаної із сильною виконавчою владою [157]. Отже, у межах пострадянської моделі президентської республіки глава держави наділяється багатofункціональними політичними повноваженнями, володіючи монополією на виконавчу владу й регулюючи закономірності протікання політичного процесу всередині країни. Прикладом концентрації політичної влади в руках президентського інституту є організація політичної системи в Російській Федерації, Білорусі, країнах Центральної Азії. Діаметрально протилежні демократизації соціально-політичні конфігурації можуть бути зумовлені надмірною централізацією політичної влади (Білорусь), «спадковістю» процедури формування президентського інституту (Азербайджан), максимізацією ролі особистості в політичному просторі країни (Казахстан та інші країни Центральної Азії). Вказані тенденції розвитку президентської форми правління загрожують маргіналізацією демократичного устрою країни (неоавторитаризм, культ особи, диктатура, олігархія, інфократія та ін.).

Попередити авторитарні тенденції президентського режиму диференціації політичної влади можна за допомогою застосування принципу «стримувань і противаг». Наочним прикладом демократичного функціонування інституту президентства є політична система США, у межах якої президент як глава виконавчої влади підконтрольний громадськості [114, с. 148].

Превалювання президентської форми організації влади в більшості країн пострадянського простору не зупинило функціонування законодавчого інституту — парламенту. Деформація радянських політичних конфігурацій акумулювала плюралізм політичного процесу й трансформувала цю інстанцію з однопартійної організації в представницький законодавчий орган. Однак, як виявилось, система політичного представництва перехідного типу провокує дисбаланс і непорозуміння всередині політичного середовища. Прикладом таких урядових конфронтацій є генезис українського політичного режиму. З моменту проголошення незалежності українська форма державного правління більшою мірою відповідала парламентсько-президентській республіці, але із прийняттям Конституції 1996 р. істотні політичні прерогативи були відведені президентові, і маятник змішаного типу політичної системи похилився в бік президентсько-парламентського типу. Превалювання президента підсилювалося необмеженим правом вето на законодавчі ініціативи парламенту, яке в ідеалі покликане унеможливити прийняття популістських законів напередодні парламентських виборів або некоректних законодавчих пропозицій, лобійованих економічними кланами. В українських політичних реаліях такий механізм взаєм-

ного контролю став каменем спотикання державних інстанцій (більшість законодавчих ініціатив парламенту було заблоковано президентом) і вповільнення державного функціонування [114, с. 151]. Подальші перипетії українського політичного процесу пов'язані з прийняттям політичної реформи 2004 р., завдяки якій у політичному апараті знову почав домінувати парламент. Диспропорційність політичної диференціації спровокувала конфлікти в сфері законодавчої влади між президентом і прем'єр-міністром, а також відсутність консенсусу й політичної цілісності в діях виконавчої гілки — уряду і парламенту. Фінальним акордом дестабілізуючих перетворень форми правління стало скасування в 2010 р. «політреформи» Конституційним Судом України у зв'язку з порушенням процедури прийняття. Після цього президентсько-парламентська форма за відсутності попередніх стримувань і протидії стрімко почала рухатись у бік узурпації всієї влади однією політичною силою, що зумовило соціальний вибух та повернення до попередньої моделі.

Зіставляючи державні моделі пострадянського простору, слід відзначити відмінність країн Прибалтики, політичні системи яких побудовані навколо парламенту, а не президентського інституту. Латвія, Естонія й Литва у процесі модернізації політичної системи адаптували досвід парламентаризму країн Західної Європи і закріпили ключову роль у державному політичному процесі за парламентською інстанцією. Якщо в більшості країн пострадянського світу впливовість президента підкріплена виборністю цієї посади народом і фактичною незалежністю від парламенту, то в Латвії, наприклад, президента обирає Сейм, що обмежує його діяльність і мінімізує повноваження. У такій «прибалтійській» моделі політичного устрою очолює виконавчу владу голова уряду — прем'єр-міністр.

Ще однією особливістю державного конструювання в межах пострадянської політичної реальності є зміцнення президентського домінування в деяких країнах за допомогою парламентської солідарності. За цих обставин поєднання рішень парламентської більшості із президентськими політичними ініціативами зумовлюють однополярну політичну реальність. Ця тенденція зазвичай проявляється в ситуації, коли парламентська коаліція сформована навколо політичної партії діючого президента. Однорідність державних інститутів може ускладнити функціонування державного апарату, а також спричинити труднощі у прийнятті колективних рішень і досягненні консенсусу.

Аналізуючи еволюцію становлення політичного устрою країн колишнього СРСР, слід наголосити на істотному зовнішньому тиску на пострадянські трансформації з боку світових центрів впливу [158, с. 13—33]. З метою реалізації своїх інтересів лідери світового політичного процесу здійснюють тиск в економічній, геополітичній,

інформаційній сферах для знаходження вигоди при участі у формуванні державних інституцій і кадрового складу політики країни. За таких умов можна вести мову про функціонування сценарію «зовнішнього конструювання» у транзитивних ініціативах пострадянського простору [157]. Варіативний інструментарій, серед якого політико-економічна ізоляція, мобілізація нонконформістської громадськості, дає міжнародним інстанціям змогу впливати на політику окремих країн. Яскравим прикладом «зовнішньої участі» є «кольорові» революції в Киргизії, Грузії, Україні, які закінчилися реформуванням політичної адміністрації, законодавчої бази й політичного клімату в державі. Політична конфронтація міжнародної громадськості з Білорусією, інформаційний тиск на Російську Федерацію, Україну й держави Центральної Азії з метою обмеження концентрації політичної влади в руках президентського інституту є прикладом ізоляційної політики західних акторів.

Проаналізувавши особливості трансформації політичної системи пострадянського простору, можна дійти висновку, що перехід від тотального державного патерналізму в межах СРСР до модернізованого політичного устрою з демократичною парадигмою функціонування набув зтяжнього характеру. Імплементация нових демократичних цінностей на остаточно не демонтовану радянську ідеологічну матрицю спричинила спотворення демократичних принципів у процесі їх консолідації в політичних конфігураціях пострадянських країн. Зосередження процедурних повноважень реформування в руках колишньої радянської еліти, складний перехід до ринкової економіки, культурна й етнічна диференціація населення, дисбаланс політичного клімату, низький рівень рефлексії механізмів демократизації соціально-політичної системи в сукупності ускладнили становлення демократичних форм державного правління. Асиміляція демократії супроводжувалася варіативними кризами: проблема розподілу політичної влади загострила конфронтації акторів усередині політичної системи, дисбаланс державного правління став причиною перехідних транзитивних процесів і делегітимізації правлячих інститутів, низький рівень участі суспільства в політичних формаціях створив ґрунт для зворотної авторитаризації конструктивних політичних тенденцій. Відсутність повноцінної інтеграції соціуму в політичний процес деформувала сутність головного механізму становлення демократичних форм державного правління — інституту виборів. Часто успіх передвиборної кампанії і політичної конкуренції еліт зумовлюється не свідомим вибором електорату, а потенціалом адміністративної мобілізації мас правлячими групами. Як результат — тривалий процес консолідації демократії в межах пострадянської соціально-політичної реальності здійснюється із частковою деформацією концептуальних принципів і процедур. Симбіоз тоталітарного

минулого й демократичних перетворень на основі характерних для країн колишнього СРСР особливостей і криз дає підстави вести мову про становлення нового, «гібридного» політичного режиму, що складається з варіативних принципів авторитарних і демократичних ідеологічних парадигм.

Американський дослідник М. Макфолл вичерпно систематизував типологію режимів з різним рівнем закріплення демократичних цінностей, що виникають у процесі перехідних перетворень. Основою класифікації є джерело імпульсу демократичних трансформацій. Якщо на старті переважали радикальні реформатори, які мали суспільну підтримку, повноцінна демократія консолідувалася швидше. Якщо сили були на боці представників колишнього режиму, встановлювався авторитарний режим. Якщо переможець визначався після тривалого балансування, формувалися різновиди «гібридного» режиму [159].

Еволюція форм державного правління відбувалася в контексті двох конструктивних тенденцій: утворення сильного президентського інституту з характерною концентрацією політичної влади (Російська Федерація, Білорусь, Азербайджан, країни Центральної Азії) і розвитку парламентської інстанції з властивим їй політичним плюралізмом (країни Прибалтики). В Україні, наприклад, становлення форми державного правління відбувалося з кардинально протилежними змінами. Подібна тенденція властива й еволюції політичного устрою Грузії: контроль політичного процесу президентом вилився в конфронтацію із законодавчою владою після перемоги на парламентських виборах опозиційних сил.

Сучасний дуалізм трансформацій пострадянської політичної реальності полягає в існуванні у контексті ідеологічної парадигми розбіжних політичних тенденцій: комплексної демократизації соціально-політичного устрою країн на основі державної незалежності, релевантності суверенітету й економічної самодостатності та часткової демократичної реформації політичного устрою з потенційною реконструкцією елементів радянської політичної традиції. Передумови другої тенденції простежуються в «гібридизації» моделі державного правління на основі збереження авторитарності деяких аспектів політичного процесу в рамках консолідації демократії, а також спробах координувати політичну й економічну діяльність пострадянських країн за допомогою міжрегіональних організацій (Митний союз).

Компаративний аналіз еволюції державного ладу країн регіону дає змогу створити сценарій політичного реформування з універсальними механізмами на основі критеріїв ефективності функціонування політичної системи і принципу «географічного детермінізму» з урахуванням соціально-культурних особливостей і геополітичних закономірностей. По-перше, важливий крок конструктивної модер-

нізації — раціоналізація політичної влади в традиціях напрацьовань С. Гантінгтона. Досягти цього можна шляхом повноцінної інституціалізації принципу поділу політичних прерогатив у руках діючих урядових інстанцій. Першим елементом прогресивної моделі державного устрою буде потужний у своєму законодавчому потенціалі парламент, який поєднує політичні сили з чіткою ідеологічною ідентифікацією, здатний артикулювати суспільні інтереси. Функціонувати законодавчий орган повинен шляхом раціонального досягнення консенсусу, у рамках збереження політичного плюралізму, формування організованої більшості й конструктивної опозиції. Важливою прерогативою парламенту є ефективна кореляція з інститутом виконавчої влади — президентом. Взаємодія спрямована на унеможливлення тотальної концентрації влади в руках президента, а також гармонізації і збалансування політичного процесу. Вибраний народом президент, у свою чергу, повинен бути компетентним і значущим представником держави на міжнародній арені та символом єдності нації всередині країни. Такий результат може бути досягнутий завдяки персональним лідерськими якостям у кращих традиціях харизматичного типу легітимності. У таких умовах можлива консолідація громадськості, неоднорідної в контексті етнічних і культурних детермінант. Важлива особливість демократичної взаємодії інститутів влади — можливість впливу на формування Кабінету Міністрів. Якщо кадровий склад Кабінету визначає президент, то чітко повинен функціонувати такий механізм парламентського контролю над роботою міністрів, як інтерпеляція — запит звіту щодо діяльності кожного міністра. Така форма державного правління буде своєрідним симбіозом європейської моделі конструктивного парламентаризму (Польща, Угорщина, країни Західної Європи) і сильного, функціонального президентського інституту (США). Послідовна систематизація інструментального потенціалу і політичних прерогатив державних інстанцій має бути підкріплена чіткою нормативною регламентацією. Ключова роль у цьому процесі належить третій гілці державної структури — судовій владі. Повноцінний контроль і юридичне тлумачення політичних процедур можливе тільки за незалежності й некорумпованості судової системи.

Баланс політичних інститутів і відкритість політичного процесу забезпечуються диференціацією політичної та економічної влади. Така тенденція — важливий інструмент формування громадянського суспільства [160, с. 28]. Соціум з високим рівнем демократичної культури і політичної рефлексії, який бере належну участь у політичному процесі країни шляхом свідомого вибору в межах демократичного голосування, а також презентації власних вимог і ініціатив через політичні партії або громадські організації, — ключовий елемент формування й підтримки життєдіяльності будь-якої

форми державного правління. Висока політична свідомість суспільства разом з волею політичних комунікацій також є елементом прийнятої за еталон класифікації С. Гантінгтона. Ефективна взаємодія верховних елементів політичного правління, прогресуючий інститут громадянського суспільства забезпечують реалізацію останньої релевантної позиції універсальної моделі держави — місцеve самоврядування. Політична сегментація територіального простору на основі демократичної ієрархії та «вертикальних» структурних кореляцій — фундамент продуктивного функціонування політичного апарату. Такі реформи соціально-політичного устрою дають підстави забезпечити перспективу ефективної, раціональної демократичної держави з високим рівнем політичної культури громадськості й функціональним інститутом місцевого самоврядування, яке діє на основі принципу політичного управління, а не політичної влади.

Системне дослідження моделей політичних систем країн Східної Європи, з'ясування характеру демократичного транзиту, систематизації політичних, економічних та соціальних передумов становлення і специфіки функціонування форм державного правління дали змогу виокремити прогресивний досвід трансформації антидемократичного режиму в більш демократичне рiчище. Компаративний аналіз особливостей модернізації країн з різним рівнем демократичної динаміки, серед яких Польща, Румунія, Болгарія та ін., допоміг з'ясувати основні напрями модернізації, які мають визначальне значення для європейської інтеграції України. Йдеться про юридичне закріплення системи демократичних цінностей, демократизацію інституту виборів, налагодження функціональних механізмів місцевого самоврядування.

Ще важливіше значення для нашого дослідження має осмислення форм державного правління на пострадянському просторі — в Росії, Білорусі та країнах Центральної Азії, зокрема проблем перерозподілу влади і власності між старою бюрократичною елітою і новими політичними групами; об'єктивного характеру назрілих змін у бік корегування повноважень президента, парламенту та уряду (Російська Федерація).

Досвід Білорусі подає приклади часткової адаптації демократичних цінностей та авторитарної консолідації політичного режиму; превалювання індивідуальних інтересів елітарних політичних акторів над інтенціями розвитку демократичних цінностей; зосередження владних преференцій у руках президентського інституту та персоніфікації політичного процесу на основі харизматичного принципу.

Процес формування державного правління країн Центральної Азії засвідчує особливості авторитарної моделі модернізації, яка

заснована на нерівномірному розвитку різних суспільно-політичних сфер, коли центральні виконавчі структури, а також інститут глави держави розвиваються гіперболізовано, а законодавча гілка влади, місцеве самоврядування, усі можливі варіанти громадянської активності перебувають під повним контролем виконавчої влади і мають найчастіше суто формальний, «фасадний» характер. Аналіз трансформації форм правління у країнах Центральної Азії спонукає до осмислення закономірностей посттоталітарних переходів, провідною з яких є пожиттєве закріплення інституту глави держави (президентури) за однією особою (за винятком Киргизстану).

З'ясовано, що загальною особливістю державного конструювання в межах пострадянської політичної реальності є зміцнення президентського домінування за допомогою парламентської солідарності. Доведено, що істотним чинником еволюції становлення політичного устрою країн колишнього СРСР є зовнішній тиск. Однак реформування соціально-політичного устрою свідчить про можливість формування у середньостроковій перспективі ефективної, раціональної демократичної державності з високим рівнем політичної культури громадськості й функціональним інститутом місцевого самоврядування.

4. ДИНАМІКА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

4.1. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНИ

Останнім часом у політичній науці поширюється підхід до класифікації форм правління, який ґрунтується не на формально-юридичному вираженні джерела влади (народ, монарх), способі формування вищих органів державної влади (вибори, призначення, наслідування) тощо, а на оцінці реальних повноважень державних органів та інститутів, визначенні суб'єктів, які де-факто мають пріоритет у здійсненні державної влади. Наново поставлені такі питання — хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і в який спосіб ці особи отримують такий статус — дають змогу сформулювати сучасне політологічне бачення форм державного правління [13, с. 696].

Прихильник ревізії усталеної концепції форм правління український науковець С. Рябов навів слушні аргументи щодо недоцільності постійних запозичень юридичних підходів політичною наукою. Його критика полягала, зокрема, в тому, що обстоювати традиційний поділ на монархію та республіку за сучасного стану справ у світі непродуктивно. Колишній антагонізм між монархією як вираженням монархізму та республікою, що уособлювала демократичні колегіальні засади правління, зійшов нанівець. Натепер більшість конституційних монархій тяжіють до парламентських республік, а деякі республіки пострадянського простору і третього світу більше нагадують колишні абсолютні монархії. Отже, багато монархій і республік змінили саму свою сутність, відображену в

етимології цих понять: монархія — із грецької «єдиновладдя», а республіка — з латинської «народна справа».

Визначальною і відповідною параметрам політичної науки ознакою розрізнення форм державного правління С. Рябов пропонував вважати насамперед «спосіб формування установ виконавчої влади, джерело формування та керування урядом, від чого залежить характер репрезентації інтересів корпоративних та загальнонаціональних, співвідношення владних повноважень, якими наділені суб'єкти державного врядування» [161]. В умовах домінування різноманітних республіканських форм суттєвим для ідентифікації та класифікації форм правління є спосіб підпорядкування виконавчої влади; саме він визначає конструкцію цілої політичної системи та зміст функціонування її інституцій. З огляду на це існуючі способи організації і здійснення державної влади С. Рябов поділяв на одноосібні (монократичні) та колегіально-представницькі. За колегіально-представницької форми державного правління (конституційна монархія, парламентська республіка) уряд формує партія, що перемогла на виборах, або коаліція; виконавча влада є відповідальною перед представницько-законодавчим органом, залежною від його волі. Це стосується особового складу уряду, його політики, рішень і дій. Уряд підзвітний парламенту і може бути відправлений ним у відставку шляхом висловлення недовіри. Суттєвою ознакою монократичної форми державного правління (абсолютна монархія, президентська республіка) є визначальна роль глави держави у здійсненні врядування. Виконавча влада підпорядкована главі держави, він самостійно, позапарламентським шляхом, визначає особовий склад уряду, керує його діяльністю, робить це значною мірою незалежно від партійної розстановки сил у законодавчо-представницькому органі. Отже, президентську та парламентську форми державного правління слід розглядати не як споріднені різновиди республіканського типу, а як принципово відмінні одна від одної [161].

У процесі уточнення визначення і класифікації форм правління відповідно до підходів політичної науки часто постає теоретична проблема кореляції цього поняття з поняттям «політичний режим». Деякі західні політологічні школи схильні до їх ототожнення, водночас інші наголошують на важливості їх розрізнення [162, с. 252]. Прихильники збереження окремих понять розглядають політичний режим радше як соціологічну характеристику держави, що відображає більшою мірою відносини щодо відчуження і переходу влади в державі, а форма правління описує, як формуються органи державної влади (з точки зору процесуальних моментів) і як ці органи взаємодіють один з одним. Однак слід визнати, що спосіб організації вищих державних органів та соціальні наслідки їх функціонування тісно взаємопов'язані, що особливо проявляється у різних варіантах «гібридизації» республіканських форм правління для їх

пристосування під політичні режими, що схильні до нормативного обмеження демократії та свобод громадян.

Форма державного правління в суспільстві має відповідати особливостям його політичного розвитку, традиціям, культурі, загальному стану справ у ньому. Західна за походженням модель республіканізму передбачає існування в державі демократичного політичного ладу, який би уможливив здійснення електоральних процедур для формування і ротації в органах влади. При тому, що демократичні політичні традиції є досить різними, специфічними і взагалі не переважають на просторі політичної географії, абсолютна більшість сучасних держав використовують формальні республіканські атрибути, такі як парламентаризм, багатопартійність, президентство, міністерства та ін. Усвідомлена суперечність між панівною політичною культурою (часто патріархальною, авторитарною або ж анархістською) і республіканською моделлю, яка впроваджується в нових державах за підтримки західних урядів та неурядових організацій, здебільшого вирішується за допомогою позитивістської ліберальної логіки. Її основа — переконання, що запозичені західні інституції та правові норми здатні перетворювати традиційні або ж посттоталітарні суспільства на відкриті, демократичні та вільні, що є ознакою модернізації і прогресу. Крім безпосереднього зовнішнього впливу з боку демократичних країн, провідниками інституційної вестернізації є також місцеві еліти, які в окремих випадках поділяють позитивістські надії своїх західних колег, а в інших — прагматично планують скористатися підтримкою і допомогою із закордону. Так само, як раніше у країнах третього світу, на початок 90-х років XX ст. посткомуністичним суспільствам здавалося, що республіканські форми правління, представницькі демократичні режими остаточно довели свої переваги у порівнянні з усіма іншими можливими різновидами. Політична стабільність та економічний добробут, повага до прав кожного та загальний високий рівень розвитку суспільства, які вдалося забезпечити принципам політичної демократії та ринкової економіки на Заході, начебто переконливо доводили їх ефективність і легітимізували їх упровадження у нових державах [163].

Однак, попри такі припущення, запроваджені новими державами формальні республіканські інститути відразу почали «плавитися» під впливом сукупності соціальних, етнічних та історичних передумов, набувати власної «національної специфіки». Низка соціально-історичних чинників — соціальна структура населення, тривалий політичний досвід, економічна система, традиційні переконання і ментальність населення та еліти — сформувала стійкі світоглядні та поведінкові риси, сукупність яких становить політико-правову культуру народу. Під її тиском замість очікуваних лібералізації, демократизації та зміцнення громадянського суспільства,

республіки третього світу і пострадянського простору набули особливих «гібридних» ознак або інституційно занепали. Ліберальні концепції демократичного транзиту розглядають цю проблему як тимчасове ускладнення на шляху до суспільної модернізації, натомість консервативні та постмодерністські підходи трактують це як триумф культурного плюралізму над ліберальним монізмом.

В інституційно-нормативному розрізі, який дає уявлення про сутність форм державного правління, вплив специфічної політичної культури у різних випадках призводив до: 1) гібридизації (офіційних інституційних перетворень); 2) імітації (створення паралельних дієвих інституцій та норм зі збереженням «фасаду» формальних інституцій та правового поля); 3) корупції (прихованого порушення чинних правового та інституційного поля).

Гібридизація республіканських форм правління є найбільш очевидним вирішенням проблеми пристосування західних інституційних надбань до місцевих умов. Наприклад, у пострадянських державах досі тривають, а часто й змінюють одна одну адміністративні й конституційні реформи (2000 р. — Молдова; 2003 р. — Туркменістан; 2004 р. — Грузія; 2006, 2010, 2014 роки — Україна). Для багатьох нових держав спільними є тенденції до авторитаризму, примату виконавчої гілки влади, вихолощення інституту багатопартійності та квалості громадянського суспільства. Навіть аналіз юридичних аспектів дає змогу визначити ті моменти та норми, які дають змогу спотворювати сутність демократичних республіканських інститутів: з формально-юридичного боку помітні трансформації форми правління, які порушують баланс гілок влади, принцип поділу влади, надають деяким органам невластиві їм владні функції тощо. Поширеними явищами є «підгонка» норм, що визначають форму правління, і створення посад під конкретних людей; засади політичної системи, аж до конституційних основ, часто змінюються відповідно до швидкоплинних тактичних розрахунків владної команди та ін.

Посилення президентських повноважень, т. зв. «президентціалізація», веде до перетворення напівпрезидентської системи на суперпрезидентську. Більш серйозні мутації республіканської форми правління відбувалися у суспільствах, організованих на принципах ідеології. Наприклад, республіками визнають себе монопартійні комуністичні держави, а також Ісламська Республіка Іран. В обох випадках атрибути республіканізму були законодавчо дуже видозмінені, що призвело до порушення таких базових засад, як поділ і врівноваженість гілок влади, виборність вищих державних органів тощо. Як зауважує А. Атанесян, «радянська концепція демократичного централізму — своєрідна “особлива модель демократії” — у республіках СНД знову ж таки змінюється “особливою моделлю” демократії для кожної з них» [163]. Сучасні Радянському

Союзу держави Східної Європи проголошували себе республіками «народної демократії», а сучасний політичний режим у Російській Федерації його правляча еліта визначає як «суверенну демократію».

Менш очевидним, але так само цілеспрямованим шляхом зміни форми політичного правління є збереження фіктивного демократичного правового устрою з одночасним посиленням ролі неформальних інституцій і правил. Так, нерідко спостерігається дисонанс між конституцією та її реалізацією в політичному житті. Фактичні правила, які визначають реальну форму правління, можуть суттєво не збігатися з номінальним політико-правовим ладом [164, с. 559]. Експерти зауважують, що в політиці всіх країн СНД неформальний складник виявляється більш значущим і вагомим порівняно з писаними законами та інституційними функціями. Таку можливість описує також Дж. Сарторі: у низці випадків «матеріальна» конституція набуває переваги над формальною конституцією [165, с. 122]. Цю ситуацію можна назвати «імітацією» тієї чи тієї республіканської форми правління. Авторитарні режими часто залишають демократичні республіканські атрибути, які майже не відіграють жодної ролі політичному житті. Наприклад, президентидиктатори відмовляються залишити посаду після закінчення терміну повноважень, але при цьому не скасовують регулярних виборів. Постійні перевибори на новий термін у таких випадках мають радше ритуальний, ніж реальний характер, і ротація глави держави відбувається зазвичай лише після його смерті, насильницького усунення або зречення під тиском виходу ситуації з-під контролю. Приклад Радянського Союзу демонструє, як багато законодавчо прописаних політичних прав і функцій органів влади залишалися фікцією, і навпаки — реальна керівна і спрямовувальна роль комуністичної партії була формально визнана лише в останній радянській конституції.

На відміну від гібридизації та імітації, корупція не санкціонується політичним режимом як функція адаптації невластивих політичній культурі республіканських інституційно-правових форм. Проте часто вона відіграє саме таку роль. Вплив корупції на реальну систему владних відносин важко точно діагностувати через її нелегальний статус. Попри те, що корупція завдає шкоди «нормальному» функціонуванню державних органів, вона є проявом домінування усталених суспільних практик над накинутими стандартами правової поведінки, особливо в умовах різкого розходження політико-правової системи з базовими потребами суспільства. Саме у невідповідності політико-правової системи реальному суспільному запиту полягає феномен незнищенності і звичаєвості корупції.

Усі три шляхи пристосування республіканської форми правління до особливостей політичного життя незахідних суспільств притаманні Українській державі. Україна вирізняється навіть серед інших

пострадянських держав перманентним перетворенням форми правління і всієї політичної системи. Наша держава досить пізно прийняла Основний закон — аж на п'ятому році своєї незалежності. Цьому передував етап хитких конституційних домовленостей щодо розподілу повноважень між вищими органами влади. Після прийняття Конституції за декілька років почалося жваве обговорення потреби політичної реформи, яка врешті була реалізована після 2006 р., але скасована у 2010 р. Після повернення на початку 2014 р. до Конституції 2004 року, не можна виключати подальші редакції Основного закону, тим більше, що нова владна команда розгорнула активну діяльність з реформування системи влади в Україні. Також варто згадати, що президентська виборча кампанія 2010 р. відзначилася тим, що більшість кандидатів на найвищу державну посаду разом із програмами висувала власні проекти конституційних змін, в яких запропонували розмаїття форм державного правління — починаючи з президентської республіки, завершуючи парламентською.

За період своєї незалежності Україна трансформувалася з факто президентської республіки (за наслідками конституційної угоди 1994 р. Президент визнавався головою виконавчої влади) через етап президентсько-парламентської республіки у 1996—2006 рр. до парламентсько-президентської у 2006—2010 рр. Скасування конституційної реформи у 2010 р. повернуло Україну до президентсько-парламентської форми правління, хоча в умовах фактичної маргіналізації парламенту та уряду відбувався наростаючий процес «президентціалізації» влади. Такий стан справ, зрештою, зумовив узурпацію всієї владної вертикалі й горизонталі та спровокував революційну ситуацію кінця 2013 — початку 2014 р.

Одним з результатів перемоги над олігархічним режимом В. Януковича якраз і стало повернення до парламентсько-президентської форми правління. Протягом усього періоду, починаючи з 1991 р., виконавча влада в Україні була біцефальною (поділеною між урядом і президентом), але баланс впливу всередині неї весь час коливався, що негативно позначалося на її відповідальності за реалізовувану політику. Крім впливу політичних детермінант, становище уряду часто мінялося у правовому полі через корекцію закону про Кабінет Міністрів. Законотворчі ініціативи свідчили про намір законодавчо максимально зміцнити позиції президента за рахунок виконавчої гілки влади. У такому разі центральні органи виконавчої влади разом з урядовими органами та іншими виконавчими органами центрального рівня були приречені на деієрархізацію, ослаблення механізмів горизонтальної взаємодії та пряме підпорядкування глав держави [166]. Перманентної трансформації зазнавала також законодавча влада — через зміну виборчої системи (двічі: з мажоритарної на змішану та зі змішаної на пропорційну).

Немає підстав очікувати, що процес суперечливої трансформації вищих державних органів та їх статусів швидко завершиться: усі попередні моделі виявилися неефективними, а кожен нову модель запроваджують без стратегічного аналізу її придатності на тривалу перспективу. Однак, слід наголосити, що всі застосовані форми правління не були істотно гіршими за міжнародні аналоги — просто вони не спрацювали в специфічних українських умовах. Можна сказати, що архітектори конституційного ладу в Україні досі не знайшли прийняттого *modus vivendi* форми правління з політико-культурними реаліями, а отже, якоїсь остаточної гібридизації республіканського ладу відповідно до місцевих умов поки не відбулося.

Трансформації форми правління в Україні відбуваються також через впровадження неформальних практик урядування. Наприклад, проблеми взаємодії уряду та президента всередині виконавчої гілки влади призводили до неформального підвищення статусу таких органів як Адміністрація Президента (Секретаріат Президента) або Рада національної безпеки та оборони України. Президенти використовували ці структури для впливу і контролю над Кабінетом Міністрів, що було можливим через прогалини в законодавстві, яке регулює взаємодію органів виконавчої влади. Багато критиків звертають увагу також на неформальну роль Конституційного Суду, який, замість фахового вирішення законодавчих казусів, виконував функції органу легітимації волюнтаристських перетворень інституційно-правового поля. Неформальні практики (формування списків, відносини у фракціях, голосування чужими картками) спричинили також вихолощення інституту парламентаризму в Україні, фактично розірвавши зв'язок депутатів зі своїми виборцями. Отже, навіть мінливий конституційний лад не дає змоги вичерпно зрозуміти реальні фактори політичної системи в Україні.

Корупція є хронічною проблемою функціонування державного апарату в Україні. Вона зумовлена не лише патологічною схильністю до порушення законів, а й об'єктивною недосконалістю законодавства. Нечітка нормативна врегульованість повноважень і відповідальності багатьох органів, що мають контролювальні та дозвільні компетенції, на тлі інших законодавчих хиб сприяють надуживанням і прагненню обійти ті приписи, слідування яким не залишає шансів на самозбереження і персональний успіх. Боротьба з проявами корупції дуже часто ведеться там, де натомість варто змінити саму нормативно-інституційну систему. Ігнорування цього вищими державними посадовцями, мабуть, є головним проявом корупції у найширшому значенні цього терміна (руйнування принципів цивілізованих суспільних відносин) [167, с. 347].

Отже, політична наука має розглядати форми державного правління, виходячи із власного предметного поля і методології. Це

означає, що аналізу підлягає не лише номінальна структура вищих державних органів, а й реальні відносини влади, які між ними склалися, з урахуванням неформальних практик і стану корумпованості системи. Такий підхід особливо актуальний для кваліфікації форм правління нових держав, які примірили на себе західні зразки організації органів влади. Досвід показує, що форми правління в специфічних національних умовах незахідних держав зазнають певних мутацій, які призводять до гібридизації, імітації або позначеної корупцією системної кризи республіканської конструкції. Науковці розходяться в оцінках перспективи інституційної вестернізації. Одні вважають її необхідним етапом на шляху модернізації суспільств, навіть попри очевидні труднощі на цьому шляху. Інші переконані, що традиційна культура візьме гору, і, не зважаючи на всі запозичення, форми правління завжди матимуть власні національні специфіки, діапазон яких буде ширший за межі визначення республіки західною наукою. Яка з цих позицій ближча до істини, покажуть час і підсумки тривалих і суперечливих процесів політичної трансформації в Україні.

Будь-яка політична система періодично зазнає змін. У державах, де відбувається навздогінна модернізація, політичні зміни відбуваються надзвичайно часто. Через 20 років одночасної трансформації політичної, правової, економічної систем Україна не стала державою із високим економічним розвитком, гідним рівнем життя суспільства, стабільною політичною системою. На суспільні відносини впливали різноманітні кризи: ідеологічна, політична, економічна, державного управління. У таких умовах розвиток суспільства значною мірою залежить від політико-управлінської еліти. Відносини між її суб'єктами, їхні функції визначаються формою державного правління. Дискусії про форму правління тривають в українському суспільстві впродовж усього періоду незалежності. Особливо актуальним це питання є тепер, після повернення до Конституції України в редакції 2004 р.

Конституційні моделі форм правління, їх політичні прояви в практиці зарубіжних країн і в Україні проаналізував С. Бостан. Вплив глобалізації на форми правління досліджував А. Мілардович. С. Фіш, Р. Елгі і С. Меструп вивчали посткомуністичні перехідні суспільства і визначили форму правління, яка найбільше сприяє демократизації цих країн. Провідні юристи Ю. Шемшученко, В. Авер'янов, О. Петришин досліджують особливості змішаної форми державного правління в Україні, зокрема, розкривають особливості відносин між президентом і урядом. Крім політологічних і правових досліджень з цієї теми, в українських ЗМІ існує безліч публікацій, у яких висвітлено позиції провідних політиків стосовно найкращої форми правління для України. Згадані науковці проаналізували всі типи форм державного правління, їх переваги і недоліки,

практику застосування в різних державах, однак причинам зміни форми державного правління в Україні не приділено належної уваги.

Форму державного правління вивчають три науки: теорія держави і права, що досліджує методологічні основи пізнання форми правління, її історичні типи; конституційне право, предметом якого є правові основи її функціонування; політологія, що аналізує реальні відносини суб'єктів політичної влади. Важливим питанням є дослідження впливу політичного середовища на правову конструкцію влади, за допомогою якої здійснюється фактичне управління суспільними справами. В Україні, починаючи з 1996 р. і дотепер, існує змішана форма державного правління. Вважається, що певні ознаки президентсько-парламентської республіки були закріплені ще в 1919 р. у Німеччині (Веймарська Конституція), а вперше така форма була запроваджена того ж року у Фінляндії. Класичною змішаною республікою вважають П'яту Республіку у Франції [168, с. 13—14]. У сучасному світі до республік зі змішаною формою державного правління зараховують: Австрію, Білорусь, Болгарію, Боснію і Герцоговину, Естонію, Ірландію, Ісландію, Італію, Киргизстан, Латвію, Польщу, Росію, Україну, Фінляндію, Францію, Хорватію, Чехію, Югославію та ін. — загалом 35 держав [15, с. 479].

С. Бостан критикує такий тип форми державного правління як республіка. Цей термін означає «справа публічна (загальна)», він не дає чіткого уявлення про форму державного правління. На думку вченого, замість республіки слід вживати термін «поліархія», зафіксований ще в оксфордському словнику 1909 р., де він визначений як форма організації влади, протилежна монархії. У другому розділі ми вже аналізували цю форму. Як тип політичного режиму вона характеризується розподілом та роззосередженням влади між різними центрами та носіями [13, с. 496]. С. Бостан поліархію розуміє як відмінну від монархії, деконцентровану політико-правову систему вищих законодавчих та виконавчих органів державної влади, організація й функціонування якої ґрунтуються на принципі поділу влади та системі стримувань і противаг [15]. Відповідно дослідник виокремлює чотири типи змішаних поліархій: президентсько-парламентську, напівпрезидентсько-напівпарламентську, напівпарламентську-напівпрезидентську, парламентсько-президентську. В одному випадку поліархію розуміють як режим, в іншому — як форму правління.

На думку О. Зазнаєва, кожна змішана форма не просто поєднує ознаки «чистих систем», але прив'язана до певного «материнського» типу. Вчений визначає вісім змішаних форм: непрезидентарна президентська система, парламентарна президентська система, непарламентарна напівпрезидентська система, непрезидентарна напівпрезидентська система, парламентарна напівпрезидентська

система, президентарна парламентська система, суперпрезидентська парламентська система і суперпарламентарна президентська система [169, с. 118—142]. Справді, у кожній країні форма правління має свої особливості, зумовлені історичним досвідом, політичною ситуацією, діяльністю конкретної політико-управлінської еліти. Безперечно, будь-яка типологія нівелює певні особливості, оскільки її метою є уніфікація спільних ознак. На нашу думку, не варто створювати широкі класифікації, заплутані і складні в застосуванні. Ми дотримуємося традиційної типології змішаної форми, яка виділяє напівпрезидентську і напівпарламентську системи або президентсько-парламентську і парламентсько-президентську форми правління.

За умов змішаної форми правління організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх відносин з населенням поєднують у собі ознаки президентської та парламентської республік. Від президентського типу запозичується всенародне обрання президента, який має повноваження виконавчої влади, від парламентського типу — парламентська відповідальність уряду, який очолює прем'єр-міністр. Відносини між президентом і парламентом перетворюються на конкуренцію за право формувати уряд. Концепція Конституції України, схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року, передбачала, що в конкретно-історичних умовах розвитку країни прийнятною формою організації її державної влади є президентська республіка [170, ст. 466]. Згідно з Указом Президента від 27 вересня 1993 року «Про керівництво Кабінетом Міністрів України», глава держави став безпосереднім керівником уряду. Державу, де президент обирається народом і є главою уряду, який йому підзвітний, вважають президентською республікою. Договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року закріпив значні повноваження президента. Конституція України у 1996 р. встановила президентсько-парламентську форму правління, закріпивши функції вищого органу виконавчої влади за Кабінетом Міністрів. Хоча деякі науковці вважають, що фактично більшість владних функцій все одно було зосереджено в Президенті.

Згодом у політичних і наукових колах почалося обговорення переходу України до парламентсько-президентської республіки. 8 грудня 2004 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Конституції України» (№ 2222), який набув чинності 1 січня 2006 року. Нова редакція Конституції змінила форму правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Однак відомо, що прийняті зміни були результатом компромісу між владою і політичною опозицією щодо мирного

врегулювання політичного конфлікту, який виник після другого туру голосування на виборах Президента України 21 листопада 2004 року. Поспішність і врахування суб'єктивних чинників, а не об'єктивних, призвели до того, що в Конституцію України була внесена норма про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України. До речі, в більшості демократичних держав в Основному законі не згадується порядок утворення коаліцій та правила поведінки в їх рамках. Негативним чинником в Україні стали амбіції лідерів трьох найбільших політичних партій, які створили парламентські фракції і весь час боролися за те, щоб саме їхня фракція була ключовою в коаліції парламентських фракцій. У країнах Європейського Союзу парламентська більшість є лише інструментом формування уряду. Українські дослідники визначають коаліційну більшість в українському парламенті як «політичний квазіінститут державної влади, який почав підміняти собою єдиний законодавчий орган влади в Україні» [171]. У політологічних працях досліджено ситуації, коли політична партія президента перебуває в опозиції до парламентської більшості. Зрозуміло, що за таких умов відбувається затягування процесу прийняття певних законів, рішень через застосування цими суб'єктами механізмів стримувань і противаг. Теоретично, якщо президент є представником політичної сили, яка входить до більшості, це сприяє ефективному правлінню. Однак бувають випадки коли політична сила глави держави не підтримує його дій, і тоді президент, уряд і парламент, розділений на більшість і опозицію, займають різні позиції, що призводить до постійних конфліктів.

Перехід України у 2006 р. до парламентсько-президентської форми правління супроводжувався звинуваченнями президентсько-парламентської в породженні авторитарних методів управління. Натомість, парламентсько-президентська форма правління уявлялася як система, що сприяє демократизації відносин між владою та суспільством і взагалі є більш ефективною. Однак і ця форма правління в українських реаліях не виправдала себе. Перед Україною знову постало питання, яку форму правління обрати. У квітні 2008 року журналіст і аналітик С. Рахманін провів опитування лідерів парламентських партій щодо конституційної реформи. Одне із запитань стосувалося форми державного правління. П. Симоненко висловився за чистий парламентаризм, що передбачає ліквідацію інституту президентства, В. Литвин — за парламентсько-президентську республіку, Ю. Тимошенко запропонувала ліквідувати посаду або президента, або прем'єра, В. Кириленко — за сильну президентську владу [172].

Рішенням Конституційного Суду від 30 вересня 2010 року Закон України № 2222 «Про внесення змін до Конституції України» було визнано неконституційним «у зв'язку з порушенням процедури

його розгляду і ухвалення». З цього дня Україна знову повернулася до Конституції України в редакції 1996 р. і відповідно до президентсько-парламентської форми правління. Повноваження парламенту скоротилися, а президента — розширилися. М. Томенко, аналізуючи український конституційний процес, констатує, що «завжди переважала політична кон'юнктура, тобто проекти відповідних змін, готувалися “під когось” (чинного Президента, Прем'єр-міністра, лідера політичної сили), що передбачає реалізацію персоніфікованих очікувань щодо подальших перспектив того чи іншого політика» [174, с. 270]. Парламентсько-президентська форма правління була запроваджена за особливих обставин і відмінена по особливому. Така відміна поставила більше запитань, ніж вирішила проблем, хоча в Україні є достатньо прихильників президентсько-парламентської форми правління, особливо після декількох років неефективного функціонування парламентсько-президентської форми правління. Ю. Шемшученко та В. Авер'янов підтримали думку, що «всенародно обраний Президент за умов змішаної форми правління має бути достатньо “сильним” — з тим, щоб активно і конструктивно впливати на систему органів виконавчої влади та її кадрове забезпечення» [174, с. 5]. Заступник глави Адміністрації Президента І. Акімова після відомого рішення Конституційного Суду України 2010 року зазначала, що повернення до Конституції 1996 р. «дає додаткову можливість, по-перше, контролювати, моніторити хід реформ і впливати на тих, хто не хоче йти досить швидкими кроками... це може стати тією політичною силою, яка перетворить політичну волю на політичний двигун» [175, с. 1]. До чого таке повернення призвело, нині, після повернення до зміненої в 2004 р. Конституції, суспільство вже знає.

Отже, не потрібно забувати, що президентсько-парламентська форма може призвести до авторитаризму. Не важко прогнозувати, що через деякий час згуртуються політичні сили, які будуть виступати за обмеження повноважень президента і розширення функцій парламенту. Раніше вважалося, що змішана система є найкращою для молодих демократій, оскільки найефективніше допомагає урівноважити й збалансувати систему влади. Досвід багатьох постсоціалістичних країн свідчить, що реалізація ґрунтовно виписаної змішаної форми правління на практиці має результати, відмінні від очікуваних. Причиною такої ситуації є неврахування важливих чинників. Наприклад, форма правління з посиленою роллю президента потребує більшої культури узгодження інтересів між законодавчим органом та урядом. С. Бостан застерігає, що відсутність відповідних умов перетворює змішану президентсько-парламентську форму правління із значними юридичними повноваженнями президента на президентську або суперпрезидентську поліархію, як це відбулося у деяких посткомуністичних країнах [15, с. 367].

Отже, на початку незалежності Україна фактично була президентською республікою, з 1996 р. — президентсько-парламентською, з 2006 р. — парламентсько-президентською, з 2010 р. — знову президентсько-парламентською, а в 2014 р. знову стала парламентсько-президентською. Очевидно, що наступної зміни форми правління в Україні буде обговорюватися і її парламентський тип. Справді, після невдалого функціонування парламентсько-президентської форми, що розбалансувала всю систему державного управління, потрібна чітка вертикаль виконавчої влади, яка дає змогу провести реформи. Однак результат цих реформ залежить від мети, яку ставитимуть її організатори, і від того, які методи вони застосуватимуть. Нині рівень політичної і правової культури членів політичних партій недостатній для запровадження в державі парламентсько-президентської чи парламентської форми правління, однак це не означає, що ці форми не можуть бути ефективними.

Багато дослідників визнають парламентську форму правління найкращою для країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, С. Фіш довів, що ті країни, які раніше створили відносно сильний законодавчий орган, значно демократичніші, ніж ті, в яких парламент є відносно слабким. Р. Елгі і С. Меструп дослідили 12 центрально-східних держав і дійшли висновку, що будь-які варіанти напівпрезидентської республіки створюють більше проблем, ніж вирішують, і «якщо демократія ще є слабкою, тоді краще за все уникати будь-яких форм напівпрезидентства». Сильна законодавча влада, на їхню думку, є найкращою для демократизації [176]. Знайдуться й ті, хто заперечуватиме прямий зв'язок рівня демократії і ефективності управління суспільними справами. Однак це лише поверхові думки, враження від процесів демократизації в Україні. Більш обґрунтованим є твердження, що демократія — це важливий чинник для тривалої політичної стабільності, раціонального управління економікою і ефективного суспільного адміністрування. А. Умланд вважає, що створення слабкої напівпрезидентської системи з домінуючою владою законодавчого органу або чисто парламентської республіки уможливають існування консолідованої демократії, на його думку, надасть механізм урегулювання конфліктів між економічними елітами країни, а також між культурно розділеним населенням заходу і центру, з одного боку, і півдня і сходу — з іншого. По-друге, демократизація — це ключ до довгострокових перспектив України на міжнародній арені, а вступ до Європейського Союзу може стати об'єднавчою ідеєю для конфліктуючих політичних сил і для соціальних груп сходу і заходу країни [176].

Якщо аналізувати політичний суб'єктивний складник зміни форми державного правління, то логічним буде висновок, що політичні партії не дозволять створити президентську республіку,

оскільки велика частина політиків володіла значними повноваженнями, і вони боротимуться за збільшення обсягу їхніх функцій. Крім того, суспільство, яке відчуло певну свободу, побачило демократичні процедури ухвалення рішень, навряд чи дозволить повернутися до авторитарного режиму будь-якого президента. Потрібно прагнути створити ефективний діалог між суспільством і владою, а це можливо завдяки широкій участі і політиків, і громадян у процесі управління суспільними справами. Також набуває поширення твердження, що в теперішньому глобалізованому світі форма правління вже не має суттєвого значення, оскільки на політику держав впливають наднаціональні структури. «Держави і уряди з різними типами демократії будуть вирівнюватися, все частіше опиняючись в підпорядкованому стані перед міжурядовими організаціями і глобальними гравцями» [177]. Звичайно, така теорія має право на існування і на розвиток, однак це тема іншого дослідження.

Отже, на зміну форми державного правління впливають такі чинники:

1) об'єктивні: а) відносини між суб'єктами влади постійно породжують конфлікти, призводять до криз у системі державного управління; б) рівень легітимності президента або парламенту (президента і парламенту) дуже низький;

2) суб'єктивні: а) новій політичній команді, яка набуває популярності, для заміни попередньої владної команди вигідно змінити форму правління; б) політичні сили, які справляють вплив на зміну форми правління, пропонують ту форму, яка надасть їм найбільше владних повноважень.

Об'єктивні й суб'єктивні чинники в політиці існують завжди. Будь-якій політичній команді для ефективного управління суспільними справами необхідні владні повноваження. Важливим моментом їхньої діяльності є їхні мета і засоби, які вони використовують для її досягнення. Крім того, надзвичайно важливо визначити справжні причини неефективності існуючої форми правління. Наприклад, це може бути незгодженість функцій органів державної влади на законодавчому рівні; низька підтримка діяльності конкретного президента чи наявного складу парламенту (однак це не означає, що певна форма правління не відповідає потребам певного суспільства); деструктивна діяльність конкретних політичних партій, яка не може беззаперечно свідчити, що всі партії є такими; відсутність консенсусу основних політичних сил щодо стратегічного розвитку держави; бажання політичних лідерів ухвалювати рішення одноосібно, а не на основі демократичних процедур.

Причиною неефективності форми правління в Україні є те, що при її виборі враховуються думки лише провідних політичних сил, зокрема їхній реальний вплив на конституційний процес. В обгово-

ренні форми державного правління участь беруть депутати, міністри, журналісти, тоді як це питання мають вирішувати насамперед експерти, які ґрунтовно досліджують функціонування різних форм правління, аналізують світовий і вітчизняний досвід протягом багатьох років. Їхній аналіз повинен спиратися на наукові методи, чіткі критерії оцінювання, статистичні дані і врахування політичної ситуації в країні.

4.2. ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І СТАБІЛІЗАЦІЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Кореляція ефективної законодавчої матриці та функціональної моделі організації державного правління постає ключовим фактором забезпечення прогресивної модернізації соціально-політичного середовища і формування державного апарату на засадах верховенства правових основ. Після деструкції радянської політичної системи Україна набула статусу незалежного суб'єкта міжнародного політичного процесу. Трансформація політичного устрою відкрила широкий діапазон перспектив державного будівництва, проте супроводжувалась низкою ризиків та проблем, що ускладнювали миттєву інтеграцію української державності у сферу демократичних традицій політичного конструювання. Відсутність практичного досвіду демократичного регулювання владно-суспільних комунікацій та компілятивна адаптація існуючих механізмів модифікації державного устрою без урахування контекстуальних закономірностей українських соціально-політичних реалій створили перешкоди для стабілізації форми правління та збалансування правового вектору державного устрою. Відтак нівелювання тоталітарних принципів централізації владно-політичних ресурсів, характерних для радянської моделі політичного устрою, шляхом хаотичної імплементації демократичних канонів західного типу в систему українського політичного простору детермінувало становлення специфічної державної конструкції, яка ґрунтується на конфронтації демократичних архетипів моделювання політичної реальності, адаптованих у рамках нонконформістського імпульсу українського соціуму з існуючим тоталітарним обрамленням політичної свідомості, викликаного перманентним конформізмом попередньої політичної системи.

Сучасні державотворчі процеси зумовлюють необхідність комплексного аналізу трансформації адміністративно-управлінського апарату в рамках демократизації українського соціально-політичного простору та систематизації варіативних чинників, що спонукали

чи ускладнювали консолідацію демократичної парадигми під час становлення політичних інститутів та правової матриці української державності й конституціоналізму. Консолідація теоретичного підґрунтя та практичних результатів державного будівництва сприятиме виробленню ефективної концепції моделювання правового державного правління в межах українських соціально-політичних реалій. Проектування функціональних алгоритмів модернізації українського політичного виміру має бути спрямоване на визначення потенційних шляхів подолання проявів «диспропорціоналізму» функціонування сучасної української політичної системи, гармонізацію каналів взаємодії громадянського суспільства з органами державної влади та збалансування правових тенденцій у сфері організації державного правління на основі мобілізації практичних досягнень і демократичного досвіду конституційних трансформацій політичної системи інших країн.

Моделювання в конституційному полі ефективної форми державного правління на основі використання демократичних інструментів консолідації політичного режиму в умовах популяризації ліберально-демократичних канонів державотворення стало об'єктом вивчення представників різноманітних політичних шкіл та наукових традицій. Закономірності трансформації політичної системи та демократизації принципів функціонування державних інстанцій висвітлено в дослідницьких концепціях С. Гантінгтона, К. Шміттєра, Д. Гелда, Ф. Гаєка, Л. Пая, Є. Вятра, Г. Алмонда, С. Верби, В. Ростю, Г. О'Доннелла, Р. Інглхарта. Серед представників української наукової спільноти, які зробили вагомий внесок у наукове осмислення багатозначної процедури демократичної модифікації державного правління, варто виокремити Г. Зеленько, О. Проценко, В. Шаповала, М. Михальченка, О. Мелешкіну, Р. Павленка, В. Горбатенка.

Дослідження вищезазначеної проблеми передбачає аналіз соціально-політичних та правових індикаторів реформування української політичної системи і висвітлення потенційних можливостей удосконалення сучасного політичного устрою з урахуванням існуючих ризиків та небезпек, здатних блокувати реалізацію демократичного державотворення, а також призвести до реінсталяції ідейного конформізму, централізації політичних прерогатив та деформації продуктивних каналів демократично-правового функціонування державних інстанцій. Правові орієнтири стабілізації політичної системи та інституціалізації політичної влади здатні інтенсифікувати еволюцію владно-суспільної взаємодії і диверсифікувати функціональне інструментарію державного апарату, а одночасне використання досягнень політичної інженерії країн-суб'єктів міжнародного політичного простору створює передумови для вироблення універсальних алгоритмів демократичного будівництва державного правління в межах українських соціально-політичних реалій.

Організація соціальних відносин у рамках державного устрою та закономірності втілення політичної влади в межах каналів владно-суспільної комунікації постають ключовими функціональними елементами політичної системи. Інституціоналізація політичного середовища та визначення діапазону діяльності державного апарату, здійснені на основі правової регламентації із затвердженням законодавчої бази функціонування органів державної влади, є каталізатором демократизації державного правління та регулятором сфери використання політичної влади [178, с. 16]. На думку М. Вебера, «...державна наділена суверенітетом та монополією на легітимне використання організованого насилля в суспільстві і в межах власної території» [179, с. 22]. Отже, на основі превалювання в сфері поширення політичної влади держава фундаменталізувалась як незамінний інструмент програмування системи соціальних відносин та кодифікації норм суспільно-політичної поведінки. Домінування в ієрархії владних прерогатив забезпечує вплив органів державної влади в суспільно-територіальному вимірі. Як результат, постає питання збереження демократичних засад державного правління та нівелювання узурпаторських інтенцій владної еліти. Тому регламентація функціональних прерогатив політичної адміністрації перебуває в межах правового регулювання, що детермінує появу концепту «конституціоналізм».

Засновник американського демократичного світогляду Т. Пейн зазначав: «Конституція — це не творіння уряду, але творіння людей, що формують уряд, а уряд без конституції — це сила без права. Конституція — це річ, що передує уряду, а уряд — це тільки творіння конституції» [180, с. 4]. У класичних ліберальних уявленнях Т. Пейна пріоритет у зіставленні конституціоналізму і державного становлення закріплюється виключно за законодавчою основою. Правові регулятори державного функціонування засновані на протекціонізмі індивідуальних громадянських свобод, а визначення форми державного правління лежить у конституційній компетенції громади. Це вчення стало основою для формування теорії американського конституціоналізму, що ґрунтується на ідеях досягнення індивідуальної свободи шляхом обмеження діапазону державного впливу та імплементації принципу моральності у сферу програмування законодавчої бази [180, с. 19]. Взаємозв'язок конституціоналізму та державного правління американського формату полягає в незмінних перевагах правового поля при регламентації діяльності державного апарату з орієнтацією на індивідуальні інтенції суспільства. Водночас роль суб'єктів політичного середовища та державних інстанцій в межах ліберального конституціоналізму полягає в неухильній реалізації теоретичних засад правової матриці, що виявляється в деперсоналізації політичного процесу [181, с. 106].

Генезис теорії державного моделювання сформував альтернативний ліберально орієнтованому типу конституціоналізму вектор законодавчого регламентування державної діяльності, представлений у теорії Т. Гоббса, який вважав, що кожна держава — конституційне утворення, незалежно від пріоритетів чинних законів [182, с. 136]. Навіть якщо законодавча база спрямована виключно на стабілізацію превалювання державного апарату у сфері розподілу політичних прерогатив і свобод, цей формат зв'язку законодавчої парадигми та державного правління залишається легальним і конституційним. Проаналізувавши даний підхід до інтерпретації конституціоналізму, К. Шмітт зауважив, що «...закон став засобом обов'язкової психологічної мотивації і функціонування, що може слугувати різним цілям і суперечливій сутності. Тому, на думку Гоббса, кожна легальна надійно функціонуюча система стає державою, а оскільки закон здатен бути виключно державним, держава стає конституційною» [182, с. 136]. Отже, поняття «конституціоналізм» у такій інтерпретації виноситься за межі моральних регуляторів правових основ.

Таким чином, взаємозв'язок конституційної матриці та функціональних векторів державного правління має амбівалентний характер: ліберальна версія переносить правовий конструктивізм у сферу гарантій збереження індивідуальних свобод, тоді як формат політичного прагматизму ідентифікує законодавство з державними повноваженнями незалежно від моральних орієнтацій. З огляду на це поняття «конституціоналізм» можна позиціонувати у двох діаметрально протилежних за правовою суттю іпостасях: як правову матрицю моделювання фундаментальних основ інституціалізації політичної влади, що орієнтується на індивідуальні свободи громадян та соціальне благополуччя, і як прагматичну програму чіткої регламентації відносин органів державного правління з орієнтацією на збереження державної цілісності та непорушності ієрархії соціально-політичних статусів.

Важливу роль у розумінні взаємозалежності конституціоналізму і державного правління відіграє концепт «правова держава». Становлення його теоретичних рамок пов'язане з працями класиків демократичного світогляду, серед яких Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк, І. Кант, А. де Токвіль [183]. Правова держава об'єднує у власному функціональному інструментарії варіативні принципи моделювання демократичного політичного режиму: артикуляцію суспільних інтересів, виборність державних органів, плюралізм політичної думки, гарантію громадських свобод, високий рівень динаміки участі громадянського суспільства в прийнятті політичних рішень, розвиток політичної культури та формування демократичної політичної свідомості. Фактично, законодавча база, що функціонує у правовій державі, покликана визначити межі «політичної

юрисдикції» державної влади і спрямувати вектор діяльності державного апарату в річище реалізації суспільних інтенцій [184, с. 58].

К. Шмітт вбачає сутність правового становлення державного устрою в легітимності відносин владної еліти та суспільства через балансування політичної влади шляхом конституційної регламентації: «Конституція легітимна не тільки як фактична умова. Вона також визначається порядком, коли політична сила і законодавча влада, на яку покладено прийняття рішень, — загальноприйняті» [185, с. 136]. Згідно з цим твердженням, правові основи регуляції функціональних прерогатив державного апарату зосереджені навколо адаптації суспільними масами політичних рішень, прийнятих у колах державної влади. Ефективність конституційної бази в межах правової держави залежить від легітимності функціонування законодавчого інституту з орієнтацією на безпеку громадських прав. Водночас демократизм конституційного поля детермінує модернізацію форми державного правління відкритого типу з можливістю доступу до процесу прийняття політичних рішень з боку громадянського суспільства. Отже, правова держава — це тип політичного устрою, основними ознаками якого є зв'язаність із правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, громадян і держави [80, с. 281].

Хвиля демократизації, що спиралася на популяризацію канонів правової держави, поширення ідей громадянського суспільства та інтеграцію механізмів ліберального конструювання політичної системи привела до кардинальних трансформацій політичного устрою Східної Європи. Українська політична система, створена на базі зруйнованої матриці радянського політичного устрою, потребувала миттєвих реформ, визначення ідеологічної спрямованості та мобілізації конструктивних інструментів і принципів демократичного моделювання соціально-політичного простору.

Короткі терміни імплементації ліберального арсеналу державного моделювання в Україні різноманітних проблем суспільно-політичного характеру та ризиків реверсивної авторитаризації демократичних зрушень з нівелюванням ліберального імпульсу народних інтенцій позначилися на процедурі організації політичного правління, спричинивши дисбаланс процесів консолідації політичної системи. Наслідком відсутності гармонізації у прийнятті політичних рішень стали численні модифікації українського державного правління, що супроводжувались трансформаціями моделі організації владних інститутів та перманентним перерозподілом їх політичних повноважень. Концепція функціонування української політичної адміністрації видозмінювалась від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської і навпаки, що вносило корективи у сферу визначення обсягів політичних прерогатив державних інституцій.

Паралельно зі змінами політичного формату реалізації державної влади зазнавали пертурбацій варіативні сфери конституційного поля. Відсутність чіткої ідейної лінії розбудови конституціоналізму стала джерелом порушення послідовності політичної модернізації, ускладнення правової регламентації взаємодії суспільства і політичної еліти та дисфункції каналу функціонального зв'язку державних інстанцій. Негативним ефектом мінімізації конституційного превалювання в моделюванні українського соціально-політичного середовища стало обмеження реального втілення обраної теоретичної матриці ліберальної орієнтації в рамках української демократизації. Ідентифікація соціально-політичної стратегії розвитку державного правління та законодавчої бази України з парадигмою ліберальної інженерії на практиці знаходила специфічні форми реалізації, втілюючись у своєрідні політичні симбіози принципів демократичних реформ з елементами авторитарної реінсталяції.

Відсутність чіткої правової лінії детермінації політичного моделювання не тільки призвела до дисбалансу процесів конструювання демократичного державного устрою, а й негативно вплинула на формування правової культури українського соціуму. Стабілізація конституційного функціонування владних інстанцій та нормалізація політичного виміру української державності здійснювалися зі змінним успіхом, що проявлялося в пожвавленні конфронтацій політичної еліти та нездатності досягти колективного компромісу стосовно питань визначення вектора державного розвитку. Як результат, успішність демократизації українського політичного виміру залежить від нагального затвердження єдиної концепції модернізації українського конституціоналізму та правової інституціоналізації політичної влади в контексті формування правової держави в межах українського соціально-політичного простору. Ефективність стратегічного планування конституційно-політичного прогресу України залежить від адекватної оцінки реформаційного досвіду української державності та сучасного соціально-політичного стану країни. Досягнення зазначеної мети передбачає пошуки відповідей на такі питання: які основні перешкоди та загрози постають перед демократизацією процесів правого моделювання соціально-політичного простору? У чому полягають причини суперечностей між теоретичними засадами конституційного регулювання та практичними проявами політичної інженерії в розбудові української державності? Як сформувати універсальну програму українського конституціоналізму і які перспективи її реалізації в рамках стабілізації форми державного правління?

Однією з небезпек продуктивній трансформації політико-правового середовища української державності є зворотна авторитаризація. Можливість цього «парадоксу демократизації» відображена в наукових теоріях і набула окремих проявів у країнах пострадянського

простору. Зокрема, Г. О'Доннелл та Р. Саква відзначають реальність нівелювання функціонального потенціалу демократичних механізмів надмірною централізацією політичної влади в руках певного державного інституту [42, с. 37]. До прикладу, тенденція превалювання лідируючого суб'єкта державної політики стала характерною для політичних систем Білорусі та Росії, які відзначаються функціональними перевагами виконавчої влади та домінуванням сильного інституту президентства у сфері розподілу політичних цінностей. Загроза безмежного зростання повноважень інституту президентства полягає у звуженні ролі демократичних процедур організації адміністративного апарату та персоніфікації політичного процесу з надмірною концентрацією можливостей визначення вектора державної політики навколо функціональних повноважень окремого суб'єкта політичної системи.

Екстраполяція можливого негативного впливу моделі неконтрольованої президентської форми правління на українські політичні реалії окреслює таку тенденцію: регулятором, здатним нівелювати процес персоніфікації українського політичного простору, є конституційна матриця державного конструювання. У разі відсутності тенденції до стримування домінування президентського інституту державної влади постають ризики фундаменталізації крайнього етатизму в соціально-політичному середовищі України та превалювання державних інтересів над суспільними ініціативами.

Дієвим інструментом подолання дефектів інституціоналізації державної політики є імплементація демократичного архетипу політичного будівництва, яким є «стримування і противаги», в архітектоніку українського політичного середовища. Сутність такої програми моделювання державного апарату полягає в диференціації політичної влади між законодавчою, виконавчою та судовою гілками державної влади з метою забезпечення рівномірного розподілу владних повноважень та організації превентивного механізму від централізації політичного ресурсу [186, с. 18—19]. Зокрема, адаптація зазначеного принципу до закономірностей функціонування державного правління США та закріплення даних алгоритмів здійснення політичної влади на конституційному рівні створили передумови для ефективного існування американського конституціоналізму в рамках президентської форми державного правління [187, с. 12]. Сфера юрисдикції політичної влади та автономність діяльності президентської інстанції законодавчо регламентується та узгоджується з інтересами й ініціативами парламенту з неухильним дотриманням правових основ у практичному вимірі американської політики.

Проте інколи теоретичні засади механізму «стримувань і противаг» у поділі державної влади на практиці виявляють певні суперечності, неузгодженості та належність до специфіки окремої політичної системи [188]. Представник західної школи теорії держави і

права Е. Керолен зазначає: «Класична концепція диференціації державної влади страждає від низки вад. Деякі з них містяться в самому теоретичному обґрунтуванні, інші належать до її дисфункціонального зв'язку із сучасною державою... зокрема, теорія не завжди здатна адекватно розцінювати формування виконавчої гілки державної влади» [186, с. 46]. Як результат, імплементація універсальних теоретичних основ моделювання діапазону діяльності та підзвітності уряду, що покликана збалансувати політичні прерогативи інститутів президента та парламенту, на практиці в умовах сучасних викликів державного будівництва не завжди здатна регулювати взаємозв'язок зазначених інститутів і лише посилює ідеологічні розлади політичної системи.

Отже, для запобігання деконсолідації функціонування органів державного правління в контексті формування програми модернізації українського конституціоналізму та правового забезпечення процедури організації функціонування державного апарату доцільно застосовувати механізм «стримувань і противаг» з урахуванням історичного досвіду, специфіки та національних особливостей українського соціально-політичного виміру. Бурхливий процес реформування конституційних засад державного правління України відбувся під дією різноманітних чинників політичного, економічного та суспільного характеру. Результати змін орієнтирів політичної свідомості українського суспільства та передовсім конфронтації ключових акторів державної політики за отримання більшої кількості політичних повноважень спричинили дисбаланс конституційного регулювання закономірностей улаштування державного правління.

Прийняття у 2006 р. Конституції як основного закону України стало важливим кроком на шляху становлення незалежної Української держави, демократизації соціально-політичного простору, затвердження правових основ державного функціонування та було покликане збалансувати форму державного правління. Та згодом виявилось, що конституційне визначення форми організації українського державного ладу як «президентсько-парламентської республіки» не стало завершальним етапом інституціалізації української політики. Саме у конституційному регламентуванні закономірностей співвідношення органів державної влади вбачали причину уповільнення демократизації країни та ускладнення формування правової держави в межах українського політичного середовища. Проте реформування положень Конституції 1996 р., здійснені у 2004 та 2010 роках [189], з «реверсивним коливанням» статусу політичного превалювання від законодавчої до виконавчої гілки влади не тільки не подолали проблеми оптимізації діяльності державного апарату, а й поглибили політичну кризу української демократизації, змістивши пріоритети державної політики з прицілом на гарантування

індивідуальних свобод, інтенсифікацію розвитку громадянського суспільства та консолідацію демократичних механізмів формування конституціоналізму в межах української політичної системи в напрямку досягнення індивідуальних інтересів представників політичної еліти. Наслідком цього стала безперспективна боротьба за владу окремих політичних сил без орієнтації на визначені ідеологічні канони чи ідентифікацію з певними політичними цінностями. Саме ця тенденція актуалізувала питання про реформування українського політичного простору, що перебуває на стадії своєї «політичної стагнації» та вироблення ефективної програми соціально-політичних зрушень у рамках проекту модернізації українського конституціоналізму. Що стосується повернення до реформованої Конституції 2004 року, то цей процес неодмінно продовжиться, але вже не через повернення попереднього варіанту, а шляхом системного вдосконалення Конституції України.

Основні пріоритети щодо подолання деструктивних тенденцій українського соціально-політичного середовища та продовження курсу на демократизацію української політики зосереджені навколо функціонального розподілу органів державної влади та практичного підтвердження конституційної регламентації орієнтирів державної політики. Тому важливим критерієм успішності діяльності державного апарату є баланс гілок політичної влади, передбачений конструктивним механізмом «стримувань і противаг» — обмеження динаміки централізації політичної влади в руках президентської вертикалі поряд зі збільшенням ролі та функціонального потенціалу парламенту.

Парламент — незамінний атрибут демократичного політичного режиму, який функціонує з метою забезпечення формування законодавчої бази, контролю за діяльністю уряду, а головне — артикуляції суспільних інтересів та презентації варіативних поглядів представників громадянського суспільства різної політичної ідентифікації на перебіг формування державної політики [190, с. 57—71]. Функціональна компетенція парламенту не тільки мінімізує можливість узурпації політичної влади президента, а й гарантує збереження ідейного плюралізму політичного середовища, ліквідує ідеологічну гомогенність представників політичної еліти.

Генезис конституційної регламентації діапазону парламентської діяльності в межах українського політичного процесу включає прецедент наділення законодавчого органу преференціями у сфері розподілу політичних функцій у форматі змішаної форми державного правління. У період з 2004 до 2010 р., після здійснення «конституційної реформи», Основний закон визначав парламентсько-президентську модель як форму організації державної влади. Парламент був наділений визначальним правом формувати уряд країни, що вважалося вагомим кроком на шляху демократизації

українського політичного устрою. Після повернення незаконним шляхом до попереднього варіанту Конституції зазначена динаміка була втрачена.

Компаративний аналіз реформаторського досвіду конституційних детермінант і форми державного правління інших демократичних країн засвідчує подібність моделі конституціоналізму з парламентською формою державного правління у країнах Центрально-Східної Європи, таких як Польща, Литва чи Угорщина, які перейняли досвід західноєвропейського парламентаризму як конституційну основу формування власної правової держави з нівелюванням централізації політичного ресурсу у функціональних рамках президентської вертикалі [119]. Зокрема, Конституцією Угорщини передбачене домінування законодавчого органу влади при формуванні уряду, а діяльність президента заснована на принципі «править, але не управляє» [117, с. 53]. Аналогічні фактори спонукали до прийняття ідентичних заходів обмеження президентського домінування і розширення парламентських повноважень у Польщі [120, с. 79].

Проте конституційні реформи українського державного устрою не набули перманентного характеру і не сприяли стабілізації форми державного правління. Більше того, ліквідація рішень політичної реформи 2004 р., що відбулась у 2010 р., не тільки повернула конституційні положення у сфері розподілу політичних повноважень між органами державної влади, закріплені попереднім варіантом Конституції, а й частково підірвала легітимність попереднього реформаційного рішення та діяльності Конституційного Суду, оскільки зміни 2004 р. було визнано не правомірними та прийнятими з порушеннями. Неузгодженість конституційної регламентації закономірностей організації державного правління призвела до порушення балансу політичних процесів у рамках демократизації української державності. Вектор управлінської інженерії знову було спрямовано на превалювання президентського інституту з характерним для даного формату адміністрації ризиком надмірної централізації політичної влади.

Однак реформування моделей державного правління в Україні не пододало проблеми функціональних конфронтацій державних інституцій і не забезпечило рівноваги розподілу політичних цінностей і повноважень у межах українського державного устрою. Дисбаланс вертикального діалогу між українським суспільством і владою та порушення конструктивного каналу взаємодії політичних сил української політичної арени призвели до дисонансу суспільних очікувань та інтересів представників політичної еліти.

Програма модернізації українського конституціоналізму та раціоналізації функціонального діапазону політичної влади передбачає два напрями модифікації соціально-політичного середовища.

Перший передбачає подальшу тенденцію до конституційного закріплення президентсько-парламентської форми організації державного правління. Фундаментальним елементом збалансування державних інститутів у цьому випадку є реалізація і контроль над ефективністю функціонування механізму «стримувань і противаг». Особливі вимоги при конституційній регламентації політичного устрою такого формату покладаються на судову владу.

За таких обставин парламент зобов'язаний володіти дієвими механізмами впливу на політичний курс президента та пропорційно розділяти з ним повноваження при формуванні уряду. Останній має бути підзвітний законодавчому інституту щодо підсумків власної діяльності завдяки дієвості інструменту інтерпеляції та своєчасній і неухильній реакції представника уряду на інформаційний запит депутата. Проблему в реалізації цього формату політичної адміністрації в українських реаліях становить однорідність політичної ідентифікації більшості представників законодавчого органу президента. Гомогенність політичного світогляду суб'єктів державної політики суперечить конституційним принципам ідейного плюралізму та виключає потребу в організації конструктивного діалогу для прийняття колективних політичних рішень з опозиційними силами, які здійснюють презентацію нонконформістських інтересів суспільних прошарків. При цьому функціонування політичного апарату виходить за межі конституційного регулювання у сфері автономної діяльності правлячої верхівки. Конформізм політичного середовища і відсутність конструктивної позиції при обмеженні функціональних можливостей опозиції неминуче призводять до порушення соціальної рівноваги.

Альтернативним вектором гармонізації українського політичного простору та посилення нового імпульсу демократичної модернізації є реформування державного ладу, що вже відбувалось у політичному житті України. Мотиваційне обґрунтування зазначених трансформацій полягає в необхідності пропорційної презентації суспільних ініціатив [191, с. 14—16]. Парламентаризм — продуктивне середовище реалізації принципу представництва громадських інтересів у межах демократичного політичного режиму. Отже, парламентська чи парламентсько-президентська форма організації державної влади ефективно сприяє становленню правової держави із високим рівнем соціальних гарантій та впливу громадян на процедуру визначення державної політики.

Важливі критерії функціонування парламентського типу державного правління — конструктивна взаємодія політичної еліти, яка ґрунтується на компромісі та взаємних поступках у вирішенні конфліктних питань, належна артикуляція та обстоювання політичних інтересів електорату, гнучка система ідейного плюралізму, що

полягає у представленні політичного світогляду якомога більшої кількості соціальних прошарків українського суспільства. Американський політолог А. Лейпгарт, аналізуючи закономірності політичної інженерії демократичних режимів, дійшов висновку про значні можливості пропорційної системи організації законодавчої влади в межах належного правового забезпечення електоральної процедури, що заснована на рівномірному представництві суспільних інтересів через політичні партії, обрані під час народного голосування [191, с. 15]. На думку політолога, значний потенціал у донесенні громадських інтенцій у сферу прийняття політичних рішень на державному рівні належить опозиції: «... перебування в опозиції — не таке вже й суворе обмеження для ефективної презентації інтересів власного електорату у формуванні державної політики. Було б помилкою ігнорувати цей факт. Презентація загального електорату в розробці державної політики зменшується від пропорційного «дизайну» політичної системи (72% виборців) до мажоритарного «дизайну» (52% виборців)» [191, с. 16].

Побудова українського конституціоналізму на засадах правової регламентації пропорційного плюралізму здатна забезпечити рівновагу політичних каналів візуалізації суспільних потреб та очікувань, що забезпечують основу збереження цілісності політичної системи. Важливим елементом реалізації цього формату політичного моделювання є розширення функціональних можливостей парламенту в традиційних уявленнях парламентсько-президентської чи парламентської республіки. У результаті відбудеться нівелювання специфічного архетипу «сильний президент — слабкий парламент», характерного для українських політичних реалій, і подолання ризику тотального домінування інституту президентства супроводжуватиметься ліквідацією сучасного українського формату, де опозиція не спроможна ефективно впливати на політичні процеси, а правляча більшість не відчуває політичної конкуренції, здатної забезпечити поступовий прогрес. Представницький механізм, що зможе врахувати інтереси більшої кількості української громади, стане важливим принципом українського конституціоналізму нового формату. А подолання ідеологічних конфронтацій політичної еліти у визначенні курсу державної політики, що неминуче виникають в умовах ідейного плюралізму, можливе лише завдяки високій політико-правовій культурі суб'єктів української політики. На думку прихильників західного типу організації демократичного політичного устрою з домінуванням права, політична культура є фундаментальним принципом демократичного розвитку: «Американський конституціоналізм залежить від значного рівня культурних цінностей. Інакше кажучи, домінування закону існує в США більшою мірою через надзвичайний рівень суспільного консенсусу та через структуру

легального політичного устрою. Завжди існують прогалини між прагненнями народу і обмеженнями правової системи» [192, с. 43].

Модернізація політичної культури українського суспільства здатна стати каталізатором ідейної рівноваги різноманітних соціальних прошарків та фактором збалансування у процесі реконструкції каналів взаємодії органів державної влади. Тому формування реальної концепції українського конституціоналізму потребує вирішення питання інтенціональної орієнтації правової платформи українського соціально-політичного середовища. Якщо імпліцитні орієнтири законодавчих ініціатив української політики будуть спрямовані виключно в бік захисту владної еліти та обмеження правомірного впливу суспільства на систему державного апарату, то конституційна регламентація такого характеру призведе до втрати легітимності державної влади через тенденцію до авторитаризації і детермінує перенесення динаміки суспільної активності в нелегальну площину. Результат цього явища — тотальна деструкція суспільного балансу та відхилення від імплементації демократичного принципу соціально-політичного компромісу, що унеможливають становлення української правової державності. За таких обставин взаємозв'язок конституційної матриці та політичної рівноваги буде порушено.

Дієюю альтернативою авторитаризації конституційного ладу є шлях демократизації конституційного поля з орієнтацією процесів моделювання державної політики у сферу гарантування суспільних прав і свобод та реалізації інтересів і конструктивних ініціатив української громади. Домінування морально-ціннісних інтенцій при формуванні правової моделі функціонування соціально-політичного простору України не тільки стане запорукою інтенсифікації розвитку політичної культури і динаміки ефективної участі народу в державотворчих процесах, а й позначиться на успішності становлення правової держави з балансом функціональних зв'язків політичних інститутів та налагодженими механізмами взаємодії соціуму з представниками політичної влади в рамках українського конституціоналізму.

Загалом, рівновага взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади гарантується за умов неупередженості та ефективності виконання функціональних зобов'язань Конституційним Судом. Проте додатковим фактором контролю за діяльністю державного апарату та одночасного впливу на характер прийняття політичних рішень є високорозвинуте громадянське суспільство. Концепція українського конституціоналізму, що спрямована на демократизацію політичної системи шляхом досягнення функціональної рівноваги моделі державного правління, заснована на виокремленні громадянського суспільства як повноцінної вагомої сили в процесі інституціалізації політичної влади.

Представництво суспільних інтересів — ключовий елемент демократичної модернізації. Власне на цьому напрямі й зосереджена функціональна основа державного апарату. Політична криза державної системи зумовлюється порушенням владно-суспільної комунікації та орієнтацією політичної еліти на реалізацію індивідуальних очікувань. Тому фундаментальним принципом українського конституціоналізму є релевантна роль громадянського суспільства у розбудові політичного устрою, що закріплена у пріоритетах правового поля держави. Формування соціуму з високим рівнем політичної культури та здатність народу свідомо і обдуманно здійснювати власний політичний вибір, впливаючи через виборчий процес на формування кадрового складу владних інститутів, дають змогу говорити про суспільство як реальну силу, яка здійснює контроль за функціонуванням державного апарату, забезпечуючи рівновагу управлінських структур. Конституційна регламентація механізмів участі суспільства у політичному житті стане каталізатором взаємозалежності державних органів від громадської волі і надасть новий імпульс українській демократизації та розбудові правової держави. Адекватність цієї тенденції підтверджує американський дослідник С. Верба, який допускає політичну модернізацію лише за умов активізації суспільної ролі у політичних процесах [109, с. 5]. Зростання динаміки свідомої участі соціуму в політичному моделюванні та морально-ціннісна орієнтація правових засад державного функціонування здатні позитивно вплинути на автономну від суспільного впливу конфронтацію політичних сил, представлених в управлінському апараті держави, і спрямувати ідеологічний плюралізм у демократичне річище компромісу та рівноправності.

Загалом аналіз взаємозв'язку конституціоналізму і закономірностей трансформації організаційних моделей державного правління України та дослідження міжнародного досвіду мобілізації правової матриці в рамках формування державного апарату із визначенням принципів його функціонування дають підстави для низки висновків.

По-перше, сучасний формат розподілу політичної влади в межах української державної системи не забезпечує рівноваги політичних можливостей та балансу функціональних повноважень органів державної влади. Президентсько-парламентський тип змішаної форми правління в теорії передбачає потужний інститут президентства, який частково обмежується механізмом «стримувань і противаг». Проте становлення української державності під час хаотичного процесу демократизації відзначається деструкцією чіткого каналу взаємодії державних інституцій, що на практиці засвідчили конституційні реформи з модифікаціями форми державного правління — у 2004, 2010 та 2014 рр. Наслідком такого дисбалансу державного правління стало зменшення функціональних

можливостей та продуктивних показників діяльності парламенту, спричинене слабкою ініціативністю опозиції і тотальним превалюванням правлячої коаліції. Тому в межах законодавчої влади був нівельований принцип реальної політичної конкуренції, а боротьба політичних суб'єктів за політичний ресурс здійснюється з орієнтацією на індивідуальні інтереси, а не на артикуляцію суспільної позиції, що перенесло український політичний процес за межі конституційної площини. До того ж дисфункція механізму «стримування і противаг», спричинена гомогенністю політичної ідентифікації української правлячої еліти, порушує конструктивність взаємодії виконавчої і законодавчої влади та унеможливорює плюралізм політичних рішень з орієнтацією на інтереси різноманітних соціальних прошарків. Оскільки ситуація в Україні змінилася на початку 2014 року, є всі підстави очікувати після виборів президента України у травні поточного року ефективної демократизації і врегулювання національного конституційного процесу.

По-друге, компаративне зіставлення процедури регулювання конституційною матрицею моделі улаштування державного правління в країнах Європи і США з українським досвідом незалежної модернізації вказує на суттєві відмінності. Якщо в інших державах демократичного спрямування судова гілка влади виступає функціональним чинником регламентації процесів державного будівництва, то українська динаміка політичних реформ виявляє певну нестабільність правової позиції щодо вектора моделювання функціонального діапазону державного правління. Як результат, модифікація політичного устрою супроводжується суперечливими рішеннями, що приймаються на основі суб'єктивних політичних інтересів, а не з метою дотримання цілісності існуючого конституційного формату.

По-третє, вирішення актуальної проблематики в рамках організації ефективної та демократичної моделі державного правління потребує конституційного регулювання. У зв'язку з цим постає необхідність формування функціональної концепції українського конституціоналізму, яка здатна збалансувати взаємодію органів державного управління та налагодити канали презентації суспільних інтересів через діяльність плюралістичної структури політичної еліти. Фундаментальні принципи передбачуваного реформування українського конституціоналізму спрямовані на нівелювання існуючих ризиків української демократизації, обмеження тенденцій централізації політичної влади та зменшення динаміки презентації громадських інтересів. Мета модернізованого конституціоналізму полягає в правовому регулюванні функціонування української політичної системи шляхом стабілізації форми державного правління. Ключовими елементами політичної модернізації в кон-

тексті конституціоналістської детермінації є заходи щодо посилення ролі парламенту у визначенні курсу державної політики і розширення його повноважень при формуванні уряду, активізації динаміки участі громадянського суспільства в політичному житті країни та закріплення за громадськими інститутами можливості повноцінного контролю за здійсненням державної влади.

Отже, конституційна основа — ключовий елемент забезпечення рівноваги законодавчої, виконавчої та судової влади при моделюванні державного правління. Комплексна модернізація соціально-політичного середовища в рамках програми українського конституціоналізму здатна дати новий імпульс демократичним зрушенням в українській політичній системі та інтенсифікувати формування ефективної правової держави у специфічних українських реаліях.

4.3. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Плюралізм ідеологічного наповнення політичного процесу становлення української державності, детермінований руйнуванням ідейної матриці соціалізму радянської системи, створив значний діапазон можливостей модернізації соціально-політичного устрою незалежної України. Ключовим індикатором прогресу політичного конструювання, еволюції управлінських механізмів, стабільності економічного сектору та балансу кореляції соціальних інституцій є ефективність форми організації державної влади. Нівелювання конформістського принципу централізації владних ресурсів у межах партійної номенклатури інтенсифікувало імплементацію демократичних канонів у програму політичного моделювання Української держави. Структурні трансформації цього типу зумовили стратифікацію владних прерогатив серед виконавчої, законодавчої та судової гілок політичної системи. Як результат, процедура модернізації українського соціально-політичного простору супроводжувалась зміною конфігурацій організації адміністративно-управлінського апарату задля продуктивності функціонування держави. Відносно короткі часові межі становлення форми українського незалежного правління залишають простір для подальшого формування політичних цінностей та функціональних технологій здійснення державної влади. Проте, як і в будь-яких проявах політичної модернізації, конструкція демократичної моделі розподілу владних преференцій володіє значними перспективами і водночас ускладнюється варіативними проблемами.

Актуальність дослідження об'єктивних і суб'єктивних факторів еволюції форми державного правління України полягає в необхідності вироблення потенційних алгоритмів удосконалення організації державного апарату в контексті трансформації українського політичного середовища в напрямку демократизації, адаптації європейських ліберальних цінностей та позиціонування країни на політичній арені європейської спільноти. Питання реформування форм державного правління та політичної модернізації посідають ключові позиції в теоретичному полі сучасної політичної науки. Зокрема серед представників західної наукової традиції варто виокремити С. Гантінгтона, К. Шміттєра, Г. Алмонда, С. Вербу, Л. Пая, Є. Вятра, В. Ростоу, Г. О'Доннелла, Р. Інглхарта. На пострадянському просторі проблема модернізації політичної системи стала об'єктом дослідження О. Дугіна, А. Мельвіля, К. Коктиша, Г. Зеленько, М. Михальченка, О. Мелешкіної, В. Горбатенка та ін.

Здійснення систематизації визначальних перспектив та проблем розвитку форми державного правління в Україні потребує аналізу політичних, соціальних і економічних детермінант модернізації державного апарату та компаративного зіставлення результатів і можливостей ефективних трансформацій із здобутками демократичних зрушень управлінських конфігурацій інших країн Східної Європи та демократичних моделей Західної Європи в контексті потенційної інтеграції України в європейський соціально-політичний простір.

Один із підходів сучасної науки ідентифікує категорію «розвиток» у семантичному полі концепту «політична модернізація» і транзиту авторитарних політичних систем до демократичних конфігурацій. Наприклад, Р. Інглхарт виокремлює активізацію політичної участі мас та зростання динаміки інтервенції суспільства в державотворчі процеси як ключовий сегмент модернізації політичного середовища та прогресу політичної системи [49, с. 307]. С. Ліпсет презентує матеріалістичну версію теоретичного обрамлення політичної модернізації, ототожнюючи економічний розвиток, інституційну легітимацію, стійку тенденцію демократизації як комплексні детермінанти та універсальні індикатори політичного прогресу [193, с. 897]. На думку Х. Лінца і А. Степана: «Демократичний транзит — це реалізований процес консолідації і досягнення консенсусу щодо політичних процедур для забезпечення виборного правління, коли інститут влади наділяється повноваженнями в результаті незалежного голосування; коли вибране правління факто володіє прерогативами моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча і судова гілки влади, сформовані новою демократією, не повинні розділяти владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре» [112, с. 3].

Проте праксеологічний аспект реформування державного правління та політичних конфігурацій, заснований на колективних прагненнях раціоналізувати функціонування державного апарату чи суб'єктивні інтереси перерозподілу політичних преференцій, передбачає можливість існування регресивного вектора політичної модернізації та ставить під сумнів реальність принципу перманентної ефективності, прогресу та демократизації на завершальній стадії політичної трансформації. Зокрема теоретик процесів політичного реформування С. Гантінгтон допускав регресивну лінію політичних модифікацій, детерміновану функціональним дисбалансом державного управління. Її наслідком є те, що інституціональний транзит може здійснюватись у напрямку авторитарності політичного режиму та деструкції демократичної програми становлення форми державного правління [106]. Г. Алмонд та Г. Пауел, які розуміли політичну модернізацію як «функціональну диференціацію політичної структури і секуляризацію політичних стилів», створили на основі цього принципу схему аналізу політичної системи, за якою можна визначати закономірності та ефективність функціонування і небезпеку руйнування політичної структури [194, с. 75].

Отже, амбівалентний характер політичної модернізації продукує біполярні вектори конструктивного реформування та деструктивної модифікації, результат утілення яких залежить від різноманітних детермінант. Тому процедура політичної трансформації управлінської системи включає як численні можливості, так і постійні ризики. Екстраполяція цих висновків у практичне середовище українських соціально-політичних реалій формує гіпотезу залежності ефективних реформ форми державного правління України від продуктивності політичного конструктивізму та здатності подолати бар'єри функціональної диференціації. Діапазон потенційних результатів трансформацій коливається від ефективних перетворень, здатних забезпечити перспективи розвитку, до регресивних метаморфоз, що можуть спричинити комплексну деструкцію політичної системи та функціонального потенціалу державного апарату.

Загалом український досвід становлення форми державного правління засвідчив численні конфронтації індивідуальних прагнень елітарних політичних акторів і різноманітні прояви конкуренції за розподіл політичних преференцій та контроль функціональних прерогатив. Характерною ознакою моделювання інституціонального устрою українського політичного простору можна вважати дисбаланс функціональної взаємодії інститутів державної влади. З прийняттям Конституції та нормативної регламентації кореляції органів державної влади маятник рівноваги змішаної форми державного правління схилився в бік превалювання інституту президентства. Згодом кардинальна трансформація політичних орієнтирів, пов'язана зі зміною політичної еліти, вилилась у затвердження

політичної реформи 2004 р. та зміщення вектору формального домінування в рамках змішаної форми державного правління в бік парламенту. Проте низька ефективність механізмів узгодження діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади поглибила диспропорційність функціональної диференціації. Фінальним акордом перманентного перерозподілу політичних прерогатив на національному рівні стало втручання в ці процеси Конституційного Суду України, зумовлене клопотанням новообраної владної еліти стосовно порушення процедури прийняття попередніх змін. Як результат, Україна повернулася до президентсько-парламентської форми правління, яка й завела країну в глухий кут.

Низка фундаментальних трансформацій негативно позначилась на стабільності державного функціонування та виробленні механізмів ефективної взаємодії владних інстанцій. Дисбаланс законотворчих технологій державного правління детермінували проблеми політичного, економічного та соціального характеру. Тому розвиток української політики в контексті інтеграції в європейський політичний простір потребує раціоналізації процесів організації та регламентації функціонального розподілу державної влади. Саме оптимізація діяльності управлінського апарату забезпечує перспективи соціально-політичного розвитку країни [110, с. 209]. Квінтесенцією українського прогресу в контексті численних ризиків та ускладнень має бути досягнення стабілізації розвитку ефективності функціональних аспектів та конфігурацій політичної системи з мінімальним рівнем відхилення від прогресистської симетрії. Сутність цього твердження полягає в потенційному дисбалансі функціонування державного механізму, пов'язаному з циклічністю політико-історичного континууму, зумовленого глобальними політичними тенденціями окремої епохи чи внутрішніми детермінантами національного характеру. Власне, тезу про залежність державотворчих процесів від концептуальних парадигм та контекстуальних детермінант глобального політичного процесу презентував Ю. Габермас, визначаючи взаємозв'язок конструювання політичної системи з ідеологічним і соціально-історичним станом міжнародного середовища [195, с. 163].

Проте на нинішньому етапі консолідації демократичних цінностей та ідентифікації політичних орієнтацій з європейською ліберальною традицією обставини вимагають удосконалення політичної моделі державного ладу, здатного прийняти деструктивні виклики сучасності та забезпечити стабільність розвитку на період становлення української державності в європейському співтоваристві. Для досягнення бажаного ефекту важливе врахування визначальних проблем та визначення реальних можливостей розвитку форми державного правління.

Україна продовжує володіти статусом перехідної політичної моделі від тоталітарного минулого до демократичних засад органі-

зації правління. У сучасному світі глобалізаційної експансії ідейних парадигм консолідація демократичних цінностей у рамках розбудови управлінського апарату національної держави не може відбуватися без використання досвіду інших представників міжнародного політичного простору чи без прямої або опосередкованої участі політичних акторів міжнаціонального співтовариства. Недарма Р. Арон звертається до поняття «зовнішня легітимність», характеризуючи закономірності побудови інтернаціональних відносин [117, с. 739]. Тому програмування владних конфігурацій на рівні внутрішньої політичної арени в сучасному міжнародному соціально-політичному просторі має не порушувати консенсус із думкою міжнародної спільноти. Отже, інституціоналізацію політичного середовища в рамках ключового принципу глобалізації — свободи інформаційного взаємообміну — можна розцінювати водночас як виклик стабілізації форми українського державного правління, а в разі вдалого збігу обставин — як перспективу інтенсифікації розвитку політичної системи.

По-перше, при урахуванні процедурного чинника політичної модернізації українська політична еліта як рушійна сила розвитку механізмів державного функціонування, що покликана здійснювати артикуляцію та реалізацію політичних інтересів та національного прогресистського імпульсу українського суспільства, не володіє належним досвідом мобілізації демократичних кодів організації політичного простору держави, що є наслідком зокрема й тривалого домінування тоталітарної ідеології. Тобто одна з проблем розвитку технологій державного управління полягає в браку кадрових ресурсів політичної модернізації. По-друге, відсутність досвіду використання демократичних технологій розбудови державного правління, що супроводжувалась хаотичною асиміляцією ліберальної матриці на початкових етапах становлення українського політичного простору, вилилась у часткове відтворення зарубіжних напрацювань, що трансформуються під впливом індивідуальної специфіки та особливостей українських реалій. Низький рівень професійної компетенції еліти та деструкція функціональних механізмів організації форми державного правління на основі помилкової імплементації демократичних цінностей — основні ризики такого характеру.

Однак оптимізація процедури запозичення досвіду країн, що досягли продуктивних результатів у процесі політичної модернізації, може забезпечити збалансований розвиток політичної системи. Адаптація конструктивних архетипів моделювання форми державного правління з урахуванням національних особливостей створює перспективи для вдосконалення функціональних критеріїв організації політичного устрою України. Зокрема, характерною ознакою модернізації політичних систем більшості країн Східної Європи є

мобілізація моделі класичної парламентської держави. Ефективне функціонування законодавчого інституту, засноване на принципах ідейного плюралізму та реалізації суспільних потреб, стало основою розвитку політичного устрою країн східноєвропейського регіону в рамках інтеграції в ЄС. Для прикладу, бікамеральна структура польського парламенту, що складається з двох елементів, наділених окремими функціональними прерогативами, — Сейму і Сенату, забезпечує демократичність процедури прийняття рішень. Водночас у разі необхідності консолідації зусиль цих інстанцій Конституцією передбачені механізми їх об'єднання у Національне зібрання [117, с. 76—103]. Форма державного правління ключового актора ЄС Німеччини заснована на функціональному потенціалі інституту парламенту — Бундестагу, а виконавча влада зосереджена в руках уряду, очолюваного канцлером. Проте важливою особливістю німецької федеративної політичної системи є продуктивна організація місцевого самоврядування, що ґрунтується на ефективності механізмів артикуляції інтересів 16 федеративних земель та наявності політичної структури — Бундесрату, що пропорційно формується з представників даних земель і покликаний обстоювати їхню позицію не тільки на національному, а й на загальноєвропейському рівні [196, с. 131—152; 197, с. 4]. Варто виокремити і симбіоз столітніх традицій та демократичних канонів компетентної вербалізації та аргументації власних переконань у рамках комунікативного принципу функціонування та утвердження рішень британського парламенту.

Отже, асиміляція ефективних моделей організації та технологій законотворчої діяльності, випробуваних європейськими демократичними країнами, у процес прогресивної модернізації функціональних алгоритмів форми державного правління України здатна детермінувати розвиток функціонального інструментарію державного устрою. Наприклад, адаптація досвіду еволюції принципів законотворчої діяльності та організації структурних конфігурацій парламенту в перспективі сприятиме вдосконаленню моделі державного управління. Значним потенціалом володіє і механізм прогресивного конструювання системи органів місцевого самоврядування. Закріплення можливостей реалізації ініціатив влади територіальних округів на локальному рівні інтенсифікує стабілізацію вертикального вектора владних відносин державних інстанцій та може стати каталізатором зростання ефективності державного правління.

Потенційну загрозу державному правлінню в Україні становить надмірна централізація політичної влади в руках політичної еліти. Особливістю державного конструювання на сучасному етапі можна вважати підкріплення превалювання президентського інституту парламентським консенсусом, що виражається в гомогенності політичних поглядів цих структур у зв'язку з формуванням

коаліції навколо президентської партії та відсутністю конструктивної діяльності опозиційних сил. Цілковита симетричність ідейних переконань політичної еліти та дисфункціональна діяльність нонконформістських політичних структур хоча й спонукає до збалансування системи державної влади, але обмежує наявність мотиваційних імпульсів у сфері політичної конкуренції, спрямованих на створення потреб мобілізації владою інтелектуальних ресурсів, модернізації механізмів функціонування державного апарату, та зменшує потенціал ефективного реагування на виклики міжнародного політичного процесу.

Важливим складником розвитку системи управління в рамках української політичної системи є синхронізація функціонування державних інстанцій на основі чіткої диференціації політичних прерогатив. На релевантному характері цієї опції для раціоналізації функціонування політичної системи наголошує С. Гантінгтон: «Коли американець думає про проблеми державного будівництва, він спрямовує інтереси не в бік централізації влади і накопичення політичної сили, а скоріше до обмеження влади і поділу політичних сил» [198, с. 95—96]. Ефективний інструмент регулювання та гармонізації кореляції інститутів державного правління — механізм «стримувань і противаг». Імплементация його у сферу функціональної активності державного апарату стала ключовою технологією регламентації діяльності голови виконавчої влади в межах президентської форми правління США як зразка західної демократичної традиції [114, с. 148]. Тому цей механізм володіє потенціалом удосконалення функціональних конфігурацій президентсько-парламентської форми українського державного правління шляхом моделювання ефективних векторів взаємодії президентського інституту із законодавчою та судовою гілками влади і забезпечення підвітності перед електоратом стосовно власної діяльності.

Іншим реформаторським сегментом потенційного прогресу у сфері диференціації владного ресурсу є відокремлення економічної влади від політичних прерогатив. Цей процес загрожує тотальною «маркетизацією» політичного середовища, в межах якого окремі політичні актори досягають превалювання у сфері розподілу політичних прерогатив та статусів на основі власного фінансового потенціалу, а не професіоналізму і політичної компетенції. Як результат, механізм формування державного апарату втрачає принцип демократичної конкуренції, і виникає проблема низької ефективності кадрового складу політичної еліти. Влада концентрується у руках привілейованої соціальної групи, а форма політичного устрою втрачає функціональні потенції, що призводить до становлення олігархії в її класичній інтерпретації [80, с. 231].

Організація форми державного правління — релевантний фактор прогресивної модернізації українського соціально-політичного

простору. Проте, незалежно від ефективності політичних конфігурацій державного устрою, незамінним елементом консолідації демократичних принципів та нівелювання авторитарних тенденцій функціонування управлінського апарату є розвинутий інститут громадянського суспільства, здатний показувати позитивну динаміку інтеграції в державотворчі процеси за рахунок високого рівня політичної компетенції. Г. О'Доннел та К. Шміттер вбачають у процесі експропріації політичною владою демократичної свободи участі небезпеку «авторитаризації» державного правління: «За допомогою тривіалізації громадянських прав і тиску на політичні ідентичності авторитарні правила руйнують автономний політичний простір соціальної самоорганізації» [199, с. 55]. На думку науковців, «відродження громадянського суспільства — дієва панацея від встановлення монополії на політичну владу домінуючою елітарною групою в рамках трансформації державного правління і каталізатор розвитку політичної системи на основі гарантії індивідуальних прав та можливості впливу соціуму на функціонування державного апарату» [199, с. 55]. Тому формування громадянського суспільства в українському політичному середовищі на засадах додаткового компонента моделі державного правління — перспективний вектор еволюції української соціально-політичної системи.

Отже, на сучасному етапі реалізації політичних намірів інтеграції у європейський демократичний простір важливим аспектом розвитку алгоритмів українського політичного устрою є прогресивна модернізація векторів організації форми державного правління. Конструювання стабільної політичної системи, здатної адекватно і вчасно реагувати на виклики сучасності та заснованої на принципах балансування процесів продукування соціальних гарантій, досягнення суспільного консенсусу та ефективної інституціоналізації державотворчої діяльності, — квінтесенція стабілізації України на міжнародній політичній арені. Удосконалення конструкцій організації державної влади передбачає диференціацію функціональних прерогатив законотворчої, виконавчої та судової гілок, оптимізацію діяльності органів місцевого самоврядування, раціоналізацію процесу адаптації державотворчого досвіду демократичних країн європейського політичного простору і розвиток інституту громадянського суспільства. Відхилення від цієї програми загрожує надмірною централізацією політичних прерогатив, інтервенцією фінансових активів у поділ політичної влади, деградацією рівня соціальної активності, деструкцією політичної культури та функціональною кризою державного апарату.

Проблема забезпечення ефективності державного управління, особливо у кризові періоди та за умов перехідного суспільно-державного розвитку, є надзвичайно актуальною для дослідників, які працюють у царині соціально-гуманітарних наук, передусім політології.

Сучасний світовий і національний соціально-політичний розвиток характеризується посиленням вимог з боку суспільства до рівня компетентності, авторитету та відповідальності державної влади й державного управління. Однією з найбільш нагальних вимог сьогодення постає необхідність формування стратегічного мислення, яке сприятиме виробленню оптимальних політичних рішень з метою підвищення легітимності та легальності існуючого політико-владного режиму держави.

За цих умов питання політичної компетентності системи державної влади постає як одна з найбільш гострих проблем сучасної політики. Саме політична компетентність державної влади є тим чинником, який може сприяти або заважати подоланню нестабільності суспільно-політичного розвитку, мінімізувати чи поглиблювати кризові явища у країні. Політична компетентність державної влади є запорукою ефективності й успішності здійснюваної нею політики, забезпечуючи високий рівень її легітимності. Крім того, політична компетентність стосується особливої політичної царини — сфери діяльності керівників вищого рангу — політичного керівництва, що пов'язане з прийняттям політичних й управлінських рішень. Демократичний досвід засвідчує, що «абсолютна політична компетентність включає володіння владних структур знаннями усього спектру сучасних політичних технологій: гуманітарних, інформаційних, виборчих» [200, с. 3].

На наш погляд, політична компетентність державної влади може визначатися через аналіз понять «політична стратегія» і «політична тактика». Варто погодитися з тими дослідниками проблематики здійснення державної політики і державного управління, які вважають, що політична стратегія і політична тактика відповідають рівням планування й управління політичним процесом. За цих умов політична стратегія постає «як загальна мета руху і загальні принципи і способи її досягнення», що реалізуються через ідеологічні теорії, програми політичних партій, діяльність представників політичної еліти. Політична тактика, у свою чергу, — це «дроблення стратегічного процесу на етапи або елементи, що становлять собою одночасно самостійні процеси і елементи цілого» [200, с. 10].

Вітчизняна дослідниця С. Наумкіна розглядає поняття «політична стратегія» і «політична тактика» з точки зору здатності системи політичного управління до самокорегування, оскільки політичне управління є тією царинною, діяльність суб'єктів якої не передбачає їх права на помилки. Отже, політична стратегія — це створення такої системи політичного управління, яка формує «простір для максимально діалектичного й оперативного уточнення розрахунку» розвитку суспільства. Політична тактика — це оперативний елемент політичної діяльності, що створює й обслуговує «відповідні

організаційні умови для високоефективної реалізації стратегічного розрахунку» [201, с. 51].

Політична тактика, як вважає С. Наумкіна, може різнитися залежно від царини застосування, розв'язуючи дві групи завдань — магістральні й конкретні. Розв'язання магістральних завдань у блоці політичної тактики передбачає врахування законів і тенденцій розвитку об'єкта, часових та просторових факторів можливих рішень, оптимальних для визначених умов. Основним принципом тактичного забезпечення вирішення магістральних завдань є застосування оптимальних варіантів управлінських проблем, причому тактичне рішення не має бути більш складним та емним у порівнянні з самим завданням. Політична тактика має бути насамперед гнучкою, адже суб'єкти системи політичної тактики обов'язково мусять оперативно реагувати на зміни зовнішнього середовища, здійснювати негайне «перезавантаження» за необхідності. Саме таку необхідність перезавантаження всієї системи влади з метою зміни форми правління переживає нині Україна. Особливістю тактики конкретності є те, що головне в організаційних проблемах ефективності полягає у визначенні стану об'єкта на момент прийняття управлінського рішення, необхідності пом'якшення або зняття ентропійних складових у його розвитку. Наявність альтернатив за таких обставин є найважливішою умовою прийняття управлінських рішень [201, с. 53—55, 59].

Певні особливості має реалізація комплексу заходів політичної стратегії і тактики у суспільствах перехідного типу, які переживають труднощі, пов'язані з перебігом трансформаційних процесів. Це — складне завдання не лише для органів державної влади й управління, а й для самого суспільства. Адже таке суспільство для успішної реалізації цих завдань має на рівні масової свідомості бути політично, соціально та культурно готовим для сприйняття стратегічних проєктів, виступаючи у модернізаційних процесах не як об'єкт суспільно-політичних перетворень, а як суб'єкт діалогу між владою і громадянами. Крім того, і перед самою державною владою постає вимога високого рівня політичної компетентності, відповідальності та готовності до налагодження такого діалогу, а також «політичної мужності» приймати не завжди популярні рішення заради досягнення стратегічної мети суспільно-політичного розвитку.

Тактичний блок у процесі досягнення стратегічної мети суспільно-політичного розвитку країни полягає у забезпеченні найсприятливіших умов для практичного поступу суспільства за обраними дороговказами, тобто у внесенні відповідних конкретних коректив та уточнень до суспільної практики сьогодення. За словами українських дослідників В. Паламарчука, О. Литвиненка та С. Янішевського, першим тактичним завданням при просуванні до стратегічної мети у країні перехідного типу є формування «суспільно-продукувального

середовища» як основи для здійснення суспільних трансформацій. Принципова ознака такого середовища — спроможність його економічного, політичного, соціального і культурного секторів до вироблення шляхів і засобів розв'язання стратегічних завдань національного поступу. «Суспільно-продукувальне середовище» за умов перехідного розвитку має стати головним суб'єктом суспільно-політичних трансформацій [202, с. 102—103]. Отже, відповідальність за успішність та ефективність здійснення стратегічного розвитку країни у такому випадку покладатиметься не так на органи державної влади і державного управління, як на суспільство, на самих громадян.

Роль політичної стратегії і тактики у забезпеченні ефективності державного управління можна висвітлити в контексті з'ясування специфіки публічної та елітарної стратегії. Так, публічна стратегія презентує підходи до розуміння того, що відбувається, задає критерії оцінювання ситуації; допомагає проаналізувати реальні перспективи наявної ситуації та присутні в ній ресурси. Саме публічна стратегія задає наступність, формулюючи гарантії забезпечення довгострокового програмування та проектування. Зміст публічної стратегії розставляє орієнтири та пріоритети для поточної діяльності виконавчої влади. Як зазначає вітчизняний дослідник С. Дацюк, публічну стратегію можна розглядати як своєрідний «рухливий соціальний договір, що укладається на період, який обумовлюється владою з громадянами» і забезпечує «узгодження позиції різних політичних сил та центрів прийняття рішень» [203, с. 98—107].

Вихід країни на рівень стратегічного простору є показником необхідності здійснення змін національної політичної системи з метою забезпечення ефективності державного управління. Це передбачає системне розроблення не лише комплексу публічної стратегії, а й заходів елітарного стратегування. Запит на складну, зрозумілу для дуже вузького кола стратегію з'являється тільки тоді, коли стає очевидно, що публічна стратегія здатна забезпечувати лише мінімальну соціальну рівновагу та невеликі темпи економічного зростання.

Елітарна стратегія містить багатопозиційні сценарії розвитку країни, які розробляються не так для громадськості, як для вузького кола професійних політиків і державних управлінців. Елітарне стратегування спрямоване на забезпечення трьох провідних цілей державного розвитку: збереження територіальної цілісності; відтворення та розвиток культурної ідентичності; світове стратегічне лідерство країни [203, с. 98—107]. Отже, ускладнення процесів цивілізаційного розвитку на сучасному етапі розвитку людства ставить перед системою державного управління вимогу розроблення і впровадження комплексу заходів багаторівневого стратегування, що уможливується лише за умов наявності стратегічного мислення у структурі управлінської культури.

Саме тому при розгляді проблематики політичної стратегії і політичної тактики вітчизняні та зарубіжні дослідники оперують такими поняттями, як: «стратегія політики», «стратегічна культура», «стратегічна еліта», «стратегічне планування», «стратегічне мислення». Так, Л. Райхлер зазначає: «наявність високої культури стратегічного мислення є вирішальним чинником при визначенні структури загроз національній безпеці». На думку аналітика, стратегічна культура свідчить, що планування політичної діяльності перебуває під впливом історико-культурних традицій [204, с. 10—16]. Стратегічна культура, на думку О. Валевського, — це рівень відповідності тієї політичної стратегії, що застосовують суб'єкти політики, викликам історичної та культурної ситуації, в контексті якої здійснюється їхня діяльність [205, с. 35—36]. Отже, політичну стратегію у системі державного управління можна розглядати і як історико-культурний феномен.

Особливістю політичної стратегії за сучасних умов, особливо у кризових ситуаціях, є те, що вона має бути спрямована саме на агресивне зовнішнє середовище, вміти адекватно реагувати на виклики та ризики глобалізації. Наявність розробленої та ефективної політичної стратегії є свідченням політичної сили, могутності держави. Якщо держава прагне адекватно реагувати на всі динамічні зміни, що відбуваються у сучасному світі, вона має розробляти, крім публічного та елітарного стратегування, також і систему потенційної стратегії. Г. Почепцов розглядає такі принципи потенційної стратегії:

— стратегія збільшує «поле бачення» — розширює часові межі інтересів і можливостей учасників, допомагає бачити сьогодення крізь призму майбутнього;

— стратегія звернена до негативного контексту, адже для вирішення певних проблем необхідною є її багатоваріантність;

— наявність стратегії посилює її суб'єкта;

— стратегія — це не тільки і не стільки планування, а й виконання, тому що реальність важливіша за будь-яку стратегію;

— стратегія як вищий рівень управління може компенсувати недостатність ресурсів, маючи можливості для адаптації;

— стратегія спрямована на визначення пріоритетів, адже ресурсна підтримка можлива лише в обмеженому обсязі [206, ст. 195].

Успішність і ефективність реалізації комплексу заходів політичної стратегії і політичної тактики багато в чому залежать від визначення ієрархії стратегічних цілей з урахуванням тактичних політичних завдань. Визначення ієрархії стратегічних цілей поєднує методологію політичної стратегії з основами політичної тактики, адже цей процес передбачає вибір прийнятних для кожного випадку засобів досягнення стратегічної мети національного розвитку. При визначенні ієрархії стратегічних цілей і дослідник-теоретик, і політик-

практик можуть зіткнутися з парадоксом «тактичного плюралізму», сутність якого полягає в тому, що «реалізація стратегічної мети відбувається під впливом різних соціальних, економічних, психологічних чинників, які створюють власну політичну кон'юнктуру. Тому виникає проблема між метою, яка декларується, і засобами, якими вона досягається», — наголошує О. Валецький [205, с. 41].

Американський фахівець з проблем формування державної політики В.-Н. Данн пропонує такий алгоритм процесу вироблення політики, що фактично відображає сутність визначення ієрархії стратегічних цілей:

— встановлення порядку денного — передбачає ранжування проблем на першочергові та другорядні, а також на такі, що взагалі залишаються поза увагою посадовців;

— формулювання політики, яке пов'язане з визначенням альтернатив політики задля оптимального подолання проблеми, у формі виконавчих наказів, рішень суду і законодавчих актів;

— прийняття політики — одна з альтернатив політики приймається за наявності підтримки парламентом, консенсусу між керівниками організацій або рішення суду;

— впровадження політики — ухвалена політика впроваджується в життя адміністративними підрозділами, які мобілізують фінансові й людські ресурси з метою практичної реалізації політики;

— оцінювання політики — урядові органи аудиту й обліку визначають, чи діють виконавчі установи, законодавчі й судові органи відповідно до встановлених законом вимог виконання політики й досягнення її цілей [207, с. 37].

Запропонований В.-Н. Данном алгоритм не є універсальним для всіх національних систем державного управління, проте, на наш погляд, базові його етапи найчастіше використовуються при здійсненні заходів політичної стратегії і тактики у демократичних країнах.

Політична компетентність державної політики і державного управління як необхідна умова забезпечення ефективності політичної стратегії і політичної тактики у процесі демократизації форми правління багато в чому визначається тим, наскільки оптимально організована система політичного менеджменту в країні. У сучасній політичній науці саме проблематиці політичного менеджменту дослідники приділяють особливу увагу, що також засвідчує важливість й актуальність цієї проблематики як на теоретичному, так і на прикладному рівні розвитку політики. Саме фахівці з політичного менеджменту зазвичай формулюють основні ідеї національної політичної стратегії та визначають завдання, прийоми, заходи, що створюють комплекс політичної тактики. Зважаючи на взаємозв'язок політичного менеджменту з проблематикою політичної стратегії і політичної тактики, російська дослідниця Г. Пушкарьова вказує такі політичні цілі й завдання політичного менеджменту:

1) зміцнення авторитету державної влади або політичного діяча як стратегічне завдання;

2) створення сприятливих умов для діяльності державних установ, політичних партій, громадських організацій шляхом конструювання у масовій свідомості їх привабливого образу (як тактичний прийом);

3) розширення кількості прихильників тієї чи іншої державної або політичної програми, політичного проекту, в яких і пропонуються суспільству стратегічні цілі розвитку;

4) створення політичних союзів, блоків, адже політика альянсів та узгодженостей допомагає основним політичним акторам вирішувати найскладніші стратегічні й тактичні завдання;

5) вплив на осіб, які приймають державні й управлінські рішення, застосовуючи різноманітні прийоми й форми політичного тиску;

6) мобілізація мас з метою реалізації стратегічних і тактичних цілей суспільно-політичного розвитку [208, с. 16—18].

Розроблення стратегічних напрямів розвитку держави є провідною метою політики. Тому політологія як наука про політику не просто аналізує основи державотворчої стратегії, а й намагається передбачити майбутнє, сформулювати на цій основі принципи перспективної політики і поточної політичної практики. Варто погодитися з вітчизняним дослідником В. Сарапіним, що «у сучасній українській політології стратегічна інтегрована думка щодо розвитку держави ще не сформована в достатньо легітимному вигляді. Дискусія, що розгорнулася останніми роками, виявляє досить широкий спектр підходів та поглядів» [209, с. 1].

Більшість науковців та політиків погоджується, що політична стратегія національного розвитку за умов нестабільності має стимулювати активність кожної особистості, створювати одночасно моральні, правові й економічні умови щодо її легітимності, розгортання в суспільно визначеному полі, а не в «тіні» [210, с. 47]. Отже, визначення стратегії суспільно-політичного поступу є комплексним завданням, що потребує системного бачення розв'язання нагальних проблем сучасності, а також перспектив цивілізаційного розвитку.

Саме тому В. Сарапін наголошує, що при аналізі проблематики політичної стратегії у суспільствах перехідного типу (зокрема в Україні) варто використовувати такий термін, як «системна реформа», що має стати основою визначення завдань політичної стратегії і політичної тактики. Дослідник зазначає, що «системна реформа» — це поняття, яке охоплює весь комплекс (спектр) поступових змін, які забезпечують перехід суспільної системи від одного якісного стану до іншого, більш високого, прогресивного; вона здійснюється мирним шляхом, послідовним втягуванням у свою орбіту все

ширшого комплексу перетворень і маси населення, яка поступово утверджує себе як суб'єкт суспільного розвитку [209, с. 12—13].

На нашу думку, поняття «системна реформа» допомагає дослідникові також у процесі теоретичного осмислення специфіки функціонування суспільства в ситуації нестабільності суспільно-політичного розвитку, у пошуку оптимальних варіантів раціоналізації владних відносин у контексті вироблення політичної стратегії і політичної тактики, визначенні нових, ефективніших варіантів взаємовпливу суспільства і держави. За цих умов розуміння важливості системних реформ при модернізації суспільства сприяє організаційно-регулюючому, системному впливу держави на суспільно-політичні процеси з метою забезпечення стабільного, прогнозованого його розвитку і постає як невід'ємна складова системи заходів політичної стратегії і тактики.

Оскільки дослідження суспільства у періоди нестабільності, кризи, трансформації є надзвичайно складним, то й розгляд теоретичної бази розвитку політико-владного механізму в таких умовах передбачає напрацювання обширного методологічного обґрунтування політичної стратегії і тактики як основи для системних реформ. Як зазначає вітчизняний дослідник В. Баштанник, аналізуючи системні реформи у суспільствах перехідного типу, варто враховувати суттєвий вплив таких факторів:

— визначення центральною управлінською елітою стратегії суспільно-політичного розвитку (шляхом регламентації у відповідних нормативно-правових актах);

— наявність раціонального механізму оцінювання здобутків і втрат під час реалізації певних політичних програм, оперативного внесення коректив;

— здійснення неупередженого аналізу проблемних ситуацій групами незалежних експертів при прийнятті управлінських рішень;

— наявність альтернативних варіантів розвитку подій, коротко-, середньо- та довгострокових прогнозів, що мають базуватися на ґрунтовних наукових розробках [211, с. 8].

Вироблення ефективної та дієвої політичної стратегії подолання політичної нестабільності у суспільстві неможливе без урахування особливостей співпраці й взаємодії суб'єктів громадянського суспільства і влади як інтегративного співробітництва органів державної влади, політичних партій, громадських організацій та ЗМІ, тому що це є важливою умовою демократичного розвитку будь-якої країни у сучасному світі. Особливе значення у системі «органи влади — політичні партії — громадські організації — ЗМІ — громадянин» мають засоби масової інформації. Адже «через гарантування діяльності незалежних ЗМІ (як системи суспільного обговорення, джерел інформації, системи суспільної адаптації), активної участі у суспільному житті громадських організацій відбувається процес становлення

взаємодії у системі «органи влади — політичні партії» як основи громадянського суспільства», — вважає В. Баштанник [211, с. 14—15]. Тому при виробленні політичної стратегії і тактики за умов функціонування перехідного суспільства просто необхідне залучення до цього процесу інституцій громадянського суспільства.

Отже, у сучасній політичній науці представлені різні підходи до розуміння сутності політичної стратегії і політичної тактики, які розкривають ці політичні феномени з огляду на різні аспекти їх функціонування та впливу на процес становлення форми правління та на розвиток суспільства загалом. Спільним для більшості з цих наукових підходів є переконання, що саме вироблення та впровадження у систему державної влади й управління комплексу заходів політичної стратегії і тактики є необхідною умовою оптимізації процесів суспільно-державного розвитку та подолання політичної нестабільності. У свою чергу, ефективність заходів політичної стратегії і тактики забезпечується у разі дотримання таких вимог:

— політична стратегія і тактика повинні мати системний характер для того, щоб забезпечити узгодженість і неперервність процесів суспільно-державного розвитку;

— високий рівень політичної компетентності представників системи державної влади й управління є базовою умовою, що забезпечує успішність комплексу заходів політичної стратегії і тактики;

— політична стратегія і тактика мають забезпечувати високий рівень легітимації політико-владної діяльності у країні та відповідати соціокультурному, політичному й економічному рівню розвитку суспільства.

При визначенні ролі політичної стратегії і тактики у забезпеченні ефективності державного управління варто враховувати, що система державного управління — це специфічне політичне явище. Воно завжди є конкретно-історичною формою політичного управління, що здійснює виконавчо-розпорядчу діяльність за допомогою використання необхідних владно-юридичних повноважень. Політичне управління, у свою чергу, — це процес узгодження інтересів й установок держави з інтересами громадянського суспільства, різних соціальних верств, прошарків і груп (за умов демократії) на основі пізнання та використання об'єктивних потреб розвитку соціуму. Оскільки сутність політичного управління полягає в реалізації організаційної функції суспільства, можна стверджувати, що без забезпечення політичного управління неможливе системне функціонування суспільства [200, с. 8—9]. За цих умов блок політичної стратегії спрямований на забезпечення ефективного політичного управління, а заходи політичної тактики є основою успішності державного управління.

У загальнотеоретичній парадигмі соціального управління, розробленій американським політологом Р. Далем, розглядаються

основні етапи реформаційних процесів управлінського характеру. Сутність першого етапу полягає у функціональній переорієнтації системи управління загалом і на рівні окремих елементів, що має здійснюватись на основі цілісної програми, тобто на базі системної стратегії модернізації. На переконання дослідника, цей аспект соціально-політичного управління виражається в завданні формування нового функціонального імперативу управлінської системи.

На другому етапі відбувається структурна перебудова системи управління відповідно до нового функціонального імперативу. Цей аспект управлінської реформи можна назвати нормативно-інституційним, адже він охоплює зміну самих управлінських інституцій відповідно до нових, нормативно закріплених функцій. Однією з умов ефективності здійснюваної стратегії реформування є вимога, згідно з якою модернізаційні перетворення мають реалізовуватися не лише на рівні суб'єкта управління, а й на рівні об'єкта управління [204, с. 112; 212, с. 302—304]. В іншому разі суспільство, особливо у кризовий період свого розвитку, буде не здатне ефективно використати систему заходів політичної стратегії і тактики.

Метою третього етапу є формування нового соціокультурного середовища управлінської діяльності на основі тих ціннісних орієнтирів і пріоритетів, які становлять базис стратегії модернізаційних перетворень. Цей аспект управлінської реформи особливо складний, адже не завжди у межах політичної стратегії можна врахувати всі ціннісні зміни, які відбуваються у суспільстві. Тому завданням політичної стратегії, а особливо політичної тактики, є інтеграція ціннісних новацій в усталену систему установок і мотивів масової політичної свідомості та політичної культури суспільства. Четвертий етап управлінської реформи ще більше пов'язаний з блоком політичної стратегії, оскільки в його рамках має здійснюватися загальносистемний процес узгодження та координації всіх процесів модернізації та вироблення конкретних механізмів управління. Результати цього етапу засвідчують ступінь формування системи нових управлінських якостей (інтегративної, дистрибутивної, екстрактивної та символічної) державної системи, що мають сприяти становленню нової, більш ефективної управлінської спроможності соціально-політичної системи [212, с. 113, 253, 307].

Отже, можна дійти висновку, що саме цілісність та взаємоузгодженість блоків політичної стратегії і політичної тактики є однією з найважливіших умов успішності реформування системи державного управління. Ефективність системи державного управління, на наш погляд, визначається передусім її спроможністю забезпечувати національне економічне зростання, соціальну стабільність, демократію та соціокультурний поступ суспільства. Оскільки за умов розвитку демократичного суспільства змінюється сам зміст політики (посилюється її багатоваріантність, плюралізм), то значної трансформації

потребує і система державного управління, що також має бути враховано при розробленні комплексу заходів політичної стратегії і тактики.

Основними принципами системи державного управління за умов демократії є:

— принцип системності (державне управління покликане забезпечувати та вдосконалювати структурну й функціональну єдність політичної системи);

— принцип ефективності й оптимальності;

— принцип інформаційної достатності, який пов'язаний з посиленням значення інтенсифікації інформаційних процесів у сучасному світі;

— принцип зворотного зв'язку, що передбачає створення багатоступеневої структури управління з постійним контролем;

— принцип еволюціонізму (державному управлінню має бути притаманний поступовий, плановий характер, що виражає послідовність стадій й етапів соціально-політичного розвитку);

— принцип визначення провідної ланки, яка зумовлює якісну специфіку політичної системи, що допомагає її збереженню та водночас динамічному розвитку;

— принцип оптимального поєднання централізації і децентралізації держави [213, с. 53—58].

При визначенні політичної стратегії і тактики як основи ефективного державного управління за умов постіндустріальної стадії цивілізаційного розвитку обов'язково слід враховувати особливості синергетичної методології, що нині є базовою для моделювання систем державного і соціального управління. З погляду синергетичної парадигми системи державного управління є нелінійними, відкритими, такими, що споживають із зовнішнього середовища ресурси й інформацію, тому особливо важливо при формулюванні політичної стратегії виявити межі усталеності політичної системи загалом та системи державного управління зокрема. Сутністю синергетичного підходу до державного управління є також ідея самоорганізації системи [214, с. 3—4]. Як зазначають білоруські дослідники під керівництвом С. Князева, ідея самоорганізації у теорії та практиці державного управління спирається «на врахування закономірностей самоорганізації системи, яка управляється, розбіжність цілей організації і цілей самоорганізації, а також на всебічне врахування активності об'єкта управління» [32, с. 46, 337].

Досліджуючи проблематику ролі та значення політичної стратегії і тактики, варто зауважити, що група дослідників для позначення названих феноменів вживає поняття «стратегічне управління» та похідні від нього поняття. Одним із авторів поняття «стратегічне управління» є аналітик І. Ансофф, який використовував його для аналізу економічної діяльності організації. Пізніше цей термін

почали вживати і політичні дослідники, які певним чином екстраполювали економічні категорії на політичний ґрунт. Згідно з визначенням І. Ансоффа, діяльність щодо стратегічного управління можна розглядати як таку, що «спрямована на забезпечення майбутньої життєздатності організації за умов, які змінюються». Стратегічна соціальна архітектоніка управлінської діяльності визначається такими особливостями:

- структура і динаміка влади;
- системи і процедури;
- організаційна культура, норми, цінності й моделі дійсності, покладені в основу організаційної поведінки;
- межі і можливості щодо опрацювання та передавання інформації;
- організаційні завдання окремих осіб і груп [210, с. 240—241].

У соціальній архітектоніці стратегічного управління можна виокремити такі важливі елементи: культура, управляючий, система управління, інформація, структура і влада. Так, стратегічна культура орієнтована на успіх, який ґрунтується на гнучкості та винахідливості, а також на вмінні передбачати майбутню ситуацію суб'єктом управління. Управляючий, або суб'єкт управління, за І. Ансоффом, — це «добродійний лідер» та «провідник новацій». Сутністю системи управління є стратегічне планування, стратегічне проблемне управління та стратегічний контроль. Мета інформаційної підсистеми — пошук проблем та можливостей. Структура стратегічного управління для забезпечення ефективності має бути динамічною. Влада повинна бути централізованою та спиратися на керівництво інноваційного спрямування [210, с. 242].

Діяльність зі стратегічного управління пов'язана з постановкою завдань і цілей організації, з підтримкою відносин між організацією та зовнішнім оточенням, що дає змогу здійснювати цілі стратегічного управління, адекватно сприймати зовнішні подразники. Відповідно до зазначеної специфіки можна виокремити такі складові процесу стратегічного управління:

- зовнішній подразливий сигнал, який змушує організацію розробляти стратегію діяльності;
- особливі цілі (зазвичай довготермінові), що визначаються специфікою конкурентного середовища та конкурентною позицією;
- здійснення портфельного аналізу, завданням якого є формулювання цілей диверсифікації/інтернаціоналізації;
- опора на синергізм як базову методологію стратегії, яка визначає напрям розвитку організаційної структури компанії;
- визначення різновидів стратегії (портфельна, технологічна, соціальна, адміністративна, стратегія фінансування), причому їх формування може відбуватися як послідовно, так і паралельно залежно від конкретних пріоритетів розвитку [215, с. 278—279].

Якщо стратегічне управління у цьому розумінні застосувати до особливостей системи державного управління, то можна стверджувати, що технологічна стратегія в обраному випадку має на меті зіставлення власної політичної стратегії з конкурентними і розроблення на основі цього комплексу тактичних заходів. Соціальна стратегія передбачає наявність відповідальності органів державної влади й управління за власну соціально-політичну діяльність. Портфельна, конкурентна, технологічна і соціальна стратегії висувають, у свою чергу, певні вимоги до змісту адміністративної стратегії. На рівні функціонування державного управління зміст такої стратегії визначається комплексом заходів державного аналізу. Отже, економічну термінологію парадигми стратегічного управління нині більшість дослідників застосовують для розгляду проблематики політичної стратегії і тактики.

Доцільним, на наш погляд, також є підхід, відповідно до якого політичний механізм управління розглядають «як сукупність організаційних структур суспільства, взаємодію всіх цих елементів на основі норм, правил, процедур і традицій з урахуванням послідовності і субординації з метою налагодження дієвих відносин між громадянським суспільством і державою, узгодженням політичних інтересів усіх суспільних сил» [216, с. 96]. Отже, політичний механізм державного управління — це зосередження протидіючих соціально-політичних сил з метою узгодження суспільних інтересів.

З погляду розроблення політичної стратегії і тактики державного управління його політичний механізм можна розглядати у таких аспектах:

а) динамічному — у процесі вироблення, прийняття і реалізації конкретних політико-владних рішень;

б) нормативному, тобто як сукупність усталених норм і правил взаємодії суб'єктів політико-владних відносин;

в) ресурсному, тобто як потенційні можливості самих суб'єктів політико-владних відносин [216, с. 96].

У контексті дослідження значення політичної стратегії і тактики у забезпеченні ефективності державного управління, на наш погляд, доцільно також розглянути підхід до вказаної проблематики, який пропонують представники теорії політичного менеджменту. Саме політичний менеджмент — той напрям досліджень політичної науки, в якому об'єктом аналізу є політичне управління. Так, з точки зору політичного менеджменту, головним змістом політичної боротьби є змагання за об'єкт управління впливу з метою прихильності на свій бік громадян, парламентарів, представників політичних партій тощо. За цих умов ефективність державного управління визначається успішністю або неуспішністю політичної взаємодії ключових політичних акторів. Змістом політичної стратегії є вироблення моделі такої політичної взаємодії, блок тактики полягає у корегуванні основних параметрів цієї моделі [204, с. 31—35].

Складовими моделі політичної взаємодії, які мають враховуватися при розробленні політичної стратегії і тактики, є: процеси мотивації, процеси комунікації та процеси структуризації. Процеси мотивації — це суто особистісні, психічні процеси, які спонукають індивідів включатися у політичну взаємодію. Процеси мотивації активізуються під впливом інформації, яку сприймає індивід та яка формує уявлення особи про політику в усіх її виявах. Процеси комунікації — це обмін інформацією між учасниками політичної взаємодії; вони стають можливими завдяки тим структурам, які об'єднують людей. Процеси структуризації — це створення відносно сталих, прогнозованих відносин між суб'єктом та об'єктом управління на основі спільних правил гри [208, с. 88, 90—91].

Процес вироблення комплексу заходів політичної стратегії і тактики щодо організації та функціонування системи державного управління є надзвичайно складним і багатоплановим, основою його виступає стратегічне планування. У другій половині ХХ ст. представники західної політології виробили декілька десятків моделей стратегічного планування, які можуть застосовуватися у політичній, соціальній, економічній сферах життєдіяльності суспільства. Розглянемо просту модель стратегічного планування, одним з авторів якої є американський дослідник А. Халачмі. Відповідно до неї, стратегічне планування дає змогу накопичувати якомога повніші знання й уявлення про навколишнє середовище, про законодавство, майбутні наслідки і можливості альтернативних дій. Проста модель стратегічного планування охоплює сім сходинок: розроблення мета-плану, збір даних, стратегічний аналіз, розроблення альтернатив, стратегічний вибір, організаційне лідерство і підтримку, перевірку й оцінку.

Перша сходинка процесу стратегічного планування — розроблення мета-плану — полягає у загальному дослідженні внутрішньої ситуації та зовнішнього середовища системи державного управління. Метою такого дослідження є з'ясування меж зовнішнього оточення досліджуваного об'єкта, визначення конкретних дій, які співвідносяться з повноваженнями і ресурсами цього об'єкта. Американський аналітик І. Дрод використав термін «пункт (горизонт) відсікання» для характеристики межі часу, території і сфер соціальної активності, за межами яких вплив політики можна ігнорувати [212, с. 678—679]. Отже, не знаючи меж дії повноважень системи державного управління, її ресурсної бази, часових обмежень та інших важливих характеристик, неможливо розробити адекватну конкретній ситуації політичну стратегію і тактику, яка забезпечила б ефективність функціонування системи загалом та окремих її компонентів.

Розроблення мета-плану передбачає «постановку діагнозу» та ідентифікацію стратегічних проблем, що становить осереддя всього

процесу стратегічного планування. Мета цієї стадії — ідентифікація фундаментальних проблем і варіантів політики. Така ідентифікація неможлива без визначення так званих «силових полів», тобто з'ясування базових характеристик сил, які формують зовнішнє середовище та впливають на свободу дій управлінської системи. Саме результати досліджень мета-фази значно впливають на роботу над формуванням політичної стратегії і тактики загалом та на масштаби, хронологічні межі процесу стратегічного планування зокрема. На цій стадії стратегічного планування створюється модель процесу — логічна схема уявлення, що допомагає учасникам передбачати різні етапи цього процесу [212, с. 680—681].

Друга сходинка процесу стратегічного планування — збір даних — передбачає отримання необхідної інформації з джерел, які перебувають всередині системи та поза нею. Завдання цієї стадії — зробити ніби миттєвий фотознімок реальності, а також можливих альтернативних дій. Основними питаннями, які має з'ясувати дослідник на цьому етапі, є такі:

- яких юридичних вимог, заборон або обмежень мають дотримуватися органи державного управління;

- який зв'язок існує між минулою та теперішньою діяльністю різних носіїв політичних інтересів;

- що вказує на те, що громадськість хотіла б бачити зміни в офіційному статусі і місії органів державного управління;

- якщо виходити з професійних стандартів, що можна сказати про елементи структури органів державного управління та елементи програми, які входять до їхньої юрисдикції;

- якою є репутація органів державного управління у внутрішньому та зовнішньому середовищі;

- які очікування та переваги поділяє більшість учасників політичних процесів;

- яким є можливий вплив змін, що плануються, у використанні інформаційних технологій за умов новітніх політичних, соціальних та економічних тенденцій [212, с. 681—682].

Третя стадія стратегічного планування передбачає стратегічний аналіз, тобто критичну оцінку відповідей на поставлені питання. Її результат — це формування списку можливих переваг і недоліків, слабких сторін розвитку системи державного управління. Визначення переваг дає змогу сформулювати бажаний напрям альтернативних дій, віднайдення слабких місць — виявити обмеження на дії і царини, де необхідні переміни. Варто враховувати і такий феномен, коли часто слабкість з однієї точки зору може виявитися силою з іншої позиції.

Четверта сходинка процесу стратегічного планування — ідентифікація або генерування і порівняльний аналіз альтернатив

можливих дій. Сутність роботи на цій стадії полягає в тому, що система має вести пошук ідей відносно того, що може бути зроблено, а що не слід робити і чому [212, с. 683—684]. За сучасних умов розвитку цивілізації розроблення альтернатив особливо важливе для забезпечення діяльності системи державного управління, адже чим більше незалежних джерел інформації будуть використовуватися, тим вищим буде ступінь адаптації самої політичної системи загалом та окремих її складників до середовища, що зазнає постійних змін і трансформацій.

На п'ятій стадії процесу стратегічного планування здійснюється стратегічний вибір — обираються ті варіанти плану, які будуть втілюватися в життя. На цьому етапі формуються зобов'язання щодо досягнення конкретних цілей у конкретний період часу (блок політичної тактики), щодо наслідування функціональних цілей і політики. Стратегічний вибір передбачає також й утвердження системи контролю за процесом стратегічного управління.

Метою шостої стадії процесу стратегічного планування є забезпечення організаційного лідерства і підтримки. На цьому етапі необхідно врахувати підготовку з власне процесом планування, у т. ч. варто брати до уваги можливість нестачі ресурсів, негативні дії інших факторів. У випадку стратегічного планування діяльності системи державного управління підготовка до виконання стратегічного плану може потребувати спеціальної фаховості, модифікації самої системи. Управлінці мають свідомо ставитися до запланованих змін, вони повинні бути готові забезпечити лідерство та прагнути взяти участь у мобілізації підтримки [212, с. 685]. Отже, важливою умовою ефективності системи державного управління є забезпечення такої функції менеджменту, як свідомо підтримка стратегічного планування.

На сьомому етапі стратегічного планування здійснюються перевірка та оцінювання виконання плану. Моніторинг інформації для контролю й оцінювання починається ще на початковому етапі процесу стратегічного планування, що дає змогу пізніше зіставити раніше зроблені прогнози з отриманими пізніше результатами. Механізми контролю й оцінювання визначають якісні та кількісні показники вихідних величин, а також перебігу процесу загалом та кінцевого результату діяльності кожної підсистеми управлінської системи [212, с. 685—686]. Отже, навіть проста схема процесу стратегічного планування передбачає проходження досить складної процедури, що потребує високого рівня політичної та організаційної культури як експертів-аналітиків, так і представників системи державного управління.

Безумовно, комплекс заходів політичної стратегії і тактики відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності функціонування системи державного управління загалом та її окремих складових. Політична стратегія і тактика постають як дуже складний, багато-

плановий, різноаспектний політичний феномен. Державне управління може бути ефективним лише за умов постійних змін, постійного вдосконалення не лише самої цієї системи, а й суспільного життя загалом.

На переконання російського дослідника Б. Курашвілі, ефективне державне управління можливе за умов здійснення послідовних реформ, які проводяться «всупереч опору консервативних й інертних елементів у державному апараті» [217, с. 279]. Тобто успішність впровадження в життя заходів політичної стратегії і тактики залежить багато в чому від сприйняття їх самими управлінцями, державно-політичними менеджерами. Осереддям діяльності державних управлінців є процес підготовки та реалізації владно-політичних рішень.

Постійний пошук та впровадження оптимальної форми державного правління супроводжує історію становлення та розвитку кожної країни. Спосіб організації державної влади є тим інструментом, який забезпечує інституціоналізацію змін, що відбуваються у житті суспільства. Таке впорядкування та структурування політичного процесу не лише забезпечує функціонування владного механізму на певних засадах, а й визначає подальший напрям та характер наступних трансформацій, що може бути як прогресивним, так і регресивним. Відповідно до цього проблема вибору форми державного правління й надалі залишається актуальною для України. Подальше теоретичне осмислення запровадження і розвитку змішаної форми правління в Україні, з'ясування її специфіки в аспекті конституційного права і політичної науки, сприятиме успішному реформуванню існуючої в нашій країні форми державного правління.

Становлення в Україні правової державності, здійснення тривалих очікувань громадян на підвищення їхнього життєвого рівня залежать від спроможності влади стати легітимною й відповідальною. А отже, з цим забезпечення інституційних передумов легітимності влади є одним з найважливіших завдань для України. У цьому контексті зміна форми правління в Україні покликана забезпечити таку конструкцію механізму влади, яка б уможливила належний рівень відповідальності політичної еліти за долю країни та відповідність здійснюваної політики інтересам усього суспільства.

Запровадження в Україні парламентарно-президентської форми правління супроводжуватиметься суттєвими труднощами, оскільки така форма правління може реально функціонувати лише за умов існування сформованої і стабільної партійної системи. Змішана форма правління дає змогу підпорядкувати уряд законодавчій гілці влади, що передбачає інституційний розвиток в напрямі парламентарної форми правління з обов'язковим виробленням дієвих парламентських засобів контролю над урядом; інструментів впливу виконавчої гілки на законодавчу, збереження пропорційної виборчої системи. При цьому слід пам'ятати, що

жодна з форм правління не здатна повністю гарантувати стабільний та демократичний розвиток країни. Проте парламентарна форма передбачає таку інституційну організацію, яка здатна збалансувати повноваження всередині владного трикутника «президент — парламент — уряд».

Змішана республіка, вільна від крайнощів президентської і парламентарної форм, виявляє найменшу вразливість з боку таких чинників, як незрілість громадянського суспільства, низький рівень політико-правової культури еліти, відсутність демократичних традицій державотворення, нерозвинутість інституту політичних партій тощо. Доцільність збереження в Україні змішаної форми правління потребує вивчення питання про конституційно-правовий статус глави держави, оскільки політичні системи країни пострадянського простору характеризує слабкість парламентаризму і нездатність представницького органу забезпечити утворення стабільного й ефективного коаліційного уряду. Політична система України цілком відповідає зазначеній тенденції. Триваючий перехідний етап розвитку української державності, незавершений процес утворення української нації, слабкість вітчизняного парламентаризму та партійної системи країни, хаотичність суспільних відносин зберігають запит на «сильного» президента. І це — одна з небезпек, яка тривалий час переслідуватиме Україну в процесі вибору оптимальної форми правління.

Для створення нової політичної системи, яка б допомогала втілювати принципи дотримання прав і свобод людини й громадянина, народовладдя, верховенства права, поділу влади, необхідно врахувати попередній досвід її реформування та проаналізувати проблеми, які гальмують темпи політичної модернізації. При цьому слід врахувати, що політична система України формувалася стихійно, еkleктично, внаслідок досягнення компромісів. А це означає, що практично неможливо здійснити її реформування без заздалегідь визначеної науково розробленої концепції. Низька ефективність процесів трансформації політичної системи України була пов'язана насамперед з недостатньою реалізацією потенціалу громадянського суспільства. Отже, політична реформа повинна бути орієнтована на інтереси всього соціуму, а не лише на корисливі інтереси обраних груп осіб. Кінцевою метою реформування має стати демократична, соціально-правова держава, здатна забезпечити зростання добробуту народу, духовне і моральне оздоровлення суспільства, підвищення престижу та міжнародного авторитету України.

Розгляд процесу трансформації форми державного правління в Україні спонукає до зосередження уваги на її відповідності особливостям політичного розвитку країни, традиціям, культурі, загально-

му стану справ у ній. Демократичні політичні традиції є досить різними, специфічними і при цьому більшість сучасних держав використовують формальні республіканські атрибути, такі як парламентаризм, багатопартійність, президентство, поділ влади та ін., однак у реальності республіканська модель зазнає значного спотворення. Специфіка трансформації України від де-факто президентської республіки до парламентсько-президентської засвідчує чинники узурпації всієї владної вертикалі й горизонталі та виникнення революційної ситуації кінця 2013 — початку 2014 р.; причини і характер ускладнень на шляху до суспільної модернізації демократичного спрямування (гібридизацію офіційних інституційних перетворень; імітацію інституційного та правового розвитку, корупцію, приховані порушення кримінально-правового характеру, дисонанс між конституцією і її реалізацією в політичному житті).

Досвід незалежної України спонукає до забезпечення ефективності стратегічного планування конституційно-політичного прогресу України, пошуків відповідей на питання про те, які основні перешкоди та загрози постають перед демократизацією процесів правового моделювання соціально-політичного простору та в чому полягають причини суперечностей між теоретичними засадами конституційного регулювання та практичними проявами політичної інженерії в розбудові української державності. Доведено, що основні пріоритети щодо подолання деструктивних тенденцій українського соціально-політичного середовища та продовження курсу на демократизацію української політики зосереджені навколо функціонального розподілу органів державної влади та практичного підтвердження конституційної регламентації орієнтирів державної політики.

Важливим елементом реалізації політичного моделювання є розширення функціональних можливостей парламенту в традиційних уявленнях парламентсько-президентської чи парламентської республіки. При цьому важливою проблемою є необхідність визначення чинників, за яких відбудеться нівелювання специфічного стереотипу «сильний президент — слабкий парламент», характерного для українських політичних реалій, подолання ризику тотального домінування інституту президентства, неспроможності опозиції ефективно впливати на політичні процеси. Однією з нагальних вимог сьогодення постає необхідність формування стратегічного мислення, яке сприятиме виробленню оптимальних політичних рішень з метою підвищення легітимності та легальності існуючого політико-владного режиму держави.

В сучасних умовах питання політичної компетентності системи державної влади постає як одна з найгостріших проблем. Саме політична компетентність державної влади є тим чинником, який може сприяти або заважати подоланню нестабільності суспільно-

політичного розвитку, мінімізувати чи поглиблювати кризові явища у країні. Політичну компетентність державної влади розглянуто як запоруку ефективності й успішності здійснюваної нею політики, що забезпечує високий рівень її легітимності. Доведено, що політична компетентність державної влади може визначатися через аналіз понять «політична стратегія» і «політична тактика». Відповідно варто погодитися з тими дослідниками проблематики здійснення державної політики та державного управління, які вважають, що політична стратегія і політична тактика відповідають рівням планування й управління політичним процесом.

Становлення в Україні правової державності, здійснення тривалих очікувань її громадян на підвищення їхнього життєвого рівня залежать від спроможності влади стати легітимною й відповідальною, а отже, забезпечення інституційних передумов легітимності влади є одним з найважливіших завдань для України. У цьому контексті зміна форми правління в Україні покликана забезпечити таку конструкцію механізму влади, яка б уможливила належний рівень відповідальності політичної еліти за долю країни та відповідність здійснюваної політики інтересам усього суспільства. Жодна з форм правління не здатна повністю гарантувати стабільний та демократичний розвиток країни, проте парламентсько-президентська та парламентська форми передбачають таку інституційну організацію, яка здатна збалансувати повноваження всередині владного трикутника «президент — парламент — уряд».

НЕВИЧЕРПНА АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Дослідження особливостей трансформації форм державного правління на зламі ХХ — ХХІ ст. свідчить, що в соціально-гуманітарних науках і в суспільно-політичному житті останнім часом активізувались дискусії щодо їхньої оптимізації. Йдеться, зокрема, про перегляд класичних підходів до типологізації форм правління, про розрізнення формальних та неформальних моделей організації системи державної влади й управління, можливості механізму розподілу влади гнучко реагувати на кризові явища і процеси. Це засвідчує, що дослідження проблематики форми правління не будуть втрачати своєї актуальності ще тривалий час, адже сучасний світ загалом та його політичне й соціально-економічне життя, юридично-правове оформлення є надзвичайно динамічними, такими, що зазнають постійних змін і модифікацій. Дослідження особливостей та еволюції форм правління на рубежі тисячоліть виводять на такі висновувальні судження:

1. Модифікації форми державного правління визначають вектор стратегічного розвитку суспільства, що призводить або до його демократизації, або до його автократизації. Відповідно, форма правління як комплексна характеристика держави має враховувати всі можливі іпостасі влади як її центрального, сутнісного компоненту: власне державну, а також політичну, публічну, владу місцевого самоврядування, владу політичного менеджменту тощо. Хоча кожна країна розробляє свою модель, універсальні параметри форми правління, вироблені політичною та юридичною науками, вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за тих чи тих умов політичного життя. У цьому контексті на перший план виходить питання про визначення ступеню «збалансованості» співвідношення обсягу повноважень вищих органів, створення дієвого механізму

«стримувань і противаг» у політико-правовій системі суспільства. Збалансована форма правління означає, що жоден з вищих органів державної влади не може домінувати на політичній арені, оскільки законодавча, виконавча та судова гілки влади мають діяти на паритетних засадах, повинні уникати конкуренції за обсяг повноважень, а прийняття найважливіших політико-правових рішень потребує узгодженої співпраці й консолідованих зусиль усіх суб'єктів державної влади.

2. Аналіз специфіки функціонування форм правління у різних державах дає змогу дійти висновку: одні й ті самі ознаки загальноного типу політичної системи можуть неоднаково виявлятися у різних ситуаціях. Відтак всебічний науковий розгляд форми держави передбачає вивчення базових чинників, які обумовлюють вибір певної форми правління у тій чи іншій державі. До таких чинників, насамперед, належать: розстановка соціально-політичних сил та результат боротьби між ними; історичні особливості та специфіка національного розвитку окремих країн; рівень політичної культури народу, що акумулює історичний та політичний досвід, звичаї і навички життя в умовах тієї чи іншої держави; залежність від того, хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і в який спосіб ці особи отримують свій статус; здатність правлячої еліти визначати загальноприйнятну мету державотворення; структурно-функціональна єдність вищих органів держави.

3. Демократична форма правління потребує створення системи державного управління, спрямованої на вироблення і прийняття ефективних державно-політичних рішень. Зазначене передбачає: залежність організаційних форм і методів управління від структури державного устрою і умов управління; збереження пропорційності та оптимального співвідношення всіх елементів системи державного управління; єдність організаційно-методологічних основ на всіх рівнях державного управління; залежність ефективності розв'язання завдань управління від обсягу та об'єктивності використаної інформації; аналіз змін форми державного правління під впливом сучасних політичних трансформацій; формування теоретичного базису і практичних потреб висвітлення процесу модифікації форми правління в суспільствах перехідного типу; підвищення рівня компетентності вищого керівництва країни, застосування механізму ротації ключових державних інститутів і посадових осіб. Аналіз практичної реалізації теоретичної матриці модифікації державного правління в українських соціально-політичних реаліях допоможе систематизувати основні ризики, проблеми і потенційні можливості модернізації політичного устрою, що в майбутньому стане превентивним заходом від організаційних прорахунків та основою для оптимізації адміністративного моделювання.

4. Гіпертрофія президентської форми правління у пострадянських республіках свідчить про невідконтрольність влади суспільству, включаючи й різноманітні елітарні угруповання. Правовий вакуум, низький рівень політичної культури, нерозробленість процедур відкрили широкий простір для позаправових і антиправових дій президентської вертикалі влади. Обрання президентської форми правління стало тим вихідним моментом, який багато в чому зумовив посилення авторитарних і авторитарних тенденцій у державному управлінні. Пряма залежність названих тенденцій простежується на прикладі політичної еволюції Білорусі, Російської Федерації та суперпрезидентіалізму в країнах Центральної Азії. Домінування президента в організаційній системі державного устрою України детермінувало концентрацію політичного ресурсу в одних руках, що надало українському політичному процесу певних ознак персоніфікації — надмірного впливу певного політичного суб'єкта на процедуру функціонування державного апарату. Превалювання інституту президентства нівелювало конструктивістський потенціал парламенту. У результаті орган законодавчої влади, який зобов'язаний презентувати суспільні інтереси на основі ідейного плюралізму власного кадрового складу, перестав ефективно виконувати закріплену за ним представницьку функцію, порушивши канал порозуміння громадянського суспільства та владного апарату, що зруйнувало соціальну рівновагу та підірвало легітимність політичної еліти.

5. При виборі або зміні форми державного правління необхідно пам'ятати про те, що політичний розвиток значної кількості країн в останні десятиліття відзначається поліваріантним, гібридним характером форм правління й типів політичних режимів. Одним із найбільш актуальних та значущих не тільки у теоретико-концептуальному сенсі, а й у прикладному застосуванні є розгляд і вивчення трансформації форми правління в сучасному світі, насамперед на прикладі країн перехідного типу. Форма правління слугує своєрідним «лакмусовим папірцем», який указує на ті тенденції та закономірності, які простежуються в соціально-політичному розвитку різних суспільств, кожної конкретної держави, а також у певному регіоні або світі загалом. З огляду на це проблематика здійснення порівняльних досліджень форм правління та політичних режимів у контексті вивчення розгортання процесів системної трансформації є однією з найбільш перспективних царин сучасної політичної науки. Дослідження сучасних форм державного правління слід здійснювати у двох провідних напрямках: виокремлювати і розглядати найбільш типові форми державного правління, які максимально цілісно розкривають сутність цього поняття, та з'ясовувати особливості проявів найцікавіших з політологічної точки зору конкретних форм правління гібридного типу.

6. Цілком логічною та методологічно обґрунтованою уявляється можливість виокремлення у моделі республіканського правління такої її варіації як бікамеральна форма правління. При цьому слід пам'ятати, що бікамеральні системи ефективні в тому разі, коли палати мають значні відмінності, але відносно рівні повноваження. Перш ніж вести мову про перехід до бікамеральної парламентарної системи правління у вітчизняних соціокультурних і політичних реаліях, варто звернути увагу на забезпечення механізмів впровадження дієвого імперативного депутатського мандату та налагодження ефективного взаємозв'язку між виборцями і парламентарями. Безперечно, недооцінювання ролі і місця парламенту в системі органів державної влади та управління у вітчизняній моделі державного правління тягне за собою і спотворене уявлення про оптимальну політичну систему, яка повинна бути сформована в Україні нині, адже представництво як засадничий принцип демократії має свої витоки у діяльності саме вищого законодавчого органу держави.

7. Слушність використання поняття «поліархія» при розрізненні форм державного правління зумовлюється низкою причин: необхідністю врахування базових положень найбільш авторитетних політологічних концепцій, предметами розгляду яких є політична система, держава та державна влада; поширенням «гібридних» форм правління, що потребують осмислення і додаткового вивчення; необхідністю відходу від формалізації визначення форми державного правління й визнання обов'язковим закріплення реальних модифікацій державного правління. Поліархію слід розглядати як демократичний режим, що передбачає: ефективну участь, володіння рівними та ефективними можливостями презентації власної позиції; рівність у голосуванні, наявність дієвого права голосу; однакові та реальні можливості ознайомлення з ключовими векторами державної політики та їх вірогідними результатами для всіх громадян; вирішальний контроль над програмою політичних рішень; гарантію фундаментальних прав та свобод особистості законодавством. Окрім того, важливими структурними складниками практичного втілення поліархії є варіативні соціально-економічні показники: високий рівень економічного благополуччя, урбанізація, індустріалізація, диференціація професійної діяльності та зростання валового національного продукту. Отже, поліархія — це демократична модель політичних конфігурацій, заснована на рівноправній конкуренції індивідуальних інтересів у рамках плюралізму суспільних ініціатив та консолідації позитивних економічних детермінант.

8. Системні трансформації політичного та соціально-економічного спрямування, які розпочалися кілька десятиріч тому в багатьох країнах та регіонах світу, потребують перегляду традиційних критеріїв типологізації форм державного правління. Нагаль-

ною потребою є розроблення нових підходів до розуміння типології. Зокрема, слід включити до головних ознак держави ідею державності, що дає змогу глибше проникати в сутність різних моделей соціально-економічного та політичного устрою, у специфіку базових культурних норм конкретних регіональних і локальних цивілізацій, а також знаходити спільні ознаки й відмінності різних політичних систем.

9. Дослідження монархічної форми правління є не менш злосудним, ніж аналіз республіканської форми. Зважаючи на загальноцивілізаційні зміни, що відбуваються в останні десятиріччя у світовому масштабі, можна прогнозувати, що можливі її подальші модифікації. Незважаючи на всю формальність свого політико-правового статусу, глава держави в умовах функціонування обмеженої монархії несе більший тягар відповідальності не тільки за себе особисто, а й за свою родину, у т. ч. за своїх попередників. І якщо монарх справляється із цим завданням гідно, в очах суспільної думки зростає не тільки його особистий авторитет, а й авторитет самого інституту монархії, роблячи його більш життєздатним, легітимізуючи його в умовах зрілої демократії. Сучасний глава держави за монархічної форми правління є не менш легітимним, ніж інші актори політичної арени. Останнім часом спостерігається поширення прецеденту дострокового (прижиттєвого) і добровільного припинення своїх повноважень главою держави на користь свого престолонаслідника. Вони можуть дати поштовх для більш глибоких перетворень інституту монархії і його поступової трансформації у бік перехідних форм правління.

10. Необхідність дослідження республіканської форми правління зумовлена потребою виявити можливості вироблення дієвих елементів конструювання оптимального правління, які на основі власного універсального характеру здатні адаптуватися до особливостей конкретного соціально-політичного простору без деструктивного впливу на політичну свідомість окремих національних ідентичностей. Важливим принципом, представленим у теоретичній матриці республіканської форми правління, є забезпечення участі народу в державотворчих процесах та прийнятті політичних рішень. Сутність цього елементу організації політичного устрою полягає в обмеженні можливостей реалізації індивідуальних інтересів політичної еліти з метою практичного втілення суспільних ініціатив. Інший важливий критерій стратифікації поліваріантності матриці республіканізму — соціальний аспект. Наявність громадянського суспільства забезпечує компетентність у реалізації виборчої функції демократичної політичної системи та ідентифікує високу динаміку впливу суспільних ініціатив на прийняття політичних рішень. Активістський тип політичної культури соціуму та інтеграція в закономірності політичних реалій на рівні політичної сві-

домості визначає рамки консолідації демократичного режиму. Розглядаючи республіканську форму правління та її «гібридні» модифікації, слід зазначити, що принцип виборності, який споконвічно був базовим для неї, поступово знаходить нові форми й варіанти. Наприклад, у парламентській республіці президент як глава держави не є де-факто прямим представником народу, оскільки обирають його не всі громадяни, а лише парламентарі. Отже, мандат глави держави в парламентській республіці є досить обмеженим — він опосередкований двічі: спочатку виборці віддають частину своїх повноважень членам парламенту, і лише потім останні делегують їх президентові. Інакше кажучи, республіка в її буквальному розумінні «спільної справи» трансформується шляхом появи своерідних політичних «посередників», які можуть спотворювати або інтерпретувати поняття «спільна справа». Тому не дивно, що за таких умов інститут президентства часто набуває винятково символічного характеру, подібного на політико-правовий статус глави держави в обмеженій монархії.

11. Форма політичного правління та ефективність мобілізації демократичних інструментів здійснення державної влади перебуває в прямій залежності від рівня політичних свобод, активізації суспільної діяльності та компетенції політичної ідентифікації спільноти. Системний підхід до розгляду й аналізу проблематики формально юридичного й фактично політичного розмежування форм державного правління передбачає з'ясування цілої низки важливих проблем: чинників невідповідності визначення форми правління де-юре й де-факто в конкретно взятій країні; основних векторів трансформації однієї форми правління в іншу; юридичних, політичних, соціокультурних змін, які відбулися в останні десятиліття у визначенні форм правління.

12. Важливим фактором відродження демократичної форми правління є детальне вивчення рекомендацій і вимог у рамках європейської інтеграції країн Східної Європи, а також успадкування здійснених ними форм організації органів державної влади й управління. Аналіз внутрішньої політичної обстановки країн Східної Європи є запорукою встановлення оптимальної форми правління на пострадянському політичному просторі. Йдеться насамперед про закріплення політичного плюралізму і глибокі демократичні перетворення, що передбачають ключову роль парламенту, виборність органів управління, диференціацію політичної влади, вдосконалення нормативно-правової бази. Прискорена модернізація східноєвропейських форм державного правління є своєрідною відповіддю на виклики новітнього етапу демократизації, що означає консолідацію демократичного режиму.

13. Важливе значення для пошуку моделі форми правління має вивчення політичного досвіду Російської Федерації, Республіки

Білорусь та країн Центральної Азії. Форма правління Російської Федерації, створена в перехідних умовах розвитку державності за домінування кризових явищ та зміни державної організації, заслуговує на особливу увагу. Це стосується передовсім досвіду доповнення державного апарату новими державними органами, зміни порядку формування вже функціонуючої системи влади та пристосування її до нових історичних, політичних і економічних відносин. Форма правління у вигляді суперпрезидентської республіки, яка наразі встановилась в Російській Федерації, засвідчує як позитивні процеси підвищення економічного, соціально-політичного рівня розвитку держави, так і складнощі, пов'язані з утвердженням новітнього авторитаризму. Узурпація політичних прерогатив і централізація владних повноважень у Республіці Білорусь детермінували персоналізацію контролю за адміністративно-управлінським апаратом і суб'єктивізацію тенденцій розгортання державної політики. Персоніфікація політичного процесу відкрила необмежений діапазон превалювання президента в розподілі політичних цінностей, а інтеграція лідерського образу О. Лукашенка у варіативні сфери соціального буття забезпечила легітимацію діючого правління на основі харизматичного принципу і нівелювала потенційну динаміку політичної активності білоруського суспільства. Як результат трансформація політичного устрою білоруської держави в контексті деструкції радянської тоталітарної ідеологічної матриці ставить під сумнів ефективність консолідації демократичних канонів у програмі функціонування державного апарату. Улаштування державного апарату Білорусі є яскравим прикладом цілісної владної вертикалі, що матеріалізувалась у президентську форму державного правління. Аналіз особливостей трансформації форми правління у країнах Центральної Азії в останні два десятиріччя дає змогу систематизувати досвід суперпрезидентського правління зі стійкою тенденцією до посилення авторитарних методів управління за умов збереження формальних демократичних інститутів і процесів.

14. Форма державного правління в суспільстві має відповідати особливостям його політичного розвитку, традиціям, культурі, загальному стану справ у ньому. Суперечність між домінуючою політичною культурою (часто патріархальною, авторитарною або анархістською) і республіканською моделлю, яка впроваджується в нових державах за підтримки західних урядів та неурядових організацій, як правило, вирішується за допомогою позитивистської ліберальної логіки. Її основою є переконання, що запозичені західні інституції та правові норми здатні перетворювати традиційні або посттоталітарні суспільства на відкриті, демократичні й вільні, що є ознакою модернізації і прогресу. Однак, замість очікуваних лібералізації, демократизації та зміцнення громадянського суспільства, республіки третього світу і пострадянського простору набули

особливих «гібридних» ознак або інституційно занепали. У політиці всіх країн СНД неформальна складова виявляється більш значущою і вагомою порівняно з писаними законами та інституційними функціями. З огляду на це немає підстав очікувати, що процес суперечливої трансформації вищих державних органів та їх статусів скоро завершиться.

15. Хронічною проблемою функціонування державного апарату в Україні є корупція, яка зумовлена не лише патологічною схильністю до порушення законів, а й об'єктивною недосконалістю законодавства. Нормативна неврегульованість повноважень і відповідальності багатьох органів, що мають контролювальні й дозвільні компетенції, на тлі інших законодавчих хиб сприяють, з одного боку, надуживанням, а з іншого — прагненню обійти ті приписи, слідування яким не залишає шансів на самозбереження і персональний успіх. Боротьба з проявами корупції дуже часто ведеться там, де натомість варто змінити саму нормативно-інституційну систему. Ігнорування цього вищими державними посадовцями якраз і є основним проявом корупції у найширшому значенні цього терміна.

16. На зміну форми державного правління впливають об'єктивні чинники: відносини між суб'єктами влади, які постійно породжують конфлікти, призводять до криз у системі державного управління; низький рівень легітимності президента і парламенту в суспільствах перехідного типу. А також суб'єктивні чинники: за умов політичної нестабільності новій політичній команді, яка набуває популярності, для заміни попередньої владної команди вигідно змінювати форму правління; політичні сили, які мають вплив на зміну форми правління, пропонують ту форму, яка надає їм якомога більше владних повноважень. За цих умов надзвичайно важливо визначити справжні причини неефективності існуючої форми правління. Серед них найчастіше виявляються: неузгодженість функцій органів державної влади на законодавчому рівні; низька підтримка діяльності конкретного президента чи наявного складу парламенту; деструктивна діяльність конкретних політичних партій; відсутність консенсусу основних політичних сил щодо стратегічного розвитку держави; бажання політичних лідерів ухвалювати рішення одноосібно, а не на основі демократичних правил і процедур.

17. Відсутність чіткої розбудови конституціоналізму є причиною порушення послідовності політичної модернізації, ускладнення правової регламентації взаємодії суспільства і політичної еліти та дисфункції каналу функціонального зв'язку державних інстанцій. Успіх демократизації українського суспільства потребує нагального вирішення проблеми затвердження єдиної концепції модернізації українського конституціоналізму та правових механізмів функціонування політичної влади. Конституційні реформи українського державного устрою не набули перманентного характеру і не сприя-

ли стабілізації форми державного правління. Ліквідація рішень політичної реформи 2004 р., що відбулась у 2010 р., не тільки повернула конституційні положення у сфері розподілу політичних повноважень між органами державної влади, закріплені попереднім варіантом Конституцій, а й підірвала легітимність Конституційного Суду та підвищила ризики надмірної централізації політичної влади. Дисбаланс відносин між українським суспільством і владою, порушення конструктивної взаємодії політичних сил негативно позначились на суспільних очікуваннях та інтересах представників політичної еліти.

18. Політична компетентність системи державної влади в нинішніх умовах постає як одна з найгостріших проблем сучасної політики. Вона є тим чинником, який може сприяти або перешкоджати подоланню нестабільності суспільно-політичного розвитку, мінімізувати чи поглиблювати кризові явища у країні. Політична компетентність державної влади є критерієм ефективності й успішності здійснюваної нею політики, забезпечує високий рівень її легітимності і визначається через застосування політичної стратегії та політичної тактики. Визначення ієрархії стратегічних і тактичних цілей передбачає вибір прийнятних для кожного випадку засобів досягнення мети національного розвитку. Політична стратегія і тактика мають забезпечувати високий рівень легітимації політико-владної діяльності в країні та відповідати соціокультурному, політичному й економічному рівню розвитку суспільства. Цілісність та взаємоузгодженість блоків політичної стратегії і політичної тактики є однією з найважливіших умов успішності реформування системи державного управління, що визначає національне економічне зростання, соціальну стабільність, демократію та соціокультурний поступ суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- 1. Новіков М. М.** Інституціональні виміри бікамеральних систем (порівняльний аналіз) : автореф. дис. ... канд. політ. наук / М. М. Новіков ; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2007. — 17 с.
- 2. Скребець О. В.** Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. В. Скребець ; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2005. — 18 с.
- 3. Дунаєва Л. М.** Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасним суспільством : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Л. М. Дунаєва ; Одеська нац. юрид. академія. — О., 2009. — 26 с.
- 4. Рудик А. А.** Основи теорії держави : навч. посіб. / А. А. Рудик. — К. : Алерта, 2013. — 208 с.
- 5. Павленко Р. М.** Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. М. Павленко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 253 с.
- 6. Грицяк І. А.** Форми правління і стабільність та ефективність державного управління / І. А. Грицяк // Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід : зб. наук. праць / за наук. ред. І. В. Розпутенка. — К. : К.І.С., 2003. — С. 29—43.
- 7. Харченко О. В.** Напівпрезидентська форма правління: становлення і розвиток : автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. В. Харченко ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2008. — 17 с.
- 8. Серьогіна С. Г.** Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 /

С. Г. Серьогіна ; МОН України, Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2013. — 42 с.

9. Еллинек Г. Общее учение о государстве : пер. с нем. / Г. Еллинек. — СПб. : Изд-во Юрид. центр Пресс, 2004. — 752 с.

10. Макиавелли Н. Государь. История Флоренции : пер. с ит. / Н. Макиавелли. — М. : Эксмо, 2010. — 432 с.

11. Челлен Р. Государство как форма жизни : пер. с швед. / Р. Челлен. — М. : РОССПЭН, 2008. — 319 с.

12. Симонишвили Л. Р. Формы правления: История и современность : учеб. пособие / Л. Р. Симонишвили. — М. : Флинта ; МПСИ, 2007. — 280 с.

13. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

14. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. : Українська енциклопедія, 2004. — Т. 6 : Т-Я. — 768 с.

15. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія / С. К. Бостан. — Запоріжжя : Юридичний інститут, 2005. — 540 с.

16. Теория государства и права : учебник / А. С. Пиголкин, А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев, А. Х. Саидов ; под ред. А. С. Пиголкина. — М. : Юрайт-Издат, 2005. — 613 с.

17. Шуляк С. В. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі : автореф. дис. ... канд. політ. наук / С. В. Шуляк. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, 2004. — 18 с.

18. Сафонов В. Н. Соотношение форм правления и режимов правления / В. Н. Сафонов. // Социально-политический журнал. — 1998. — № 1. — С. 112—121.

19. Политология : учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.]. — М. : МГИМО (Университет) МИД России, Проспект, 2010. — 624 с.

20. Зазнаев О. И. Преимущества и недостатки президентской, парламентской и полупрезидентской систем / О. И. Зазнаев. // Социально-гуманитарные знания. — 2006. — № 5. — С. 133—144.

21. Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты : курс лекций / А. Н. Медушевский. — М. : Ун-т Высшей школы экономики, 2002. — 511 с.

22. Линц Х. Дж. Опасности президентства : пер. с англ. [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц. — Режим доступа : <http://poltzone.in.ua/index.php?id=376>

23. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. — 1990. — Vol. 1. — № 1. — P. 51—69.

24. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. — К. : Арткес ; Вища школа, 1997. — 251 с.

25. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S Shugart., J. M. Carey. — Cambridge : Cambridge University Press, 1992. — P. 1—311.

26. Краснов М. А. Глава государства: рецепция идеи «отцовства» / М. А. Краснов // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 27—38.

27. Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / В. М. Шаповал. — К. : Нац. ін.-т стратегічних досліджень, 1995. — 30 с.

28. Хейвуд Э. Политология : учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 544 с.

29. Чиркин В. Е. Элементы сравнительного государственоведения / В. Е. Чиркин. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — 151 с.

30. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. — К. : Вид-во УАДУ, 2002. — 164 с.

31. Каменчук Т. О. Політична компетентність державної влади в системі управління : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Т. О. Каменчук ; Миколаївський держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2006. — 20 с.

32. Государственное управление: от философских оснований до созидания сильного и процветающего государства : монография / [под ред. С. Н. Князева]. — Мн. : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2007. — 268 с.

33. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии : учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. — М. : Аспект Пресс, 2005. — 559 с.

34. Политическое развитие и модернизация: современные исследования институционального мира // Политическая наука. — 2003. — № 2. — 248 с.

35. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. академія держ. управління при Президентіві України ; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. — К. : НАДУ, 2011. — Т. 1 : Теорія державного управління. — 748 с.

36. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у країнах Західної Європи / А. І. Кудряченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2001. — Випуск № 1 (51). Січень-лютий. — С. 51—74.

37. Меркотан К. Демократія як політичний і психологічний компроміс сучасності / К. Меркотан // Політичний менеджмент. — 2010. — Спец. випуск. — С. 122—129.

38. **Даль Р.** Проблемы гражданской компетентности : пер. с англ. [Электронный ресурс] / Р. Даль. — Режим доступа : <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>.

39. **Мельвиль А. Ю.** Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. — 1998. — № 2. — С. 6—38.

40. **Кувалдин В.** Президентство и демократия / В. Кувалдин // Свободная мысль. — 1998. — № 2. — С. 4—14.

41. **Сытин С. В.** Основные подходы к механизмам выработки государственной политики / С. В. Сытин // Социально-гуманитарные знания. — 2010. — № 6. — С. 85—98.

42. **Linz J.** The Failure of Presidential Democracy. Volume 1. / J. Linz, A. Valenzuela. — JHU Press, 1994. — 192 p.

43. **Barker E.** The Political Thought of Plato and Aristotle / E. Barker. — Dover Publications, 2012. — 592 p.

44. **The classics of western spirituality.** Augustine of Hippo: Selected Writings. — Paulist Press, 1984. — 514 p.

45. **Wokler R.** Rousseau and Liberty / R. Worler. — Manchester University Press, 1995. — 299 p.

46. **Tocqueville A.** Democracy in America / A. Tocqueville. — Library of America, 2004. — 941 p.

47. **Held D.** Models of Democracy / D. Held. — Stanford University Press, 2006 — 338 p.

48. **Rostow W. W.** Politics and the Stages of Growth / W. W. Rostow. — CUP Archive, 1971. — 410 p.

49. **Inglehart R.** Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. — Princeton University Press, 1997 — 453 p.

50. **Демократія** : антологія / упоряд. О. Проценко. — К. : Смолоскип, 2005. — 1108 с.

51. **Dahl R. A.** A Preface to Democratic Theory / R. A. Dahl. — University of Chicago Press, 2006. — 176 p.

52. **Мельвиль А. Ю.** Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Ю. Мельвиль. — М. : Московский общественный науч. фонд, 1999. — 105 с.

53. **Бостан С. К.** Форма правління сучасної держави: теоретико-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. К. Бостан ; Київський нац. ун-т внутрішніх справ. — К., 2008. — 540 с.

54. **Холод В. В.** Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты : монография / В. В. Холод. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2004. — 504 с.

55. **Побочий І. А.** Політична боротьба: праксеологічний вимір : монографія / І. А. Побочий. — К. : Абрис, 2007. — 352 с.

56. Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; [упоряд. Ю. Шаповал; редкол. : Ю. Левенець (голова) та ін.]. — К. : Парламентське вид-во, 2012. — 808 с.

57. Петров В. К. Устойчивость государства : монография / В. К. Петров, С. Г. Селиванов. — М. : Экономика, 2005. — 491 с.

58. Almond G. Comparative Political Systems / G. Almond // The Journal of Politics. — 1956. — Vol. XVIII. — № 3. — P. 393—394.

59. Easton D. The Political System: An Inquires into the State of Political System / D. Easton. — New York : Mc Graw-Hill, 1953. — 320 p.

60. Дойч К. Нервы управления. Модель политической коммуникации и контроля : [пер. с англ.] / К. Дойч. — М. : Мысль, 1993. — 312 с.

61. Бариська Я. О. Форма державного правління: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Я. О. Бариська ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2010. — 20 с.

62. Якушик В. Типологізація держави (Словник політичної думки) / В. Якушик // Політологічні читання. — 1995. — № 2. — С. 278—281.

63. Холмс С. Сверхпрезидентство и его проблемы / С. Холмс // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 1994. — № 1 (6). — С. 22—25.

64. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / отв. ред. В. А. Четвернин. — М. : Центр конституционного исследования МОНФ, 1997. — 702 с.

65. Зазнаев О. И. Типология форм правления: работа над ошибками / О. И. Зазнаев // Полис. — 2006. — № 1. — С. 92—103.

66. Линдблом Ч. Политика и рынки. Политико-экономические системы мира : пер. с англ. / Ч. Линдблом. — М. : Ин-т комплексных стратегических исследований, 2005. — 448 с.

67. Хеллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии : пер. с англ. / Дж. Х. Хеллоуэлл. — М. : ППП, 1993. — 141 с.

68. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. — М. : Экономика, 1995. — 540 с.

69. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология : учебник / Л. В. Сморгунов. — М. : РОССПЭН, 2002. — 472 с.

70. Лебедева Т. П. Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований / Т. П. Лебедева // Полис. — 2004. — № 2. — С. 76—86.

71. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Ю. Мельвиль // Полис. — 2004. — № 2. — С. 64—75.

72. Государственное право буржуазных и развивающихся стран / под ред. А. А. Мишина, Г. В. Барбашева. — М. : Юридическая литература, 1989. — 483 с.

73. Хьюбнер К. Нация : пер. с нем. / К. Хьюбнер. — М. : Канон+, 2001. — 396 с.

74. Кольев А. Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции / А. Н. Кольев. — М. : Логос, 2005. — 800 с.

75. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность [Электронный ресурс] / Л. А. Тихомиров. — Режим доступа : www.voskres.ru/gosudarstvo/mogos/mg_0.htm

76. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. — М. : НОРМА, 2003. — 832 с.

77. Курган Я. М. Принцип спадкоємності в розвитку політичних систем : монографія / Я. М. Курган ; за наук. ред. В. П. Бега ; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 195 с.

78. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : учеб. пос. / Ж.-П. Жакке. — М. : Юристъ, 2005. — 365 с.

79. Дмитриев Ю. А. Система государственной власти в России и в мире: историко-правовая ретроспектива : монография / Ю. А. Дмитриев, А. М. Николаев. — М. : Профобразование, 2002. — 839 с.

80. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.

81. Ward L. The Politics of Liberty in England and Revolutionary America / L. Ward. — Cambridge University Press, 2004. — 459 p.

82. Nelson B. The Making of the Modern State / B. Nelson. — Palgrave Macmillan, 2006. — 177 p.

83. Goodman L. Aristotle's Politics Today / L. E. Goodman, R. B. Talisse. — SUNY Press, 2008. — 167 p.

84. Bock G. Machiavelli and Republicanism / G. Bock, Q. Skinner, M. Viroli. — Cambridge University Press, 1993. — 316 p.

85. Locke J. Two Treatises on Government: A Translation Into Modern English / J. Locke. — Industrial Systems Research, 2013. — 238 p.

86. Young J. H. International Election Principles: Democracy & the Rule of Law / J. H. Young. — American Bar Association, 2009. — 546 p.

87. Pangle T. L. The Spirit of Modern Republicanism: The Moral Vision of the American Founders and the Philosophy of Locke / T. L. Pangle. — The University of Chicago Press, 1990 — 334 p.

88. Mettenheim K. Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts / K. Mettenheim. — JHU Press, 1997. — 303 p.

89. Cheibub J. A. Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy / J. A. Cheibub. — Cambridge University Press, 2007. — 202 p.

90. Lyon V. Power Shift: From Party Elites to Informed Citizens / V. Lyon. — iUniverse, 2012. — 321 p.

91. Rausch N. Prospects for Democratic Regime Change in Cuba and Belarus Civil Society and Political Culture / N. Rausch. — GRIN Verlag, 2008. — 76 p.

92. Vile M. J. C. Politics in the USA / M. I. C. Vile. — Routledge, 2007. — 318 p.

93. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади в Україні / В. А. Шатіло. — К. : Укр. центр політичного менеджменту, 2004. — 159 с.

94. Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств / Л. М. Энтин. — М. : Юридическая литература, 1995. — 176 с.

95. Ярош О. Jus honorum / О. Ярош. — К. : Вид-во Равенського, 2004. — 328 с.

96. Селезнев Л. И. Политические системы современности: сравнительный анализ / Л. И. Селезнев. — СПб. : Петрополис, 1995. — 254 с.

97. Bailey H. A. The American Presidency: Historical and Contemporary Perspectives / H. A. Bailey, J. M. Shafritz. — Chicago : Dorses Press, 1988. — 452 p.

98. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография / А. А. Фисун. — Х. : Константа, 2006. — 352 с.

99. Dahl R. A. Politics, Economics, and Welfare / R. A. Dahl, E. R. Tufte. — Transaction Publishers, 1953 — 557 p.

100. Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition / R. A. Dahl. — Yale University Press, 1971. — 257 p.

101. Dahl R. A. On Political Equality / R. A. Dahl. — Yale University Press, 2007. — 142 p.

102. Dahl R. A. Size and Democracy / R. A. Dahl, E. R. Tufte. — Stanford University Press, 1973 — 148 p.

103. Abrams E. Democracy — how Direct?: Views from the Founding Era and the Polling Era / E. Abrams. — Rowman & Littlefield, 2002. — 134 p.

104. Robinson W. I. Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony / W. I. Robinson. — Cambridge University Press, 1996. — 466 p.

105. Secchi C. Liberalism in Crisis? European Economic Governance in the Age of Turbulence / C. Secchi, A. Villafranca. — Edward Elgar Publishing, 2009. — 214 p.

106. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century / S. P. Huntington. — The University of Oklahoma Press, 2012. — 384 p.

107. Provizor N. W. Analyzing the Third World: Essays from Comparative Politics / N. W. Provizer. — The Schenkman Publishing Company, 1978. — 501 p.

108. Bevir M. Encyclopedia of Political Theory. Volume II / M. Bevir. — The SAGE Publications, 2010. — 1002 p.

109. Scheuch E. K. Societies, Corporations and the Nation State / E. K. Scheuch, D. Sciulli. — Leiden : Brill, 2000. — 261 p.

110. Hunt L. A. Politics, Culture, and Class in the French Revolution / L. A. Hunt. — The University of California Press, 1984. — 251 p.

111. Jaffee D. Levels of Socio Economic Development Theory / D. Jaffee. — Greenwood Publishing Group, 1998. — 226 p.

112. Linz J. Levels of Socio Economic Development Theory / J. Linz, A. Stepan. — JHU Press, 2011. — 504 p.

113. Pollack D. Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies / D. Pollack. — Ashgate Publishing, Ltd., 2003. — 264 p.

114. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. Зеленько. — К. : Знання України, 2007. — 338 с.

115. Gasparov B. Beyond Pure Reason: Ferdinand De Saussure's Philosophy of Language and Its Early Romantic Antecedents / B. Gasparov. — Columbia University Press, 2012. — 227 p.

116. Schimmelfennig F. The Europeanization Of Central And Eastern Europe / F. Schimmelfennig, U. Sedelmeier. — Cornell University Press, 2005. — 256 p.

117. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. : Аспекты общественно-политического развития : историко-политологический справочник / отв. сост. Ю. С. Новопашин. — М. : Новый хронограф, 2003. — 256 с.

118. Wolchik S. L. Central and East European Politics: From Communism to Democracy / S. L. Wolchik. — Rowman & Littlefield, 2011. — 418 p.

119. Шіммельфенніг Ф. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаер. — К. : Юніверс, 2010. — 288 с.

120. Pridham G. Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives / G. Pridham, T. Vanhanen. — Routledge, 1994. — 274 p.

121. Kaldor M. Democratization in Central and Eastern Europe / M. Kaldor, I. Vejvoda. — Continuum International Publishing Group, 2002. — 194 p.

122. Чиркин В. Е. Основы сравнительного государственоведения / В. Е. Чиркин. — М. : Изд. дом «Артикул», 1997. — 117 с.

123. Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и России: итоги и уроки // Власть. — 2000. — № 2. — С. 12—47.

124. Арзамаскин Н. Н. Форма правления в современной России в условиях переходности (часть 1) / Н. Н. Арзамаскин // Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2007. — Спецвыпуск. — С. 1—3.

125. Овчинникова О. Д. Эволюция формы правления российского государства: историко-теоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. Д. Овчинникова. — М. : АУ МВД России, 2008. — 19 с.

126. Веденеев Ю. А. Теория и практика переходных процессов в развитии российской государственности / Ю. А. Веденеев // Государство и право. — 1995. — № 1. — С. 107—117.

127. Пастухов В. П. Становление российской государственности и конституционный процесс / В. П. Пастухов // Государство и право. — 1993. — № 2. — С. 86 — 98.

128. Сergyogina С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики : монографія / С. Г. Сergyogina. — Х. : Право, 2011. — 764 с.

129. Чиркин В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт / В. Е. Чиркин. — М. : Зерцало, 1998. — 448 с.

130. Конституция Российской Федерации 1993 г. // Новые конституции стран СНГ и Балтии : сб. док. / сост. Ю. А. Дмитриев, Н. А. Михалева. — М. : Манускрипт ; Юрайт, 1998. — С. 365 — 412.

131. Voegelin E. Plato / E. Voegelin. — The University of Missouri Press, 2000. — 281 p.

132. Bates С. А. Aristotle's «Best Regime»: Kingship, Democracy, and the Rule of Law / С. А. Bates. — LSU Press, 2003. — 234 p.

133. White S. Postcommunist Belarus / S. White, E. A. Korosteleva, J. Loowenhard. — Rowman & Littlefield, 2005. — 192 p.

134. Конституция Республики Беларусь 1994 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.belarus.net/conendru.htm>

135. Коктыш К. Е. Трансформация политических режимов в республике Беларусь, 1990—1999 / К. Е. Коктыш. — М. : Издат. центр науч. и учеб. программ, 2000. — 187 с.

136. Kulik A. Political Parties in Post-Soviet Space: Russia, Belarus, Ukraine, Moldova, and the Baltics / A. Kulik, S. Pahizova. — Greenwood Publishing Group, 2005. — 271 p.

137. Bennet B. The Last Dictatorship in Europe: Belarus Under Lukashenko / B. Bennet. — Hurst Publishers, 2011. — 358 p.

138. Bulhakauu V. The Geopolitical Place of Belarus in Europe and the World / V. Bulhakauu. — Fundacja — Przestrzeni Obywat, 2006. — 240 p.

139. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005—2006 роки) / О. Дудник // Політичний менеджмент. — 2007. — Спецвипуск. — С. 214 — 227.

140. Моргунова М. А. Скандинавський парламентаризм. Теорія і практика : монографія / М. А. Моргунова. — М. : Російський гос. гуманіт. ун-т, 2001. — 350 с.

141. Керимов А. Д. Сучасне державство: питання теорії : монографія / А. Д. Керимов. — М. : Норма, 2007. — 144 с.

142. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку : навч. посіб. / О. В. Новакова. — Луганськ : Елтон-2, 2010. — 244 с.

143. Политическая модернізація Китаю. Ч. I. : [семинар] / подг. Г. Иршин // МЭМО. — 2011. — № 6. — С. 88 — 98.

144. O'Donnell G. Delegative democracy? / G. O'Donnell // East-South System Transformation. — Working Papers. — № 174. — 193. — 16 p.

145. Швецова Д. С. Політичні ризики в державах Центральної Азії / Д. С. Швецова // Поліс. — 2008. — № 2. — С. 147—156.

146. Ляшенко Т. М. Ісламський фактор у побудові державності країн Центральної Азії: історико-політологічний аспект / Т. М. Ляшенко // Трибуна. — 2009. — № 9/10. — С. 33 — 35.

147. Ляшенко Т. М. Стан теоретико-методологічних розробок проблеми політичних систем перехідних суспільств (на прикладі країн Центральної Азії) / Т. М. Ляшенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2001. — Випуск № 1 (51). Січень-лютий. — С. 152—156.

148. Ляшенко Т. Інститут президентства в країнах Центральної Азії / Т. Ляшенко // Політичний менеджмент. — 2006. — Спецвипуск. — С. 175—182.

149. Дудник О. Роль президента Казахстану в розбудові «азійської моделі» демократії / О. Дудник // Політичний менеджмент. — 2010. — Спецвипуск. — С. 138—151.

150. Бахтиєв Р. Особливості політичного режиму Туркменістану / Р. Бахтиєв // Політичний менеджмент. — 2010. — Спецвипуск. — С. 80—84.

151. Пахарев А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією / А. Пахарев // Політичний менеджмент. — 2010. — Спецвипуск. — С. 13—22.

152. Llanque M. Politische Ideengeschichte: ein Gewebe politischer Diskurse / M. Llanque. — Oldenbourg Verlag, 2008. — 544 p.

153. Sakwa R. The Crisis of Russian Democracy: The Dual State, Factionalism and the Medvedev Succession / R. Sakwa. — Cambridge University Press, 2011. — 398 p.

154. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives / G. O'Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead. — JHU Press, 1986. — 190 p.

155. Huntington S. Political Order in Changing Societies / S. Huntington. — Yale University Press, 2006. — 488 p.

156. Дугин А. Г. Философия политики / А. Г. Дугин. — М. : Арктогея, 2004. — 616 с.

157. Специфика развития процесса демократизации на постсоветском пространстве [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kisi.kz/img/docs/114.pdf>

158. Dawisha K. The International Dimension of Post-communist Transitions in Russia and the New States of Eurasia / K. Dawisha. — M. E. Sharpe, 1997. — 462 p.

159. McFaul M. The Trobled History of Russian Democracy: Parties, Personalities, and Programs / M. McFaul. — Hoover Press, 1993. — 317 p.

160. Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. — 1991. — № 7. — С. 21—39.

161. Рябов С. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки [Електронний ресурс] / Сергій Рябов. — Режим доступа : http://www.kennan.kiev.ua/kkr/content/publications/conf_books/Lviv_text.pdf

162. Политология : учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.]. — М. : Проспект, 2004. — 624 с.

163. Алексеенко І. Г. Форми правління в пострадянських державах середньої Азії: основні тенденції та напрямки трансформації [Електронний ресурс] / І. Г. Алексеенко. — Режим доступа : http://194.44.242.244/Portal/Soc_Gum/Grani/2010_3/P-7.pdf

164. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма, 2000. — 832 с.

165. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі. — К. : АртЕк, 2001. — 212 с.

166. Тимошук В. Адміністративна реформа, або Назад в СРСР [Електронний ресурс] / В. Тимошук, І. Коліушко. — Режим доступа : www.dt.ua/newspaper/articles/75351

167. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна та А. Макмілана]. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — 789 с.

168. Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару (м. Київ, 2 квітня 2008 р.). — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. — С. 11—22.

169. Зазнаев О. И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 23.00.02 / Олег Иванович Зазнаев. — Казань, 2006. — 401 с.

170. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової Конституції України» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 35. — Ст. 466.

171. Глотов Б. Класифікація форм державного правління: український контекст [Електронний ресурс] / Борис Глотов, Марія Кудрявцева. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portalsoc_gum/Dums/2010_2/10gbbpuk.pdf

172. Рахманін С. Законный вопрос [Електронний ресурс] / С. Рахманін // Зеркало недели. — 2008. — № 8 (687). — 1—7 марта. — Режим доступу : <http://www.zn.ua/1000/1550/62236/>

173. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : [монографія] / М. В. Томенко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. — 299 с.

174. Шемшученко Ю. С. Яка модель Президента потрібна у змішаній формі державного правління / Ю. С. Шемшученко, В. Б. Авер'янов // Правова держава : щорічник наук. праць. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. — Вип. 21. — С. 3—8.

175. Половинчак Ю. Конституційний реверс / Ю. Половинчак // Україна Бізнес Ревю. — 2010. — № 44—45. — 7 жовтня. — С. 1—2.

176. Умланд А. Превосходство парламентаризма [Електронний ресурс] / Андреас Умланд // Диалог.ua. — 2010. — 18 октября. — (Зал періодики). — Режим доступу : http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=20021

177. Милардович А. Президентство или парламентаризм для Центральной и Восточной Европы в эпоху глобализации? [Електронний ресурс] / А. Милардович ; [пер. А. Маклакова] // Диалог.ua. — 2006. — 12 января. — Режим доступу : http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=5378

178. Alexander L. Constitutionalism: Philosophical Foundations / L. Alexander. — Cambridge University Press, 2001 — 319 p.

179. Taylor A. State Failure / A. Taylor. — Palgrave Macmillan, 2013. — 272 p.

180. McIlwain C. H. Constitutionalism: Ancient and Modern / C. H. McIlwain. — The Lawbook Exchange, Ltd., 2005. — 162 p.

181. Elster J. Constitutionalism and Democracy / J. Elster, R. Slagstad. — Cambridge University Press, 1993. — 359 p.

182. Schmitt C. The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of a Political Symbol / C. Schmitt. — University of Chicago Press, 2008. — 121 p.

183. Hayek F. A. The Constitution of Liberty: The Definitive Edition / F. A. Hayek. — Routledge, 2013 — 600 p.

- 184. Barber N. W.** The Constitutional State / N. W. Barber. — Oxford University Press, 2010. — 199 p.
- 185. Schmitt C.** Constitutional Theory // C. Schmitt. — Duke University Press, 2008. — 468 p.
- 186. Carolan E.** The New Separation of Powers: A Theory for the Modern State / E. Carolan. — Oxford University Press, 2009. — 286 p.
- 187. Katz R. S.** Political Institutions in the United States / R. S. Katz. — Oxford University Press, 2007. — 287 p.
- 188. Goldwin R. A.** Separation of Powers — does it Still Work? / R. A. Goldwin, A. Kaufman. — American Enterprise Institute, 1986. — 193 p.
- 189. Kuzio T.** Democratic Revolution in Ukraine: From Kuchmagate to Orange Revolution / T. Kuzio. — Routledge, 2013. — 198 p.
- 190. Rush M.** Parliament Today / M. Rush. — Manchester University Press, 2005. — 338 p.
- 191. Crepaz M. L.** Democracy and Institutions: The Life Work of Arend Lijphart / M. L. Crepaz, T. A. Koelble, D. Wilsford. — University of Michigan Press, 2000. — 262 p.
- 192. Franklin D. P.** Political Culture and Constitutionalism: A Comparative Approach / D. P. Franklin, M. J. Baun. — M. E. Sharpe, 1995. — 246 p.
- 193. Bevir M.** Encyclopedia of Political Theory. Volume 1 / M. Bevir. — SAGE, 2010. — 1584 p.
- 194. Shamsul Haque M.** Restructuring Development Theories and Policies: A Critical Study / M. Shamsul Haque. — SUNY Press, 1999. — 374 p.
- 195. McCormick J. P.** Weber, Habermas, and Transformations of the European State: Constitutional, Social and Supranational Democracy / J. P. McCormick. — Cambridge University Press, 2007. — 446 p.
- 196. Roberts G. K.** German Politics Today / G. K. Roberts. — Manchester University Press, 2000 — 221 p.
- 197. Luuttmann J.** Local Government Reforms in Germany / Luuttmann. — GRIN Verlag, 2007. — 186 p.
- 198. Zakaria F.** From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role / F. Zakaria. — Princeton University Press, 1999. — 216 p.
- 199. O'Donnell G.** Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. — JHU Press, 2013 — 75 p.
- 200. Кастельс М.** Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Akademia, 1999. — С. 494—505.
- 201. Ніколаєва М. І.** Політична система сучасної України: логіка і спрямованість інституціональних змін / М. І. Ніколаєва // Полі-

тологічний вісник : зб. наук. праць. — К. : Т-во «Знання» України, 2002. — № 10. — С. 48 — 57.

202. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. — К. : БФ НДЦ, 1998. — 432 с.

203. Бутовська-Люшко І. О. Особливості наукового осмислення, об'єктивні підстави та умови реалізації політичного прогнозування / І. О. Бутовська-Люшко // Нова парадигма. — 2006. — Вип. 57. — С. 98—107.

204. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи / [за ред. Г. В. Щокіна]. — К. : МАУП, 2000. — 384 с.

205. Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : монографія / О. Л. Валевський. — К. : НІСД, 2001. — 242 с.

206. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23 березня 2000 р. № 1602—III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 25. — Ст. 195.

207. Данн В. Н. Державна політика: вступ до аналізу : підручник для ВНЗ / В. Н. Данн. — О. : АО БАХВА, 2005. — 504 с.

208. Романов В. Є. Вступ до аналізу державної політики : навч. посібник / В. Є. Романов, О. М. Рудік, Т. М. Брус. — К. : Основи, 2001. — 238 с.

209. Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пос. / К. В. Симонов. — М. : Логос, 2002. — 152 с.

210. Айхорн П. Государственное управление на переломе / П. Айхорн // Вестник Московского университета. — Серия 18 (Социология и политология). — 2000. — № 2. — С. 235—247.

211. Баштанник В. В. Державне управління в системі владно-партійної взаємодії : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління : спец. 25.00.01 «Державне управління» / В. В. Баштанник. — К., 2002. — 19 с.

212. Citizen Politics in Western Democracies. Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France / Russel G. Dalton. — Chatham House Publishers, inc., Chatham, New Jersey, 1988. — 270 p.

213. Мироненко П. В. Осмислення конфліктологічних підходів у контексті забезпечення стабільності соціально-політичного розвитку / П. В. Мироненко // Політологічний вісник : зб. наук. праць. — К. : Інтак, 2007. — Вип. 28. — С. 53—58.

214. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 470 с.

215. Бейко О. Запровадження публічних консультацій як вимога часу до сучасного державного управління / О. Бейко // Ресурси розвитку. Адміністративна реформа в Україні : матеріали Всеукраїнського семінару та координаційної наради [«Ресурсне забезпечення місцевого і регіонального розвитку»], (м. Київ, 10 листопада 2001 р.), та наук.-метод. семінару [«Адміністративна реформа: проблеми і перспективи реформування діяльності органів виконавчої влади»], (м. Київ, 27 листопада 2001 р.) / упоряд. : М. Пухтинський, Е. Рахімкулов. — К. : Логос, 2002. — С. 278—279.

216. Гаєвський Б. А. Політичне управління : навч. посіб. / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребкало, М. В. Туленков. — К. : Вид-во УАДУ, 2001. — 160 с.

217. Кучма Л. Д. Україна: Підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє / Л. Д. Кучма // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку : матеріали наукової конференції 15—16 листопада 2000 р. — К. : НТУУ КПІ, 2001. — С. 276—280.

ЗМІСТ

ФОРМА ПРАВЛІННЯ — УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ	3
1. ФОРМА ПРАВЛІННЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА І ПРИКЛАДНА ПРОБЛЕМА	5
1.1. Форма державного правління в контексті сучасних політичних трансформацій	5
1.2. Основні напрями політологічного аналізу сутності форми правління	19
1.3. Теоретичні основи і практичні потреби дослідження змін форми правління в сучасній Україні	38
2. КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ФОРМ ПРАВЛІННЯ	46
2.1. Види форм правління	46
2.2. Сутність і різновиди монархічної форми державного правління	61
2.3. Еволюція республіканської форми державного правління	68
2.4. Некласичні моделі форми правління	77

3. ПЕРЕХІДНІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ	95
3.1. Східноєвропейські моделі відтворення демократичної форми правління	95
3.2. Розвиток форм правління у Російській Федерації і Республіці Білорусь	104
3.3. Вектори трансформації президентських країн Центральної Азії	118
3.4. Парадигмальні особливості становлення форм правління у пострадянському політичному просторі	126
4. ДИНАМІКА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	137
4.1. Еволюція форми правління в умовах політичного реформування України	137
4.2. Взаємозалежність українського конституціоналізму і стабілізації форми правління	151
4.3. Проблеми і перспективи розвитку форми правління в Україні	166
НЕВИЧЕРПНА АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ	193
ЛІТЕРАТУРА	202

Наукове видання

Серія «Монограф»
Заснована у 2006 році

МИРОНЕНКО Петро Володимирович

Ф О Р М А П Р А В Л І Н Н Я

**Політичні трансформації
на зламі століть**

М О Н О Г Р А Ф І Я

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Г. Т. Сенькович
Коректор Н. А. Ганжа
Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 15,2.
Наклад 500 прим. Зам.

Видавничий центр «Академія»,
м. Київ, вул. Дегтярівська, 38—44.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com; academia.book@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Державне видавництво «Преса України»,
пр-т Перемоги, 50, м. Київ, 03047.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 310 від 11.01.2001 р.

Мироненко П. В.

М64 Форма правління: політичні трансформації на зламі століть : монографія / П. В. Мироненко. — К. : ВЦ «Академія», 2014. — 220 с. — (Серія «Монограф»).

ISBN 978-966-580-322-5 (серія)

ISBN 978-966-580-448-2

У монографії дискурсивно репрезентовано основні напрями політологічного аналізу сутності форм правління, проаналізовано їх трансформації, особливості перехідних моделей державної влади на постсоціалістичному просторі, розкрито динаміку становлення демократичної форми правління в сучасній Україні.

Адресована науковцям, які досліджують проблеми демократичного розвитку. Прислужиться викладачам, аспірантам, студентам і всім, хто цікавиться політологічною проблематикою.

УДК 342.3"18/20"(02)

ББК 67.400